

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHE KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE
İSLÂM İKTİSAT KAYNAKLARI**

**-Ebû Yûsuf'un (v. 182/798), Kitâbü'l-Harâc ve
Ebû Ubeyd'in (v. 224/838), Kitâbü'l-Emvâl Örneği-**

Hazırlayan:

Selman TOZAR

Danışman:

Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL

KONYA-2014

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Selman TOZAR		
	Numarası	108110021011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İSLAM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Siyasi, Sosyal ve Kültürel Tarihe Kaynaklığı Yönüyle İslâm İktisat Kaynakları -Ebû Yûsuf'un (v. 182/798), Kitâbü'l-Harâc ve Ebû Ubeyd'in (v. 224/838), Kitâbü'l-Emvâl Örneği-			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Selman TOZAR

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Selman TOZAR
	Numarası	108110021011
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İSLAM TARİHİ
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL
	Tezin Adı	Siyasi, Sosyal ve Kültürel Tarihe Kaynaklığı Yönüyle İslâm İktisat Kaynakları -Ebû Yûsuf'un (v. 182/798), Kitâbü'l-Harâc ve Ebû Ubeyd'in (v. 224/838), Kitâbü'l-Emvâl Örneği-

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHE KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE İSLÂM İKTİSAT KAYNAKLARI -EBÛ YÛSUF’UN (V. 182/798), KİTÂBÛ’L-HARÂC VE EBÛ UBEYD’İN (V. 224/838), KİTÂBÛ’L-EMVÂL ÖRNEĞİ-“ başlıklı bu çalışma/...../2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Mehmet Bahaüddin VAROL	
2	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
3	Prof. Dr.	Mehmet EREN	

ÖNSÖZ

İktisat ilmi sosyal bir ilimdir ve konusu insandır. Doğada sınırlı olan kaynaklarla sınırsız olan insan ihtiyaçları arasındaki davranışları inceleyen iktisat, tarihte her zaman güncelliğini korumuştur. İnsanın sosyal hayatta çok çeşitli ihtiyaçları ortaya çıkmakta ve bu ihtiyaçlarını karşılamak, arzuladığı refaha ulaşmak için çeşitli faaliyetler göstermektedir. İşte insanın istediklerini elde etmek için yaptığı etkinlikler iktisadın konusunu oluşturmaktadır. İnsan ve toplum hayatında meydana gelen ekonomik süreci inceleyen bilim dalına kısaca iktisat denir. Şayet bu sürecin başlamasında ve gelişmesinde İslâmî kurallar hâkimse İslâm iktisadı ismini almaktadır.

İktisadın önemi her geçen gün daha da artmaktadır. İnsan yaşam serüveninde refah düzeyine ve huzura hep önem vermiştir. Fakat bunu sağlamak için gerçekleştirdiği faaliyetlerin her zaman aynı sonuca ulaştırdığını söylemek mümkün değildir. İşte bu noktada değişken çevre, iklim koşulları, ihtiyaçlar gibi sürekli farklılık gösteren durumlar göz önünde bulundurulduğunda rasyonel bir bakışla kaynakların optimum şekilde kullanılması diğer taraftan kaynakların atıl kalmasına engel olmak için bazı çalışmalara ihtiyaç vardır

Genelde İslâm Maliye hukuk alanında yazılmış eserler olarak karşımıza çıkan Harâc ve Emvâl kitapları aslında özellikle ilk dönem itibarıyla salt maliye hukuk sahasında bize bilgiler aktaran kaynaklar değildir. Bu eserler, mâli hukuk sahasında yapılan araştırmalar açısından vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Ancak diğer taraftan siyasi, sosyal ve idari konularda da yeterli miktarda bilgi ihtiva etmesine rağmen bu eserler araştırmacılar tarafından maliye konularındaki önemi siyasi ve sosyal konularda görememiştir. Bunda muhtemelen konu bütünlüğünün olmaması ve bilgilerin dağınık bir şekilde yer alması gibi nedenler etkili olsa gerektir.

Araştırmamızın konusu olarak İslâm maliye hukuk sahasında kendi alanında ilk olma özelliği gösteren Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Harâc ve Ebû Ubeyd'in Kitâbu'l-

Emvâl adlı eserlerini çalışma alanı olarak belirledik. Ebû Yûsuf'un eserinin bu alanda yazılmış en eski Kitâbu'l-Harâc, Ebu Ubeyd'in eserinin ise yazılmış en eski emvâl kitabı olması bu iki eserin ortak özelliği olarak ifade edilebilir. Biz burada, bu kaynaklardan Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Harâc ve Ebû Ubeyd'in Kitâbu'l-Emvâl'inde mevcut olan ve dağınık halde bulunan siyasi ve sosyal konulardaki bilgileri toplayıp bir kronolojiye tabi tutarak anlamlı bir bütün içerisinde sunmaya ve değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu ve yöntemin yanısıra araştırmamızda kullandığımız kaynaklar hakkında bilgi verdik. Ayrıca İslam Tarihi Kaynakları içerisinde önemli bir bilgi kaynakları olan İslâm İktisat Tarihi kaynakları ile müellifleri hakkında da kısaca bilgi vererek genel bir alt yapı oluşturmayı amaçladık. Birinci Bölümde üzerinde çalıştığımız araştırmanın daha iyi anlaşılması için Kitâbu'l-Harâc ve Kitâbu'l-Emvâl'in müellifleri Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in hayatlarını ve eserlerini mercek altına aldık.

İkinci bölümde ise, “Kitabü'l-Harâc ve Kitabü'l-Emvâl'e Göre Siyasi, Sosyal ve Kültürel Gelişmeler” başlığı altında Hz. Peygamber, Hulefâ-î Râşidîn, Emevî ve Abbâsiler Dönemi şeklinde bir tasnife tabi tutarak bu dönemde gerçeklerşen siyasi ve sosyal olayları incelemeye çalıştık. Bu kronolojik tasnife uymayan konuları ise diğer konular şeklinde ele alıp siyasi, sosyal ve kültürel tarihe kaynaklığı yönüyle, bu eserlerin genel bir değerlendirmesini yaptık.

Çalışmamızın ekinde konumuzun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağına inandığımız Kitabü'l-Harâc ve Kitabü'l-Emvâl'de geçen yazışmaları konularına göre tasnif yaparak karşılaştırmalı bir tablo hazırladık.

Tez konusunun belirlenmesi de dâhil olmak üzere çalışmalarımızın her aşamasında bizim için mesailerini harcayan ve hiçbir yardımı esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL bey'e şükranlarımı sunarım.

Selman TOZAR

KONYA-2014

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Selman TOZAR		
	Numarası	108110021011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İSLAM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL		
Tezin Adı	SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHE KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE İSLÂM İKTİSAT KAYNAKLARI -EBÛ YÛSUF'UN (V. 182/798), KİTÂBÜ'L-HARÂC VE EBÛ UBEYD'İN (V. 224/838), KİTÂBÜ'L-EMVÂL ÖRNEĞİ-			

ÖZET

Bu tezde Ebû Yûsuf'un (v. 182/798), Kitâbü'l-Harâc ve Ebû Ubeyd'in (v. 224/838), Kitâbü'l-Emvâl adlı eserlerinde verilen bilgiler siyasi ve sosyal tarihe kaynaklık etmesi yönüyle ele alınarak incelenmiştir.

Genel de mâli hukuk alanında yazılmış eserler olarak karşılaştığımız harâc ve emvâl kitapları özellikle ilk dönem itibarıyla salt maliye hukuk sahasında bize bilgiler aktaran kaynaklar olmadığı tespit edilmiştir.

Ebû Yûsuf'un "Kitâbü'l-Harâc" isimli eseri harâc kitapları arasında yazılmış günümüze ulaşan ilk eser olma niteliği taşımaktadır. Harûn Reşîd'in isteği üzerine kaleme alınan bu eser, maliye hukuk alanında yazılmış bir eser olmasına rağmen Ebû Yûsuf'un çeşitli konulardaki görüşlerine delillendirmek için Hz Peygamber ve sahabe dönemi uygulamalarından bahsetmektedir. Özellikle Hz Peygamber ve Hz. Ömer dönemi uygulamalarının yoğun bir şekilde işlendiği görülmüştür.

Emvâl Kitaplarından birisi olan Ebû Ubeyd'in "Kitâbü'l-Emvâl" adlı eserinde Hz. Peygamberin çeşitli zamanlarda yazmış olduğu mektup ve anlaşmalar geniş bir şekilde yer almaktadır. Ayrıca kendi dönemine kadar olan siyasi ve sosyal olaylarla ilgili bilgiler de vermektedir.

Bu iki eserin içerisinde dağınık bir halde bulunan bilgileri kronolik bir sıra içerisinde belli başlıklar altında toplayarak anlamlı bir bütün olmasını da çaba göstererek değerlendirdik.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Author's	Name and Surname	Selman TOZAR		
	Student Number	108110021011		
	Department	İslam Tarihi ve Sanatları/İSLAM TARİHİ		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	x	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL		
Title of the Thesis/Dissertation	İSLAMİC COMMERCIAL WRITINGS IN TERMS OF POLITICAL, SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS -SAMPLE WORKS OF KİTÂBÜ'L-HARÂC BY EBÛ YÛSUF (V. 182/798) AND KİTÂBÜ'L-EMVÂL BY EBÛ UBEYD'İN (V. 224/838)-			

ABSTRACT

In this thesis, information given in the written works Kitâbü-l Harâc by Ebû Yûsuf (v. 182/798) and Kitâbü-l Emvâl by Ebû Ubeyd (v. 224/838) are examined in aspects of political and social history.

Harâc and Emvâl books, which are about the law in general, are detected that they are not the sources that inform us in the area of first period financial law.

Kitâbü-l Harâc by Ebû Yûsuf is qualified as the first work ever written about harac. Although this work which was written at the request of Harûn Reşîd is about financial law, it mentions about applications of periots of Prophet Muhammed and Sahabes to support Ebû Yûsuf's thoughts. Especially applications in Prophet Muhammed and Caliph Omer periods are commonly seen in this work.

There are letters and contracts written and made by Prophed Muhammed in various times in Ebû Ubeyd's Kitâbü-l Emvâl which is one of the Emvâl books. It also gives information about political and social events untill his term.

I gathered the scattered information and put them in cronological order with certain titles in these two works in order to make them meaningful.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	X
KISALTMALAR	7
GİRİŞ	1
A- KONU VE YÖNTEM	1
B- KAYNAKLAR	2

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM İKTİSAT TARİHİ LİTERTÜRÜ ve İMAM EBÛ YÛSUF VE EBÛ UBEYD KÂSİM B. SELLÂM'IN YERİ

A- İSLÂM İKTİSAT TARİHİ KAYNAKLARI VE MÜELLİFLERİ.....	5
1. Yahyâ b. Âdem (v. 203/818) Hayatı ve Eserleri.....	5
2. Kudâme b. Ca'fer (v. 337/948) Hayatı ve Eserleri	9
3. Dâvûdî (v. 402/1011) Hayatı ve Eserleri	12
4. Kerekî (v. 940/1534) Hayatı ve Eserleri	13
5. Kâtîfî (v. 944/1538) Hayatı ve Eserleri.....	16
6. Erdebîlî (v. 993/1585) Hayatı ve Eserleri	18
7. Şeybânî (v. XI/XVII) Hayatı ve Eserleri	20
B- İMAM EBÛ YÛSUF VE KİTÂBÜ'L-HARÂC'I.....	21
1. İmam Ebû Yûsuf'un (v. 182/798) (Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîbb. Sa'd el-Kûfî) Hayatı ve Eserleri	21
1.1 Hayatı	21
1.2 Eserleri	25
1.3 Kitâbü'l-Harâc	26
C- EBÛ UBEYD KASIM B. SELLÂM VE KİTÂBÜ'L-EMVÂL'İ.....	29
1. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (v. 224/838), (Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm b. Miskin el-Herevî) Hayatı ve Eserleri.....	29
1.1 Hayatı	29
1.2 Eserleri	31
1.3 Kitâbü'l-Emvâl.....	33

İKİNCİ BÖLÜM	
KİTABÜ'L-HARÂC VE KİTABÜ'L-EMVÂL'E GÖRE SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞMELER	
A- HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ	35
1. Bedir Savaşı	35
2. Hendek Savaşı.....	40
3. Hudeybiye Barışı	47
4. Hayber'in Fethi	57
5. Mekke'nin Fethi.....	60
6. Hz. Peygamber'in Savaşlardaki Tutum ve Davranışları.....	66
7. Necrânlılarla İlişkiler	70
8. Medine Sözleşmesi (Vesikası).....	74
9. Mektuplar ve Yazışmalar	80
9.1 Hz. Peygamberin Sakif Halkına Yazdığı Mektup.....	80
9.2. Hz. Peygamberin Hecer Halkına Yazdığı Mektup.....	82
9.3. Hz. Peygamberin Eyle Halkına Yazdığı Mektup.....	83
9.4. Hz. Peygamberin Benî Huzâ'a Halkına Yazdığı Mektup	84
9.5. Hz. Peygamberin Dûmetü'l Cendel Halkına Yazdığı Mektup	85
B- HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ	86
1. Kadisi'ye Savaşı	86
2. Nihavend Savaşı.....	90
3. Hâlid b. Velîd ve Şam Komutanlığından Azli	94
4. Suriye'nin Fethi	99
5. Beytül mâl	103
6. Cizye	108
7. Sevâd.....	112
8. Necranlılarla İlişkiler	118
8.1 Hz. Ebûbekir Dönemi	118
8.2. Hz. Ömer Dönemi	119
8.3. Hz. Osman Dönemi:.....	121
8.4. Hz. Ali Dönemi	123

9. Halifelerin Birbirlerine ve Halka Karşı Muâmeleleri	123
9.1 Hz. Ebûbekir	123
9.2 Hz. Ömer	124
9.3 Hz. Ali	126
9.4 Ömer b. Abdülaziz	127
C. Farklı Dönemlerdeki Bazı Konular	128
1. Benî Tağlib Hristiyanları Ve Onlara Yapılacak Muameleler	128
2. Zekât Memurları	131
3. Zimmîlere Karşı Uygulamalar	134
D. SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHE KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE, BU İKİ ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ	137
SONUÇ	141
KARŞILAŞTIRMALI KONULAR TABLOSU	144
BİBLİYOGRAFYA	148

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
ATAÜNİSBE.	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicri
Hız.	: Hazreti
İA.	: M.E.B İslam Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
İSTEM.	: İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat Ve Musikisi Dergisi
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallahü Aleyhi Ve Sellem
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SAÜSBED	: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Trsz.	: Tarihsiz
Terc.	: Tercüme
v.	: Vefat
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

A. KONU VE YÖNTEM

Araştırmamızda İslam Maliye hukuk sahasında ilk ve önemli eserler arasında yer alan Ebû Yûsuf'un (v. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*' ve Ebû Ubeyd'in (v. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*' adlı eserlerinde bulunan siyasi, sosyal ve kültürel tarihle ilgili olan bilgiler belirli bir sistem içerisinde toplanmıştır.

Öncelikle her iki eserde bulunan siyasi, sosyal ve kültürel tarihle ilişkilendirilebilecek rivayetler tespit edilerek konulara ayrılmış ve belli bir kronolojiye tabi tutularak sınıflandırılmıştır. Konular Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi olmak üzere iki bölümde ele alınmaya çalışılmıştır. Her ne kadar Ebû Ubeyd'in eseri Ebû Yûsuf'un eserine nispetle daha sistematik olsa da, her iki eserin de karmaşık bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bütün konuları yukarıda ifade ettiğimiz Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi başlığı altında toplamak mümkün olmadığından kalan konular ikinci bölümün sonunda toplu halde aktarılmıştır.

Ebû Yusuf özellikle İslam fetihlerinin yoğunlaştığı ve sınırlarının hızla geliştiği Hz. Ömer dönemini eserinde yoğun bir şekilde işlemiştir. Ebû Yusuf fetihlerle ilgili rivayetlere oldukça sık başvurmuş ve bu rivayetleri bir bütün halinde nakletmiş, hatta bazen eserin içeriği düşünüldüğünde gereksiz denilebilecek ayrıntılara yer vermiştir. Muhtemelen onun bir süre İbn İshak'tan megâzî dersleri almış olmasının da bunda etkisi büyüktür. Tarihi perspektiften bakıldığında yazıldığı dönem ve özellikle Hz. Ömer dönemi uygulamalarını bize aktarması bakımından önemlidir.

Maliye hukuk sahasında kaleme alınan bu eserlere araştırmacılar kayıtsız kalmamışlar ve çoğu zaman bu eserlerden faydalanmışlardır. Ancak bu eserler İslam hukuk sahasındaki araştırmacılar tarafından gördüğü ilgiyi tarihçiler tarafından görmemiştir. Bunun nedenleri arasında bu eserlerin daha çok bir hukuk kitabı niteliği taşıması önemli bir unsur olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla tarihi rivayetlerin

aktarılması birincil amaç olmadığı için ihtiva ettiği bilgilerden faydalanılması güçleşmiş veya ihtiyaç duyulmamış olabilir.

Özellikle Ebû Yûsuf'un eseri bize teorik, geniş kapsamlı, zengin bir literatür sunması bakımından önemlidir. Fakat ilerleyen zaman içerisinde kaleme alınan harâc ve emvâl kitapları ise muhtevası giderek daralmış toprak vergisine indirgenmiş ve daha özel bir alana has teknokratların kaleme aldığı eserler olmuştur. Biz de çalışmamıza özellikle henüz sistematik yapıya kavuşmamış ve daha sonra yazılmış salt kamu maliyesi konularının hâkim olduğu çalışmalar yerine kendi sahalarında ilk sayılabilecek eserleri seçtik.

Tezimizde bu eserlerdeki düzensiz, orantısız ve birbirinden kopuk tarihi rivayetleri bir araya toplayarak bu eserlere farklı bir açıdan bakmaya çalıştık. Ayrıca konuları aktarırken verilen bilgilerin daha iyi anlaşılması, olayların daha iyi kavranması ve bir bütün içerisinde değerlendirilmesi için çoğu zaman ilk dönem tarihi kaynaklardaki bilgilere başvurmanın yanında zaman zaman çağdaş eserlerden ve makalelerden de faydalandık. Bu durum aynı zamanda verdiğimiz tarihi bilgilerin, hem tezimize konu olan iki eser hem de diğer kaynaklardaki bilgilerle mukayese edilmesini sağlamıştır. Konulara giriş yapılırken konunun daha iyi anlamlandırılabilmesi için varsa öncelikle müelliflerimizin verdiği bilgilerle, yoksa muhtelif kaynaklardan bilgilerle konulara kısa bir giriş yapmaya çalıştık. Bunu yaparken asıl kaynaklarımız olan Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in eserlerindeki bilgilerin arka planda kalmamasına özen gösterdik.

B. KAYNAKLAR

Çalışmamızın ana kaynaklarından birincisi Ebû Yûsuf'un (v. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseridir. Her ne kadar kimliği belli olmayan bir halifeyi muhatap alarak özellikle giriş bölümlerinden başlayarak eserin sonuna kadar devam eden "emîrû'l-mü'minîn" hitabı kullanılmaktaysa da Abbâsi Halîfesi Hârûn Reşîd'in isteği üzerine Ebû Yûsuf tarafından kaleme alınmıştır. İçeriği incelendiğinde yazıldığı döneme kadar hemen hemen bütün İslâm iktisâdî ve mali konularına değindiği görülmektedir. Devlet gelirleri, Beytülmal (Hazine), devlet harcamaları ve bu harcamaların nasıl yapılacağı, vergi çeşitleri, vergi adaleti, vergilerin toplanma sırasında memurlar ile mükellefler

arasındaki münasebetler, devlet gelirlerinin adil bir şekilde dağıtımı, sosyal güvenlik, devletin iktisadî politikası gibi birçok konu ilmi bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Kitâbü'l-Harâc bize döneminin salt teorik bilgilerini veren bir kitap olmayıp aynı zamanda Ebû Yûsuf'un kadılık görevi münasebetiyle devletin siyasi ve sosyal konulardaki tutumu hakkın da geniş bilgiler sunmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber ve Hz. Ömer dönemi uygulamaları hakkında kapsamlı ihtiva vermektedir.

Tezimizin ana kaynaklarından ikincisi ise Ebû Ubeyd'in (v. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl* adlı eseridir. Abbâsîler'in yükselme döneminde yaşayan Ebû Ubeyd bu eserinde birçok konuda devlet başkanı ve halkın karşılıklı ilişkilerine atıfta bulunur. Çeşitli mali konulara yoğunlaşan Ebû Ubeyd'in eserinin, Ebû Yûsuf'un eserinden daha sistematik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Hadisçi yönü ağır basan Ebû Ubeyd *Kitâbü'l-Emvâl*'de konuları hadisçi bir perspektiften ele alarak kamu maliyesine ve devlet idaresine ait görüşlerini Kur'an ve sünnet ile temellendirerek aktarmaktadır. Eser, özellikle İslâm devlet idaresindeki ilk iki yüz yılın iktisadî, mâlî ve hukukî uygulamalarını yansıtmaları bakımından önemlidir.

İbn Sa'd'ın (v. 230/844), *Et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ven-Nihâye*, Belâzürî'nin (v. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*, Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr et-Taberî (ö.310/922)'nin *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, (*Târîhu't-Taberî*), İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1232) *El-Kamil fi-Tarih* gibi genel tarih kitaplarının yanı sıra zaman zaman çağdaş eserlerden Hasan İbrahim Hasan'ın *İslâm Tarihi*'nden ve biyografi kitaplarından faydalanılmıştır.

Yer isimleri için Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229)'nin *Mu'cemü'l-Büldân* isimli eserine ve ansiklopedi maddelerine başvurulmuştur.

Cengiz Kallek'in *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi* adlı eserine özellikle İslam İktisat Tarihi kitaplarını ve müelliflerini tanıtırken müracat edilmiştir.

Beşir Gözübenli'nin *Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc'ı ile Ebû Ubeyd'in Kitâbü'l-Emval'inin mukayeseleri* adlı çalışması, Rıfat Uslu'nun *İmam Ebû Yûsuf'un Hayatı ve Kitâbu'l-Harac'ı*, Cengiz Kallek'in *Ebu Yusuf'un iktisadi Görüşleri*, makaleleri, Mustafa Kelebek, *Ebû Yûsuf'un Borçlar Hukukundaki Yeri*, isimli doktora çalışması doğrudan olmasada dolaylı olarak katkı sağlayan eserlerdir.

Yukarıda zikrettiğimiz kaynaklar dışında konumuzla ilgili makaleler, ansiklopedi maddeleri ve son dönemde ortaya çıkan eserlerden istifde edilmiştir.

İktisat ilmi, tarihten günümüze önemli bir alan olmasına rağmen konumuza katkıda bulunabilecek çalışmaların sınırlı olduğunu görüyoruz. Özellikle İslam İktisat Tarihi ile ilgili çalışmaların kısıtlı olması tezimizin çalışma alanını belirlerken bizi bu konuda bir çalışma yapmaya sevk etti.

Yukarıda bilgi verilen kaynaklar dışında, tezimizde faydalanılan diğer kitap ve makaleler Bibliyografya'da yer almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM İKTİSAT TARİHİ LİTERATÜRÜ

İMAM EBÛ YÛSUF VE EBÛ UBEYD KÂSİM B.

SELLÂM'IN YERİ

A. İSLÂM İKTİSAT TARİHİ KAYNAKLARI VE MÜELLİFLERİ

1. Yahyâ b. Âdem (v. 203/818) Hayatı ve Eserleri:

Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureyşî el-Ümevî el-Ahvel el-Kûfî Kûfe'de doğup büyüdü. Yahyâ'nın babası Âdem, Hâlid b. Hâlid b. Ümâre b. el-Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt el-Emevî'nin kölesidir.¹ Ukbe b. Ebû Muayt'ın soyundan mevlâ olarak geldiği için El-Ümevî nisbesi taşır. Kûfî nisbesi ise onun Kûfede olduğunu veya orada yaşadığını gösterir. Babasının Kûfe muhaddislerinden olmasının dışında, Yahyâ b. Âdem'in hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur.² Özellikle hayatının ilk dönemlerine ait, yetim olarak yetişmesi dışında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Zehebi'ye (v. 748/1348) göre doğum tarihi (130/748) yılından sonradır.³ Kaynaklarda genellikle doğum tarihi olarak h.140 yılı kabul edilmekle birlikte bu bilgi, üzerinde ittifak edilen bir bilgi değildir.⁴

¹ Bkz. Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1374), *Tezkiratu'l-Huffaz*, I-II Şam, 1374, s. 359, 360; Zehebî, *Siyeru Â'lemün-Nübelâ*, Beyrut, 1982, IX, s. 522, 523. İbn Hacer (852/1148), *Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut, 1968, XI, s. 175; Zirikli Hayrettin, *el-Â'lam*, Kahire, 1954, IX, s. 160; İbnü'n-Nedîm, *El-Fihrist li ibn'n-Nedim*, Kahire, 1348, s. 316; El-Ferrâ Muhammed Ebû Yal'a, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Riyad, 1999, II, s. 520, 521; Şemsüddin Muhammed ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Kahire, 1392/1972, II, s. 360, 361; İbn Kuteybe, *El-Meârif Nebiler ve Sahabelerin Sîreti*, (Terc. Hasan Ege), İstanbul, Trsz., s. 363; Zehebî, *Siyeru Â'lemün-Nübelâ*, Beyrut, 1982, IX, s. 522, 523.

² Çavuşoğlu, Mehmet, *İA*, "Yahyâ b. Âdem", İstanbul, 1986, XIII, s. 347.

³ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, İstanbul, 2004, s. 104.

⁴ Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Âdem", XIII, s. 347.

Yahyâ b. Âdem'in yetişmesinde doğrudan bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, onun kendilerinden rivayet ettikleri hocaların çokluğu göz önünde bulundurulacak olursa, birçok hocadan ders aldığını ve ilmi bir ortamda yetiştiğini belirtmek gerekir.⁵ Hocalarından Ebû Abdullah Hasan b. Sâlih es-Sevrî el-Kûfî ve Ebûbekir Şuayb b. Ayyâş el-Esedî el-Kûfî hadis ve kıraat alanında ders aldığı en meşhur âlimlerdendir.⁶ Yahyâ b. Âdem yaşayan meşhur pek çok âlim yetişmiş ama bunlardan doğrudan bir rivayette bulunmamıştır.⁷ Hadis âlimleri tarafından sika bir râvi, musannif olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda fıkıh sahasında geniş bir bilgiye sahiptir.⁸ Ebû Amr Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî (v. 110/728 civarı) ile karşılaştırılmış ve güvenilir müfessirler arasında gösterilmiştir.⁹ İbn Sa'd, Yahyâ b. Âdem sika güvenilir demiştir. Yahyâ b. Maîn ile Nesei de onu sika olarak kabul etmişlerdir.¹⁰ Kaynaklarımızda Yahyâ b. Âdem'in bir çok hadis rivayet ettiğini, hadiste derinleştiğini ve güvenilir âlimler arasında olup sağlam bir fıkıh bilgini olduğu anlatılmaktadır. Yahyâ b. Âdem'in hocalarını sayıp isimlerini zikretmek ne kadar güç ise, onun talebelerini, ondan hadis öğrenip hadis rivayet edenleri ifade etmek de o kadar zordur.¹¹

Ebû Hanîfe'nin talebesi Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüf'ye övgüler düzmesi, ilk bakışta O'nun Hanefiliğe yakınlık duyduğu izlenimi vermekte ise de Yahyâ'nın herhangi bir mezhebe aidiyeti bilinmemektedir. Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'in Hanefi ve Mâliki mezheplerinin doğduğu bir dönemde yaşamış, bu mezheplerin doğuşuna şahit olmasına rağmen ikisine de katılmamıştır. Ahmed b. Hanbel'e ders vermiş, Şâfiî'nin ise çağdaşdır.¹²

⁵ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire, Trsz., s. 12, 13.

⁶ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 104.

⁷ Bazı âlimler arada vasıta kullanarak kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Hariz b. Osman er-Rahbi (80/163), İmam Abdurrahman İbn Amr el- Evzâi (88-159/699-775), Hayat b. Şurayh (- 158/- 774), İbn Ebi Zî'b. Muhammed b. Abdurrahman (80—159/699-775), Kadı Ebû Yûsuf (112-182/730-798), İmam Mâlik b. Enes (93-179/711-795), Bkz, Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), (Çev.,Osman Eskicioğlu), İzmir, 1996, s.13.

⁸ Zirikli Hayrettin, *el-Â'lam*, , Kahire, 1954, IX-X, s. 160.

⁹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 104.

¹⁰ İbn Hacer İbn Hacer (852/1148), XI.,s. 175; Zirikli, IX, s. 160; Zehebî, *Siyeru Â'lemün-Nubelâ*, IX, s. 523, 524; Davudî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, s. 361.

¹¹ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 15, 16; Kendisinden hadis rivayet edenlerin onun talebeleri şeklinde kabul edersek bu konuda Bkz. A.g.e, s. 17, 18.

¹² Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s.105.

Hocası Ebûbekir b. Ayyâş ile beraber Hîre'deki Halife Hârûnür-Reşîd'i ziyaret etti. Telif çalışmaları yanında, bir çok talebe yetiştiren¹³ Yahyâ b. Âdem h. 203 yılının Rebûlevvel ayı ortalarında Femû's-Sılh'ta öldü.¹⁴ Cenaze namazını Halife Memun'un veziri ve akrabası olan Hasan b. Sehl kıldırılmıştır.¹⁵

Yahyâ b. Âdem ıslahat iddiasıyla iktidara gelen Abbâsi idarecilerine ve insanlara bir kamu maliyesi eseri yazmıştır. Yahyâ b. Âdem'in Kitâbü'l-Harâc'ının içerik ve yaklaşımına bakıldığında iktisat düşüncesinde hadisçiliği ile ön plana çıktığı ve bu özelliklerini eserlerine yansıtan müellifler arasında yer aldığı görülecektir. Yahyâ b. Âdem'in bu eseri, bu tarzın temel esaslarını ortaya koyan kitapların bize ulaşan ilk çeşididir.¹⁶ Ebû Yûsuf'un çağdaşı olan Yahyâ b. Âdem, Ebû Yûsuf'un eserine birçok özellik bakımından benzer bir eser ortaya koymakla kalmamış aynı zamanda eserine de aynı ismi vermiştir.¹⁷

Kitabın muhtevası harâc kelimesinin teknik anlamıyla sınırlı kalmamış ve kitapta genel olarak fetihler sonrası toprak hukuku, devlet gelirleri, tarımsal yapı, kamu harcamaları, vergi düzeni, zimmîlerin durumu ve kamu maliyesiyle ilgili çeşitli konular incelenmiştir.¹⁸

Kitap dört cüzden oluşmaktadır. İlk iki cüz, sonrakilerden farklı olarak bölümlere ayrılmamıştır. *Birinci cüzde*; ganimet, fey, Harâc, cizye, madenler, deniz ürünleri, değerli taşlar ve definelere alınan vergiler, öşür, vergi oranları, bunların değişip değişmeyeceği, vergi, haraç ve öşür arazilerinin statüsü ve bunların bir birine dönüşümü ve temelde haraç topraklarının müslümanlarca satın alınmasına ilişkin konular incelenmektedir. *İkinci cüzde*; silah zoruyla ve sulh yoluyla fethedilen toprakların konumu, barış antlaşmaları şartlarının bağlayıcılığı, masum sivillerin dokunulmazlığı, haraç arazilerinin müslümanlarca satın alınması, kamu topraklarının sınıfı gibi konular ele alınmaktadır. *Üçüncü cüzde*; haraç ve cizye oranları, ikta, tarım

¹³ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s.106.

¹⁴ Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffaz*, I, s. 360; Zehebî, *Siyeru A'lemün-Nübelâ*, IX, s. 523; İbnü'n-Nedîm, s. 315; Zirikli, IX-X, s. 160; Muhammed Ebû Yal'a, II, s. 520; İbn Kuteybe ed-Dineveri, *el-Meârif*, ?, 1970, s. 225; İbn Hacer, XI, s. 175.

¹⁵ Muhammed Ebû Yala, II, s. 520.

¹⁶ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 106.

¹⁷ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, Terc., s. 8, 9.

¹⁸ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 107.

ve bahçeciliğin önemi, ölü toprakların ihyası, işlenmeyen arazilerin geri alınması, özel mülkiyet arazisi üzerine izinsiz bina yapımı gibi meseleler ele alınmaktadır. *Dördüncü cüzde ise zekât kaçırma yasağı, zekata tabi mallar, nisap miktarı, çifte vergilendirme (haraç + öşür), öşür ve buna benzer konular işlenmektedir.*¹⁹ İmam Ebû Yûsuf'un ve Yahyâ b. Âdem'in eserlerinde incelenen konular, fayda ve zarar gibi ekonomik bir bakış açısıyla değil, daha çok hukuk penceresinden bakılarak işlenmiştir.²⁰

Kitâbü'l-Harâc'ın içeriğine bakıldığında hadislerin yanında fikhî kaideleri, menkıbeleri ve hikmetli sözleri içerisinde görebilirken bunların ekonomi bilimiyle bağlantısının ise sınırlı olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Âdem'in Kitâbü'l-Harâc'ı bir ders kitabı olarak hazırlanmamıştır Bu eserin diğer kamu maliyesi risâlelerinden farklı yönleri vardır. Ebû Yûsuf'un eserinden farklı olarak düzenin aksaklıklarına ve bunların teknik çarelerine değinilmemektedir. Yahyâ b. Âdem'in Kitâbü'l-Harâc'ı Hz. Peygamber'in hadisleri ve sahâbe sözleri ile tabîinin içtihatları yönünden Ebû Yûsuf'un aynı ismi taşıyan eserinden daha zengindir.²¹

Kitâbü'l-Harâc yapı ve usul bakımından incelendiğinde ana kaynağın Kur'an ve Sünnet olduğu görülür. Fukahanın görüşleri sahâbe ve tâbîn sözleri yanında aktarılmakta, sünnet hükmünde kabul edilmektedir. Nasla çeliştiği vakit ise bu kural gereği terk edilmektedir. Diğer taraftan, Hulefâ-î Râşidîn'in içtihatları diğerlerine göre tercih edilir. Hadis ilminin gelişimini de göz önünde bulundurarak Yahyâ b. Âdem hadisleri isnatlarıyla birlikte nakletmekte, rivayetlerin sıhhatini incelemekte, gerektiğinde de senet tenkitleri yapmaktadır. Bazen hadislerin senetlerini hafzederek lâfzen değil manen aktarmaktadır. Kamu maliyesi alanında yoğunlaşan Kitâbü'l-Harâc, İslam'ın ilk iki yüz yılındaki normatif iktisat düşüncesinin bir inanç kaynağı olmuş ve çeşitli âlimlerce de incelenmiştir.²²

¹⁹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 108

²⁰ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, Terc., s. 8, 9

²¹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 110, 111

²² Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 110, 111

2. Kudâme b. Ca'fer (v. 337/948) Hayatı ve Eserleri:

Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdi,²³ Hristiyan asıllı bir aileye mensuptur.²⁴ İlerleyen zaman içerisinde Halife Müktefıbillah zamanında (902/906) müslüman olmuştur.²⁵

Kudâme b. Ca'fer'in m.873 yılı civarında Bağdat'ta doğduğu tahmin edilmektedir.²⁶ İbn Kuteybe'nin talebesi olduğu kabul edilirse doğum yılının (260/874) civarı olduğu da söylenebilir.²⁷

Dedesı olan Kudâme b. Ziyâd en-Nasrâni, Türk asıllı komutan İnak'ın kâtipliğini yapmış, gelişen olaylar neticesinde tutuklanmış ve daha sonra da müslüman olmuştur.²⁸ Halife Müktefıbillah zamanında (902/906) Bağdat'ın bazı divanlarında çeşitli görevlerde bulunduktan sonra,²⁹ (297/910) yılında Vezir Ebû'l-Hasan b. el-Furat tarafından Divânü'l-Meşrik'a bağlı olan Meclisü'z-Zimâm'da kâtiplik görevine getirilmiştir.³⁰ Görevde bulunduğu dönemde başarılı olarak devletin mali gelirlerinin arttığı görülmüş³¹ ve daha sonraları bu tecrübelerin bir yansıması olarak Kitâbü'l-Harâc'ı yazmıştır.

Kudâme b. Ca'fer, Sa'leb, Müberred, Ebû Said el-Sükkerî gibi ünlü âlimlerden ders almıştır.³² Edebiyat, felsefe, mantık³³ ve özellikle eserlerinin içeriği göz önünde

²³ Kudâme b. Ca'fer hayatı ve eserleri için Bkz. Zehebî (v.748/1374), *Târihu'l-İslam ve Vefâyâtı'l-Meşâhir ve'l- A'lâm* (301-310), Beyrut, 1994, II-III, s. 324, 325; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), *Târihu't-Taberî*, Ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1968, IX, s. 169; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, Trsz., VII, s. 128; İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v. 597/1201), *El-Muntazam fî Târihi'l-ümem ve'l-mülük*, Beyrut, nşr. Muhammed Abdalbâki Ata, 1985, XIV, s. 23; Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah (v.626/1229), *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire, 1980, XVII, s. 12, 13, 14, 15; İbn Tağrıberdî, Cemaluddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Atâbekî (v. 874/1470), *En-Nücûmu'z Zahira fî Mulûki Mısr ve'l-Kahira*, 1970, III, s. 297; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 104, 105; Kallek Cengiz, *Kudâme b. Ca'fer*, DİA, Ankara, 2002, XXVI s. 311, 312; İbn Nedim, s. 188.

²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII, s. 12; Ömer Rıza Kehhâle, VII, s. 128; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, II-III, s. 325; İbn Nedim, s. 188.

²⁵ İbn Nedim, s. 188; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, II-III, s. 324, 325; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII, s. 12.

²⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.

²⁷ Kallek, *Kudâme b. Ca'fer*, XXVI, s. 311.

²⁸ Taberî, IX, s. 169.

²⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.

³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII, s. 14, 15; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.

³¹ Kallek, Cengiz, "Kudâme b. Ca'fer", XXVI, s. 311.

³² Zehebî, *Târihu'l-İslam*, II-III, s. 325; Ömer Rıza Kehhâle, VII, s. 128.

bulundurulduğunda Arapça, şiir, felsefe, coğrafya, matematik ve fıkıh sahalarında belli bir birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ama bütün bu alanların içerisinde edebiyatçılığı ve bizim de ele alacağımız kamu yönetimi uzmanlığı öne çıkmaktadır.³⁴

Kudâme b. Ca'fer'in ölümü ile ilgili kesin bir kayıt bulunmamakla beraber³⁵ (337/948) yılında vefat etmiştir.³⁶

Kudâme b. Ca'fer'in uzun yıllar çalıştığı devlet dairelerinden edindiği idari mesleki tecrübeleri yansıtan ve özellikle teknik ayrıntılar içeren, kâtiplik sanatı ve kamu maliyesine ilişkin eseridir.³⁷ 316 miladi yılından sonra kaleme alınmış olan Kitâbü'l-Harâc (320/932)'de Vezir Ali b. İsa'ya sunulmuştur.³⁸

Kitâbü'l-Harâc, menzile adı verilen sekiz kısma ayrılmıştır. Ancak bunlardan sadece beşinci ve sekizinci kısımlar arasındaki bölümler günümüze ulaşmıştır. Kudâme b. Ca'fer'in kendi ifadeleri göz önünde bulundurulacak olursa; *birinci* kısmının eserin muhtevasını tanıtıcı bir mukaddimeden ibaret olduğu, *ikinci* kısmının kâtiplik sanatının incelikleri ve uygulamada gerekli araçlara, *üçüncü* kısmının kâtiplerin bilmesi zorunlu olan belâğat ya da beyân sanatına, *dördüncü* kısmının ise Dîvânü'd-dîyâ ve Dîvânü'l-harâc ile ilgili bunların görev alanları, işleyiş tarzlarına ilişkin olup haraçla ilgili yazışmalardan örnekler verildiği görülmektedir.³⁹

Beşinci menzilesi, saray teşkilatının Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü'd-dîyâ dışındaki diğer daireleri hakkında olmakla birlikte on bir bölümden oluşmaktadır: 1) Ordu divanı (Dîvânü'l-ceyş); 2) Maliye Nezaretî (Divanü'n-Nafakât); 3) Hazine Dairesi (Dîvânü beytü'l-mâl); 4) Resmi yazışmalardan sorumlu muharebe divanı (Dîvânü'r-resâ'il); 5) Tevkî dairesi ve Defterhane (Dîvânü't-tevkî ve Dîvânü'd-dâr); 6) Mühürdarlık (Dîvânü'l-hâtem); 7) Gelen evraklar dairesi (Dîvânü'l-fad); 8) Darphane (Dîvânü dari'd-darp); 9) Mezâlim divanı (Dîvânü'l-mezâlim); 10) Emniyet teşkilatının

³³ İbn Nedim, s. 188; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII, s. 12; Ömer Rıza Kehhâle, VII, s. 128.

³⁴ Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", DİA, XXVI, s.311; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.

³⁵ C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", İA, VI, İstanbul, 1977, s. 951.

³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII, s. 12, 13; Kallek, *Kudâme b. Ca'fer*, DİA, XXVI, s. 311; C. Brockelmann, "Kudâme b. Ca'fer", İA, VI, s. 951.

³⁷ Kallek "Kitâbü'l-Harâc", DİA, XXVI, s. 104.

³⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 104.

³⁹ Kallek, Cengiz, "Kitâbü'l-Harâc", DİA, XXVI, s. 104.

yazışmaları; 11) Posta ve istihbarat dairesi (Dîvânü'l-berîd) posta istasyonları ve doğu batı yollarından müteşekkil bir içerik söz konusudur. *Altuncu* menzilede konunun coğrafyaya ilişkin yönleri, yedi bölümde incelenmektedir. *Yedinci* menzile on dokuz bölümden oluşmaktadır ve bu on dokuz bölümün ilk on sekiz bölümü kamu maliyesi ve toprak sistemiyle, on dokuzuncu ve son bölümü ise fetihlerle ilgilidir. *Sekizinci* menzile on iki bölümden oluşmaktadır. Bu bölümde sosyoloji ve siyaset konusu öne çıkmakta, sosyal meseleler yanında toplumsal gelişmelerde sebepleriyle birlikte ele alınmakta, kamu yönetimine dair bilgiler verilmektedir.⁴⁰

Kitâbü'l-Harâc iktisat, kültür ve teşkilat tarihi açısından oldukça zengin bir kaynaktır. Konuları ele alırken delillerin ana kaynaklara dayandırılmasının önemini vurgulayıp, yeri geldikçe Kur'an'a, Hadise ve çeşitli mezheplerin temel kaynaklarına atıfta bulunarak ihtilaf noktalarını belirtilmektedir. Kudâme b. Ca'fer eserinde coğrafya ile tarih yazıcılığını birleştirmiş, harmanlamış ve aynı zamanda vergilendirme esaslarının tarihi temellerini genişletmeyi arzulamıştır. Eserin, sadece merkezi idareyi güçlendirmeyi amaçlayan konuları ele alan, maliye sistemi ve onun tarihi, coğrafi, fikhî temellerini konu edinen bir kitap olmadığı açıktır. Aynı zamanda Kudâme b. Ca'fer'in şahsi eğitiminin de katkısıyla edebi gelenekler ve resmi yazışma adabına da temas edilmektedir.⁴¹

3. Dâvûdî (v. 402/1011) Hayatı ve Eserleri:

Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî el-Esedî el-Mesîlî et-Trablusî et-Tilimsânî'dir.⁴² Bazı biyografi kaynaklarında Hayrettin Ziriklî ve Âdil Nüveyhiz gibi aynı adı taşıyan Mâlikî fakihleri Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr b. Ziyâd el-Hevârî (v.314/929) ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî ile (v. 314/926 veya 317/929) karıştırılmıştır. Aslı kesin olarak bilinmemekle birlikte özellikle Esedî nisbesinin, ecdadından bir kısmın Kuzey Arabistan'dan gelerek İfrîkiyye'ye yerleşen Benî Esed

⁴⁰ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 143, 148.

⁴¹ Kallek, "*Kitâbü'l-Harâc*", DİA, XXVI, s. 105.

⁴² Hafnavi, Muhammed İbrahim, *Târifu'l-Halef bi Ricâli's-Selef*, Beyrut, 1982, I, s. 101, 102; Ömer Rıza Kehhâle, I, s. 194, 195; İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ Burhâneddin İbrahim b. Ali (v.799/1397) Ed. Muhammed el Ahmed Ebûn-Nûr, *Ed-Dibâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yan Ulemâi'l-Mezheb*, Kahire, 1972; Kallek Cengiz, "*Dâvûdî, Ahmed b. Nasr*", DİA, IX, s. 50, 51.

kabilesine mensubiyetinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Günümüzde Cezayir sınırları içerisinde bulunan Mesîle (Msila) veya Biskire'de (Biskra) doğdu.⁴³

Trablusgarp'a gitti ve hayatının bir bölümünü orada geçirdi.⁴⁴ Mâlikî fikhında devrinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olurken bunu herhangi bir âlimden ders almadan şahsi çabası ve üstün zekası sayesinde başardı.⁴⁵ Hadis, fıkıh, kelam, Arap dili⁴⁶ ve kamu maliyesi alanlarında kendini yetiştirip eserler verebilecek seviyeye ulaştı.

Dâvûdî'nin yaşadığı dönemde İslam dünyası bazı siyasî ve dinî sebeplerden dolayı çeşitli devletlere bölünmüştü. Kuzey Afrika'da ise Fâtımîler Şîî hükümet kurmuş ve kendi hilafetlerini de ilan etmişlerdi. Fâtımî'lerin Kuzey Afrika'da yayılmacılığı karşısında büyük bir cesaret sergileyerek Ehl-i sünnet taraftarı bir siyaset başlattı. Şîî Fâtımîler'in bu yayılmacı politikasına sessiz kalan ulemâya eleştiriler yönelterek Dâvûdî'nin dönemindeki siyasi olaylara da duyarsız kalmamıştır. Bu nedenlerden dolayı olsa gerek Tilimsân'a (Tlemsen-Cezayir) göç etmiş ve vefatına kadar da orada yaşamıştır. Kabri Bâbülakabe civarında olan Dâvûdî, 402 (1042) yılında vefat etmiştir.⁴⁷

Kitâbü'l-Emvâl, Dâvûdî'nin günümüze ulaşan en meşhur eseri ve aynı zamanda kamu maliyesi literatürünün Mâlikî mezhebine has bir örneğidir. Fikhî bir yaklaşım tarzıyla yazılan eserin ulaşmak istediği kitle dar anlamda talebeler, geniş anlamda ise halktır. Özellikle İfrîkiyye, Endülüs ve Sicilya topraklarının hukuki statüsü başta olmak üzere arazi ve vergi hukuku, idare veya mali ceza hukuku, uluslar arası savaş hukuku gibi çeşitli meseleleri ele almaktadır. Dâvûdî'nin kitabını Fâtımî'lere muhalefet düşüncesi içerisinde yazdığı göz önünde bulundurulacak olursa çağının günlük problemlerine kayıtsız kalmaması, dinî, siyasî, iktisâdî ve sosyokültürel açıdan döneminin değerlerini yansıtması bakımından önemlidir.⁴⁸

⁴³ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 166.

⁴⁴ İbn Ferhûn, I, s. 165, 166.

⁴⁵ Hafnavi, I, s. 102; İbn Ferhûn, I, s. 165.

⁴⁶ Kehhâle, I, s. 194.

⁴⁷ Hafnavi, I, s. 102; Kehhâle, I, s. 194.

⁴⁸ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 165.

Eser dört bölümden oluşmaktadır. On kısımdan oluşan birinci bölümde ganimet, humus, enfâl, ikta, ölü toprakların ihyası vb. konular ele alınmaktadır. İkinci bölümde, divan teşkilatı, çeşitli savaş gelirleri, İfrikiyye, Endülüs ve Sicilya topraklarının hukuki statüsü vb. konular incelenmektedir. Savaş hükümleri genel başlığı altında bazı konular ve zekâtla ilgili meselelerin değerlendirildiği üçüncü bölüm, on bir kısımdan meydana gelmektedir. Dördüncü ve son bölümde ise sahipleri bilinmeyen, gasp veya terk edilmiş toprak ve malların durumu ile aynı zamanda meşru yoldan elde edilen kazanç, bununla birlikte Allah yolunda harcamanın faziletinden bahsedilmektedir.⁴⁹

Genel olarak Mâlikî mezhebinin görüşlerini benimserken, Ebû Hanîfe, Şâfiî, ve Ahmed b. Hanbel'in içtihatlarını zikretmekte ama bir diğer taraftan ise çürütmeye çalışmaktadır. Sıkça meşhur sahâbe ve tabiîn görüşleri aktarılmakta, çoğunlukla halefi olan Ebû Yûsuf, Ebû Ubeyd gibi sahanın önde gelen isimlerine atıfta bulunur fakat bunların isimlerini zikretmez. Dâvûdî'nin Kitâbü'l-Emvâl'inin alanında Mâlikî mezhebine ait müstakil bir eser olması hasebiyle önemi yadsınamaz.⁵⁰

4. Kerekî (v. 940/1534) Hayatı ve Eserleri:

Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Kerekî el-Âmili, 868 (1464) yılında Lübnan'ın Bikâ vadisinde Ba'lebekke'e yakın Kerekînûh köyünde doğan Kerekî, İmâmiyye mezhebinin müçtehitlerinden sayılan bir Şîî âlimdir. “*Mevlâ-yı müevvic*” (İmâmiyye mezhebinin bayraktarı), “*muahakkık-ı sâni*”, “*nâib-i imâm*”, ve “*sâhib-i zamân*”, gibi lakaplarla tanındı. Kerekî'ye muhalifleri ise “*Muhteriu mezhebi Şî'a*” (Şîa'nın bölücüsü) gözüyle baktılar.⁵¹

Doğduğu ve hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Kerek'te Zeynüddin Ali b. Hilâl el-Cezâirî'den din ilimlerini ve özellikle Ca'feriyye fikhını okuyarak icâzetnâme aldı. Şam, Kudüs, Kahire ve Mekke'ye gitti, buralarda ilim tahsilinde bulundu. Mısır'a yaptığı sefer esnasında Sünnî âlimlerin tefsir, hadis, Arap dili ve edebiyatı derslerine katıldı. Zekeriyâ el-Ensârî, Kemaleddin ibn Ebû Şerif, Ahmed b. Ali el-Âmilî el-

⁴⁹ Kalek, Cengiz, “*Dâvûdî, Ahmed b. Nasr*”, DİA, IX, s. 50.

⁵⁰ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 175, 176.

⁵¹ Kalek, Cengiz, “*Kerekî, Muhakkık-ı Sani*”, DİA, Ankara, 2002, XXV, s. 280.

Aynâi, Zeynüddin Ca'fer b. Hüsâm el-Âmili, Şemseddin Muhammed b. Ali el-Âmili, Şemseddin Muhammed b. Dâvûd el-Cizzînî gibi hocalardan ders aldı.⁵²

Safevî'ler Kâşân'ı ele geçirdiğinde orada bulunarak Hz. Ali dışındaki halifelere ve Sünnî ulemâya sövülmesi (sebb) için kadıların zorlanması faaliyetlerine katıldı. (908/1503). Ertesi yıl daha sonra tekrar geleceği ve Çaldıran savaşı öncesi İmâmiyye dâilîği ile görevlendirileceği Necef'e gitti. Üstünlüğün Akkoyunlular'a (914/1508) geçmesiyle Bağdat'a hapsedilen Kerekî aynı yıl içerisinde şehrin Safevî'ler tarafından ele geçirilmesiyle serbest bırakıldı. Çaldıran savaşı öncesi İran'ın doğu eyaletlerinde İmâmiyye dâilîği faaliyetlerinde bulundu, aynı zamanda (916/1510)'da Şah'ın Herat seferine katıldı. Çeşitli zamanlarda, özellikle I. Tahmasb (930-84/1524-76) döneminde Safevî sarayına ziyaretlerde bulundu ve Safevî idaresiyle işbirliği içerisinde oldu. Necef'te bulunan Kerekî'ye eğitim faaliyetlerinde kullanması için her yıl 70.000 dinar veren Şah İsmâil muhtemeldir ki onu sarayında bulunduğu bir zamanda İsfahan şeyhülislamlığı ile ödüllendirdi.⁵³ Kerekî Şah İsmâil zamanında başlayan itibarını I. Tahmasb döneminde de devam ettirdi. Çeşitli konulardaki görüşlerinden dolayı döneminde İmâmiyye âlimleri tarafından eleştirildi ve özellikle çağdaşı İbrahim b. Süleyman el-Kâtîfi tarafından eserlerinin tamamına yakınına reddiye yazıldı. Süregelen Kerekî Kâtîfi tartışmasında Kerekînin tavsiyesiyle sadr makamına gelen öğrencilerinden Mîr Ni'metullah el-Hillî, Kâtîfi tarafını tutunca görevden alınıp sürüldü.⁵⁴ Siyasi faaliyetlerinin dışında tefsir, hadis, fıkıh, kelam, Arap dili ve edebiyatı dersleri verdi ve birçok âlim yetiştirdi. Muhtemelen Çaldıran Savaşı sırasında Şah İsmâil'in Bağdat'ı işgalinde Yavuz Sultan Selim'in Ebû Hanîfe'nin türbesini niçin yıktığı konusundaki mektubuna cevabı o yazdı.⁵⁵

Kerekî, Kâtîfi ile olan çekişmesinde Şah'ı tarafına çekmeyi başarmıştı. Bununla birlikte Tahmasb Kâtîfi'yi Kerekî'ye muhalefetten men etmiş üstelik cezasının da ders olması için Kerekî tarafından verilmesi konusunda yetkili kılmıştı. Şah'ın 9 Temmuz

⁵² Kalek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 280.

⁵³ Kalek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 280.

⁵⁴ Arjomand, Said Amir, "The Mujtahid of the Age and the Mulla-bashi: An Intermediate stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi'ite Iran" *Authority and Political Culture in Shi'ism*, (ed. Said Amir Arjomand), Albany 1988, s.81.

⁵⁵ Kalek, Cengiz, "Kerekî, *Muhakkık-ı sâni*", DİA, XXV, s. 280, 282.

1533 tarihinde bir ferman yayınlayarak O’nu “*hâtemu’l-müctehidîn*” (müctehitlerin mührü) ilan etmesi, onu ilerleyen zaman içerisinde devlet içerisinde Şîî otoriteyi hâkim kılmaya çalışmaya sevk etmiş, bunun gerçekleşmesi içinde devlet içerisinde çeşitli görevlendirmeler yapmıştı.⁵⁶ Fakat bu Şîa âlimleri devlet makamlarında görevlendirilirken, Sünnî imamların görevden alınmaları bazı devlet kurumlarının tepkisini çekmişti. “*Kerekî Şîî düşüncüyü devlet içerisinde hâkim kılmaya çalışmış ve bunun için de çeşitli faaliyetler de bulunmuştur.*” Devrin sadrı Mîr Gıyâseddin Mansûr b. Muhammed ed-Deşteki’den boşalan koltuğa talebesi Mîr Muizzüddin Muhammed b. Muhammed el-Hüseyini el-İsfahani atanıncaya kadar sadr makamına vekâlet etti ve onun vekillerini de bizzat atayarak kadrolaşmaya devam etti.⁵⁷

Hasan-ı Rûmlû ve Ahmed b. Muhammed Abdulgaffâr Gaffârî’ye göre 18 Zilhicce 940 tarihinde Necef’te vefat etti. Ölüm tarihi hakkında h.937, 938, 945 yıllarından da bahsedilmekle birlikte, 938 yılının⁵⁸ Kerekî’nin talebesi Zeynüddin Ali b. Abdülâlî el-Mîsî’nin ölüm yılı olduğundan karıştırılmış olması da mümkündür.⁵⁹

Kâtı’atü’l-lecâc fî tahkîki hilli’l-harâc, haraç arazilerinin tespiti ve devlet başkanın bu fondan yaptığı tahsisatı almanın cevazı üzerinedir. Önsöz, beş mukaddime, bir ana bölüm (makale) ve hatimeden oluşan eserin ilk mukaddimesi arazi çeşitlerine dairdir. İkincisi silah zoruyla fethedilen toprakların durumu ile ilgilidir. Üçüncüsü enfâl statüsündeki arazilerin tarifi ve hükmü, dördüncüsü anveten fethedilen yerlerin belirlenmesine mahsustur. Beşincisi ise haracın anlamını ve miktarını açıklar. Ana bölümde imamın varlığı ve gaybeti sırasında haracın helal olduğunu ispatlamaya çalışır. (922-931,1516-1525) yılları arasında zamanının büyük bir kısmını geçirdiği Necef’te ihtiyaçlarını karşılaması için kendisine tahsis edilen haraç arazisinin bazı âlimlerce eleştirilere konu olması üzerine, haracın meşruiyetini ispatlamak ve dolayısıyla kendisini de eleştirilerden kurtarmak için haraç risalesini yazmış, diğer konulara da yer vermiştir.⁶⁰

⁵⁶ Arjomand, s.81.

⁵⁷ Kallek, Cengiz, “Kerekî, *Muhakkık-ı sâni*”, DİA, XXV, s. 280, 282.

⁵⁸ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 204.

⁵⁹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 280, 281.

⁶⁰ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*,. 206, 208.

5. Kâtîfî (v. 944/1538) Hayatı ve Eserleri:

Hüsameddin Ebû İsmâil İbrahim b. Süleyman⁶¹ Katîf'te (Necid-Bahreyn) doğdu. Bundan dolayıdır ki Kâtîfî ve Bahrânî nisbeleriyle tanınmıştır. Bu nisbelerinin dışında (913/1507) yılında Garî'ye (Necf), oradan da Hille'ye göç ettiği için Garevî ve Hillî nisbeleri de onun için kullanılmıştır.⁶²

Kerekî'den ders aldığı yıllarda ondan etkilenen Kâtîfî, Necf'te Ali el-Cezâirî'nin derslerine katılmıştır. Zühd ve takva sahibi olan âlim kendisine Şah I. Tahmasb'ın gönderdiği câizeyi kabul etmemiş, bu konuda görüşleri bilinen Kerekî tarafından bu sebeple kınanmıştır. Ahbâriyye'ye⁶³ meyilli olduğu bilinen Kâtîfî, İbrahim b. Hasan el-Verrâk, Ali b. Ca'fer b. Ebû Sümeyt gibi âlimlerden ders almıştır. İmâmiyye fikhında kendisini yetiştiren ve bu alanda uzmanlaşan âlimin talebeleri olarak Mîr Ni'metullah Hillî, Şemseddin Muhammed b. Hasan el-Estarâbâdî, Şemseddin Muhammed b. Türkî, Şerif b. Nûrullah el-Hüseynî et-Tüsterî, Mîr Muizzüddin Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-İsfahânî, Halife Şah Mahmud eş-Şîrâzî, Ali b. Hilâl el-Kerekî gibi kişiler zikredilebilir. Es-sirâcü'l-vehhâc isimli eserinin mukaddimesinden anlaşılan Kâtîfî'nin bir süre Simmân'da bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Şîa'nın cuma namazının kılınması, haraç tahsili gibi çeşitli meselelerdeki görüşlerini yansıtmadığı ve bu görüşleriyle kendisinden önceki ulemânın görüşlerinden ayrıldığını iddia ettiği Kerekî ile görüş ayrılığına düşmüştür. Özellikle fıkıh usulüne dair konularda Ahbâri bir yaklaşım tarzını benimsemiştir. Sonradan Fıkıh konularını ele alırken aklı reddetmemekle birlikte nassa dayandırmak isteği daha çok görülmektedir. Ulemânın sosyal hayattaki yerini ve dini saygınlığı konusunda

⁶¹ Emin, Muhsin el-Hüseyn, Ed. Emin Hasan, *Â'yanu's-Şîa*, Beyrut, 1986, II. s. 141, 143; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsaru'l-Musannifin*, İstanbul, 1951, I, s. 299; Verdi, Ali *Lemâhâtün İctimâiyye Mine'l-Îrâki'l-Hadîs*, Necf, 1383/1425, I, s. 61, 62, 63.

⁶² Emin, II. s. 141.

⁶³ İmâmiyye Şîa'sı içinde, dini hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini kabul edenlere verilen ad. Dini konularda nakil ve rivayetlere bağlanan demektir. Bkz. Kalek, Cengiz, "*Ahbariyye*", DİA, İstanbul, 1988, I, s. 280, 281.

⁶⁴ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 215, 216.

Kerekî'yi sorgulamış ve zalim sultanlarla olan ilişki konusunda geleneksel anlayışın dışına çıkması nedeniyle eleştirmiştir.⁶⁵

Kâtîfî'nin Şah Tahmasb'ın hediyesini kabul etmemesinden sonra onun bu davranışını Kerekî'nin tenkit etmesiyle birlikte aralarındaki anlaşmazlık bir bakıma başlamış oldu. Kerekî'nin Safevî devlet idaresinin icraat ve politikalarını meşrulaştırma çabasına girmesi ve bu yönde yazılar yazmaya başlaması önceden var olan anlaşmazlığın artmasına neden oldu. Kâtîfî'de Kerekî'nin bu eserlerine reddiyeler yazmaya başladı. Sonuçta bu iki âlim arasındaki tartışmalar Şîî ulemanın iki gruba ayrılmasına neden oldu. Fakat bu tartışmaların sonucunda devlet kendi tarafında yer alan ulemâyı destekleyerek onların güçlenmesini sağladı. Böylece Kerekî taraftarları güçlenirken, siyasi otoritenin yanında yer almayı tercih etmeyen ulema ise güç kaybetti.⁶⁶

Safevîler döneminde bazı bid'atlarla ortaya çıkan siyasi fıkıh anlayışına karşı Kâtîfî gibi âlimlerin verdiği reaksiyonları, ahbâri düşüncenin tekrar ortaya çıkışı olarak saymak mümkündür. Çünkü daha sora gelen ahbâriiler, Kerekî ve onun gibi düşünen ulemânın ortaya koyduğu düşünceleri, ilk dönem Şîî düşüncesinden bir sapma olarak değerlendirmişlerdir.⁶⁷

Kerekî'nin bir çok eserine reddiyeler yazan Kâtîfî'nin yirmi bir kitabı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ Muhsin el-Emîn Nefî'de öldüğünü belirtmektedir.⁶⁹ Bağdatlı İsmâil Paşa Hediyetü'l-Ârifin'de Kâtîfî'nin ölüm tarihi olarak 944 tarihini vermektedir.⁷⁰

Kâtîfî, eserinde Kerekî'nin görüşlerini bire bir alıntılar yaparak eleştirmiştir. Dolayısıyla eserin kendine has bir tertip ve düzenden bahsedilemez. Es-sirâcü'l-vehhâc li-defî acâci Katî'ati'l-lecac (26 Şaban 924, 2 Eylül 1518) tarihinde

⁶⁵ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 215, 216.

⁶⁶ Verdi, I, s. 62-63.

⁶⁷ Uyar, Mazlum, *Ahbarilik*, İstanbul, 2000, s. 156.

⁶⁸ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 216.

⁶⁹ Emîn, II, s. 141.

⁷⁰ Bağdatlı İsmâil paşa, I, s. 299.

tamamlanmıştır. Önsöz ve beş fâideden sonra tamamen alıntılardan teşekkül eden eser alıntılarının sunulduğu ana bölümle devam etmektedir.⁷¹

6. Erdebîlî (v. 993/1585) Hayatı ve Eserleri:

Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî İmâmiyye'nin fıkıh⁷² ve kelam âlimlerindedir. Kendisine atfedilen kerametler nedeniyle “*mukaddes*”, geniş ve derin bilgisi dolayısıyla “*muhakkak*” unvanlarıyla anılır. Doğum yeri Erdebil olması hasebiyle Erdebîlî, memleketinden dolayı Âzerbaycânî, Necef'te ikamet ettiği içinde Necefî nisbeleriyle bilinmektedir. Zencânî nisbesinden yola çıkarsak ve bu nisbenin doğruluğu kabul edilirse, bir sürede olsa Zencan'da kaldığı söylenebilir.⁷³

Erdebîlî'nin çocukluk dönemi hakkında bilgiye rastlanamamıştır. Celâleddin ed-Devvânî'nin öğrencilerden Cemâleddin Mamud eş-Şîrâzî'den, Şîrâz'da muhtemelen kelam ve felsefe okudu. Bir süre Cebeliâmil'de (Lübnan) fıkıhla meşgul olduktan sonra Necef'e dönerek ölünceye kadar burada kaldı. Her ne kadar Hadîkatü'ş-Şîa isimli eserinde İsfahan'da kaldığından ve hac için Mekke'ye gittiğinden bahsediyorsa da bunun ne zaman gerçekleştiği konusunda bir tarih vermemektedir. Kazımeyn ve Semerra'da Şîa imamlarının türbelerini bir çok defa ziyaret etmiştir. Safevî hükümdarları Şah I. Tahmasb ve I. Abbas'ın ona büyük saygı gösterdiklerini ve onu İran'a gelmesi için ikna etmeye çalıştıkları ifade edilmektedir. Ancak Şah I. Tahmasb ile ilgili kısmının gerçek olması ihtimali varken, I. Abbas'ile ilgili kısmı ise güvenilir bulunmamaktadır çünkü I. Abbas, Erdebil'i öldükten sonra hükümdar olmuştur.⁷⁴

Erdebîlî birçok talebe yetiştirmiştir bunlardan en ünlüleri Seyyid Muhammed b. Ali el-Mûsevî el-Âmîlî, Hasan b. Zeynüddin el-Âmilî, Molla Abdullah b. Hüseyin et-Tüsterî, Mirza Muhammed el-Estarâbâdî ve Seyyid Feyzullah b. Abdulkâdir-i Tefrişî'dir.⁷⁵

⁷¹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 216, 217.

⁷² Nüveyhiz, Âdil, Ed. Hasan Hâlid, *Mücemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslami Hatta Asrı'l-Hâzir*, Beyrut, 1988, I, s. 733; Ömer Rıza Kehhâle, II, s. 79,80; Zirikli, I-II, s. 223,224.

⁷³ Yazıcı, Tahsin, “*Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed*” DİA, İstanbul, 1995, XI, s. 278.

⁷⁴ Yazıcı, Tahsin, “*Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed*” DİA, XI, s. 278.

⁷⁵ Yazıcı, XI, s. 278.

Çeşitli ilim dallarında eserler veren Erdebîlî zühd ve takvâ sahibi, keramet ehli olduğu kabul edilen, cömert, dürüst, araştırmalarında titiz bir âlimdir.⁷⁶ Hicri Safer 993 (Şubat 1585) tarihinde Kerbelâ-Necef'te vefat etmiştir.⁷⁷

Haraç konusunda Kerekî gibi düşünmeyip ve diğer Şîa uleması gibi devlete haraç vermeye karşı olmuştur. Haraç Risâleleri Kâtîfî'yi desteklemek için yazılmış iki risâleden ibarettir. Şeyh Murtazâ el-Ensârî'nin *Dürerü'l-fevâid* adlı eseriyle birlikte (Tahran 1381), ayrıca hem *el-Kelimâtü'r-rızâ'ıyyât ve'l-harâciyyât* (Tahran 1313-1315), hem de *Keliâtü'l-muhakkıkîn* (Tahran 1313-1315) içinde basılmıştır. Kâtîfî ile Kerekî arasındaki tartışmada Kâtîfî'nin Kerekî'nin görüşlerine reddiyeler yazarak başlatılan muhalefeti, Kerekî'nin zaferiyle sonuçlanmıştı. Erdebîlî tarafından Kâtîfî'nin görüşlerini destekleyen risaleler yazılmaya başlaması bu tartışmaların tekrar ortaya çıkmasına neden oldu. Erdebîlî Risâlelerinde Kâtîfî ve Kerekî arasındaki cedelci üslup yerine eleştirel ama saygılı bir dil kullanmıştır.⁷⁸

7. Şeybânî (v. XI/XVII) Hayatı ve Eserleri:

Kaynaklarda Şeybânî ile ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Muhtemelen Necef'te yaşayan Şeybânî'nin eserleri incelendiğinde kendisinin fıkıh eğitimi gördüğü anlaşılmaktadır. Mukaddes el-Erdebîlî ile aynı dönemde yaşamıştır. Çeşitli fıkıh meselelerine ait risaleler hazırlayan Şeybânî XI. (XVII.) yüz yılın başlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁷⁹

Erdebîlî'nin haracın haram olmasına ilişkin görüşleri kabul görmeye başlamış ve bu ilim çevreleri tarafından benimsenmiş ve bu görüşlerini ihtiva eden risalesi ortaya çıkmıştı. Şeybânî Erdebîlî'nin görüşlerini parça parça alarak Risâle fi hilli'l-harâc isimli risâlesinde onun görüşlerini eleştirmiştir. Genel anlamda Erdebîlî'nin

⁷⁶ Yazıcı, XI, s. 278.

⁷⁷ Ömer Rıza Kehhâle, II, s. 79, 80; Zirikli, I-II, s. 223, 224; Nüveyhiz, I, s. 733.

⁷⁸ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 229, 230.

⁷⁹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 233.

görüşlerine karşı bir tezle hareket edildiği için eser haraçtan faydalanmanın bir sorun teşkil etmemesi üzerine kurulmuş pragmatik bir yaklaşım tarzını ihtiva etmektedir.⁸⁰

Çalışmamızın bu bölümünde kısaca bilgi vermeye çalıştığımız bu eserlerin dışında kaleme alınmış eserlerden bazıları şunlardır. Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydulah b. Yesâr el-Eş'ârî (169/786), *Kitâbü'l-Harâc*, Hafsaveyh el-Kâtib, *Kitâbü'l-Harâc*, Hafs b Ömer el-Mervezi el-Kâtib, *Kitâbü'l-Harâci Horâsân*, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim el-Kûfî (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), *Kitâbü'l-Harâc*, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem el-Ümevî el-Ahvel (ö. 203/808), *Kitâbü'l-Harâc*, Ebû Ali Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû el-Ensâri el-Kûfî (ö. 204/819), *Kitâbü'l-Harâc*, Asmaî Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Bâhilî (ö. 216/831), *Kitâbü'l-Harâc*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*, Medâinî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kureşî(ö. 228/843), *Kitâbü'l-Merâ'i ve'l-cerâd*, Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir es-Sekaffî el-Kasabî (ö. 234/848), *Kitâbü'l-Harâc*, ibn Zencûye (Zenceveyh), Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled el-Ezdî en-Nesâ (ö.251/865), *Kitâbü'l-Emvâl*, Câhel-iz, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (ö. 255/869), *Risâle ilâ Ebi'n-Necm fi'l-Harâc*, Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer (Amr) eş-Şeybânî (ö. 261/875), *Kitâbü'l-Harâc*, İbn Beşşâr, Ahmed b. Muhammed b. Süleyman b. Beşşâr el-Kâtib, *Kitâbü'l-Harâc*, İbn Ebû Sehl, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Abdul Kerîm b. Ebû Sehl el-Ahvel el-Katib el-Bağdadî (ö. 270/883-84), *Kitâbü'l-Harâc*, Dâvûd ez-Zahirî, Ebû Süleyman Dâvûd b. Ali el-İsfahânî (ö. 270/884), *Kitâbü'l-Harâc*, Cehdamî, Ebû İshak el-Kâdî İsmail b. el-Ezdî (ö. 282/896), *Kitâbü'l-Emvâl ve'l-Megâzî*, Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Muhammed (ö. 311/923), *Kitâbü'l-Emvâl*.⁸¹

⁸⁰ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 233,234.

⁸¹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 14-19.

B- İMAM EBÛ YÛSUF VE KİTÂBÜ'L-HARÂC'I

1. İmam Ebû Yûsuf'un (v. 182/798) (Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîbb. Sa'd el-Kûfî) Hayatı ve Eserleri

Araştırmamızın konusu Kitâbü'l-Harâc ve Kitâbu'l-Emvâl'in siyasi ve sosyal tarihe kaynaklığı yönüyle incelenmesi olduğundan Müelliflerin hayatlarını ayrıntılı olarak incelemekten ziyade konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle bu bölümde Ebû Yusuf'un ve Ebû Ubeyd'in hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1.1 Hayatı

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habib b. Huneys b. Sa'd b. Habte el-Ensârî el-el-Bağdadi (182/798), 113/731 senesinde Kûfe'de doğmuştur.⁸² Soy bakımından Arap olmakla birlikte mevaliden değildir.⁸³ Sahâbeden Sa'd b. Habta'nın neslinden annesine nispetle Sa'd b. Habta olarak tanınan Ebû Yûsuf⁸⁴, İmam Ebû Hanîfe'nin ileri gelen talebelerinden⁸⁵ ve Irak'ta yetişen büyük fâkih⁸⁶ ve müçtehitlerden birisidir.

İlim tahsiline bazı temel dersleri aldıktan sonra İbn Ebi Leylâ'nın⁸⁷ (v. 148/765) öğrencisi olarak başlamış, İbn Ebi Leylâ'dan dokuz yıl kadar ders aldıktan sonra, bazı meselelerde İmâmı Azâm'ın içtihatlarına başvurduğunu görünce⁸⁸ Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etmeye başlamıştır.⁸⁹ İbn Ebî Leylâ, Ebû İshak Eş-Şeybânî, Süleyman et-Temîmi, Yahyâ b. el-Ensârî, Süleyman el-Â'meş, Hişâm b. Urve, Ubeydullah b. Ömer El-Ömeri, Hanzala b. Ebi Süfyân, Ata b. Saib, Muhammed b.

⁸² Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (v. 256/870), *Kitâbü't-Tarihi'l-Kebir*, Beyrut, 1962, VIII, s. 397; Kufralı, Kâsım, "Ebû Yûsuf", İA, İstanbul, 1964, IV, s. 59-60; Kelebek, Mustafa, *Ebû Yûsuf'un İslam Borçlar Hukukundaki Yeri*, ATAUNİSBE, (Yayınlanmamış doktora tezi), Erzurum, 2008, s. 6.

⁸³ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, (Çev. Keskiöglü Osman), Ankara, 2002, s. 224.

⁸⁴ İbn Sa'd, Muhammed (v. 230/844), *Et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1377/1958, VII, s. 330.

⁸⁵ İbn Nedim, *El-Fihrist*, Kahire, 1348, s. 286; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (Cev, Ali Özek), İstanbul, 1973, s. 11.

⁸⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-Huaffaz*, I, s. 292; Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 96.

⁸⁷ Köse, Saffet, "İbn Ebi Leylâ" DİA, İstanbul, 1999, XIX, s. 436-437; Keskiöglü, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, 1984, s. 94, 95.

⁸⁸ Kufralı, "Ebû Yûsuf", İA, IV, s. 59-60.

⁸⁹ Koca, Ferhat, *Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe İle Ebû Yûsuf Ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları*, Ekev Akademi dergisi, 2004, sy. XVIII s. 143-160.

İshak b. Yesâr, Haccâc b. Ertât, Hasan b. Dinar, Leys b. Sa'd ve Eyyûb b. Utbe gibi hocalardan ders aldı.⁹⁰ Hadis ilminde ise en büyük hocası Husayn b. Abdurrahman'dır.⁹¹

Kalabalık nüfuslu yoksul bir aileye mensup olan Ebû Yûsuf, çocukluk ve gençlik yıllarını büyük sıkıntı ve zorluklarla mücadele ederek geçirdi. Bir taraftan ailesinin nafakasını temin etmeye çalışırken diğer bir taraftan ise ayrılmak istemediği bir öğrenim hayatı vardı ve ikisi arasında bir tercih yapmak mecburiyetinde kalması onu zor durumda bırakmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Ebû Yûsuf, evlendikten sonra ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için kısa bir zaman da olsa Ebû Hanîfe'nin derslerinden uzak kalmış fakat hocası onun derslerden uzak kalmasını istemediğinden dolayı ailesinin geçimini temin etme konusunda ona yardım etmiştir.⁹² Ebû Yûsuf'un güçlü bir zekâyâ, etkileyici bir hafızaya sahip olması⁹³ ve şahsi kabiliyet ve arzusunun başarısında önemli bir payı vardır. Sa'd b. Büceyr'in Kûfe şehrine yerleşmesinden sonra bir ilim ve kültür şehri haline gelen Kûfe başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin katkılarıyla Abbâsiler döneminde bir ilim ve kültür merkezi haline gelmekle kalmayıp hatta diğer bir ilim merkezi olan Basra'yı da geride bırakmıştır. Bu sebeptir ki Ebû Yûsuf'un yetişmesinde bu geleneğin de önemli bir yeri vardır.⁹⁴

İbn Ebi Leylâ'dan hadis ilmi tahsil ettikten sonra fıkıh ilmine yönelen Ebû Yûsuf daha sonra Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldı ve hocasının ölümüne kadar yaklaşık on yedi yıl onun derslerine devam etti. Ebû Hanîfe'nin derslerine katılma konusunda çeşitli yorumlar yapılsa da Ebû Hanîfe'nin fıkıh metodunun kendisine daha uygun gelmesi muhtemeldir.⁹⁵ Kısa bir süreliğine Kûfe'ye gelen İbn İshak'tan bir ay kadar megâzi dersi almanın⁹⁶ dışında Ebû Hanîfe'nin derslerine aralıksız devam etmiştir. Ebû Hanîfe'nin derslerine devam ederken zaman buldukça hadis meclislerini

⁹⁰ El-Hatib El-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (v. 463/1071), *Târîhu-Bağdât*, Beyrut, Trsz, XIV, s. 242.

⁹¹ Ögüt Salim, "Ebû Yûsuf" DİA, İstanbul, 1994, X, s. 260-265.

⁹² Ögüt, "Ebû Yûsuf", DİA, X, s. 260-265; Kufuralı, "Ebû Yûsuf", İA, IV, s. 59-60.

⁹³ İbn Sa'd, VII, s. 330.

⁹⁴ Ögüt, "Ebû Yûsuf", DİA, X, s. 260-265; Kufuralı, "Ebû Yûsuf", İA, IV, s. 59-60.

⁹⁵ Ögüt, "Ebû Yûsuf", DİA, X, s. 260-265.

⁹⁶ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim (v. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire, 1382, s. 12.

de ihmal etmeyerek dinlediği hadisleri Ebû Hanîfe'nin derslerinde tartışmaya açmış ve böylece hadisçilerin görüş ve eğilimlerinin tartışılıp değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Güçlü bir hafızaya sahip olması nedeniyle⁹⁷ hadisçiler arasında iyi bir konuma sahip olan Ebû Yûsuf fıkıh ilminde başarılı olduğu gibi hadis ilminde de hadis alınabilen güvenilir bir kişi olarak tanınmıştır. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû'nin anlattığına göre Ebû Yûsuf bir hac yolculuğu sırasında hastalanmış, kendisini ziyarete gelen Süfyân b. Uyeyne 'den dinlediği kırk hadisi ileri yaşına, yolculuk yorgunluğuna ve hastalığına rağmen ezberlemiş sonrada etrafındakilere yazdırmıştır.⁹⁸

Ebû Hanîfe'nin (150/767) vefatından sonra Halife Mehdi-Billâh (775/785) zamanında Bağdat'a gelen Ebû Yûsuf, kaza meselelerindeki üstün kabiliyeti nedeniyle Abbâsi'lerden Halife Mehdi tarafından kadı tayin edilmiş,⁹⁹ Halife el-Mehdi (169/785), el-Hâdi (v. 170/786), ve Hârûn er-Reşîd (v. 193/809) dönemlerinde toplam on yedi yıl kadılık görevlerinde bulunmuştur. Halife Hârûn er-Reşîd döneminde (170/786) ve özellikle yaptığı Bağdat kadılığı onun İslam hukuk tarihinde tanınmasında ve şöhrete kavuşmasında etkili olmuştur.¹⁰⁰ Bağdat kadılığı döneminde Bağdat kadısı halifenin "*baş kadısı*" (kâdîl-kudât) kabul edilmiş ve İslam Tarihinde bu göreve getirilen ilk kişi olmuştur.¹⁰¹ Ebû Yûsuf "*kâdîl-kudât*" makamına geldikten sonra Irak, Horasan, Şam ve Mısır bölgelerine onun izni olmadan kadı tayin edilmemiştir. Ömrünün sonuna kadar da bu görevi sürdürmüştür. Hayatında yokluk ve sıkıntı içinde geçen yılları hiç unutmamış, ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatmış, üzerinde büyük emeği olan hocası Ebû Hanîfe'yi hayır dua ile anmayı ihmal etmeyerek fazilet sahibi bir kişi olarak bilinmiştir.¹⁰²

Ebû Yûsuf güzel yerde oturur, güzel şekilde giyinir, güzel donatılmış atlara

⁹⁷ Ebû Yûsuf'un Hadis derslerine katılıp bir defa dinlemekle eksiksiz olarak elli, altmış hadisi ezberlediği rivayet edilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, VII, s. 330; Muhammed Ebû Zehra, s. 224; Kevseri M. Zâhid, *Husnu't-Tekâdi fi sîreti'l-İmam Ebû Yûsufi el-Kâdi*, Kahire, 1948, s. 14.

⁹⁸ Ögüt, "*Ebû Yûsuf*", DİA, X, s. 260-265.

⁹⁹ Ebû Yûsuf, s. 12; Kufuralı, "*Ebû Yûsuf*", İA, IV, s. 59-60.

¹⁰⁰ Koca, sy. XVIII, s. 145.

¹⁰¹ İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (v. 682/1282), *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, Beyrut, 1978, VI, s. 379; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukuk-ı İslamiyye ve Islahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1979 s. 392; Ebû Yûsuf, s. 12.

¹⁰² Ögüt, "*Ebû Yûsuf*", DİA, X, s. 260-265.

biner, bunu tuhaf karşılayanlara ise geçmişini de örnek göstererek, ilmin insanlara neler katabileceğinin görülmesini istediğini dile getirmiştir.¹⁰³ Bu cümleden olarak yargı işine bakan fakihlerin halk nezdinde seçkin bir konumda görünmeleri ve gerekli saygının gösterilmesi için siyah sarık ve cübbeden oluşan özel bir kıyafet giymelerini sağlamıştır.¹⁰⁴

Ebû Yûsuf'un derslerine bir çok talebe katılmıştır. Bunlardan bazıları Muhammed b. eş-Şeybânî, Bişr b. Velîd el-Kindî, Ali b. el-Ca'd Ahmed b. Hanbel , Yahyâ b. Maîn, Amr b. Muhammed en-Nakîd, Ahmed b. Meni, Ali b. Müslim et-Tûsî¹⁰⁵ Bişr b. Gıyâs, Hilâl b. Yahyâ er-Re'y, Cafer b. el-Bermekî, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî, Esed b. Furât ve Yahyâ b. Âdem'dir.¹⁰⁶

Kaynaklarımızda Ebû Yûsuf'un yakın dostu Bişr b. Velîd el-Kindî'nin belirttiği üzere 5 Rebûlevvel 182/26 Nisan 798 tarihinde 69 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰⁷ Ebû Yûsuf makamına ise kendisinden sonra oğlu Yûsuf tayin edilmiştir. Yûsuf Bağdat'ın doğu tarafından sorumlu olmuştur.¹⁰⁸

1.2 Eserleri

Ebû Yûsuf'un birçok kitap telif ettiği bilinmekle beraber bunların birçoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Bunların arasında özellikle Hanefî mezhebine göre ilk Usûlü Fık'h kitabı yazan Ebû Yûsuf'un bu eserine şu anda sahip değiliz.¹⁰⁹

İbn Nedim ona nispet edilen eserleri şu şekilde sıralar: Kitâbu's-Salât, Kitâbu'l-Büyû, Kitâbu'z-Zekât, Kitâbu's-Sıyâm, Kitâbu'l-Ferâiz, Kitâbu's-Salât, Kitâbu'l-Hudud, Kitâbu'l-Vekâle, Kitâbu'l-Vesâyâ, Kitâbu's-Sayd, Kitâbu'l-Ğasb ve'l-İstihrâ, Kitâbu İhtilâfi'l-Emsâr, el-Red alâ Malik b. Enes, Kitâbu'l-Harâc, Kitâbu'l-Cevâmi.¹¹⁰

¹⁰³ Ögüt, "Ebû Yûsuf", DİA, X, s. 260-265.

¹⁰⁴ İbn Hallikan, s. 379.

¹⁰⁵ Hatib el-Bağdâdi, IV-X, s. 261.

¹⁰⁶ Ögüt, "Ebû Yûsuf", X, DİA, s. 260-265.

¹⁰⁷ İbn Esir, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (v. 630/1232), *El-Kamil fi-Tarih*, Beyrut, 1965, VI, s. 146; Ögüt, "Ebû Yûsuf", DİA, X, s. 260-265; Hatib el-Bağdâdi, XIV, s. 261 Rebiulâhir ayı diye rivayetler bulunsa da tabakât âlimleri arasında kabul görmemiştir. Bkz. Zehebî, IX, s. 293.

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, ?, 1979, s. 219; Kufralı Kasım, "Ebû Yûsuf", İA, IV, s. 59; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, ?, 1970, s. 219; Bilmen, s. 392.

¹⁰⁹ Hatib el-Bağdâdi, XIV, s. 246.

¹¹⁰ İbn Nedim, s. 286.

İbn Nedim'in zikrettiği bu eserlerden başka M. Ebû Zehra Kitâbu'l-Âsâr, İhtilâf-u İbn Ebî Leylâ, er-Red Alâ Siyer-i Evzâi'yi sayar ve bunların ise Ebû Hanife'nin görüşlerini ihtiva ettiğini ifade eder.¹¹¹

“Ebû Yûsuf’un başlıca eserleri ise şunlardır:¹¹²

Kitâbü'l-Harâc araştırmamıza konu olan eseridir ve aşağıda yer verilecektir.

İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Leylâ; Ebû Yûsuf bu eserinde Ebû Hanîfe ile Ebî Leylâ'nın ihtilaf ettiği konuları zikretmektedir. Kitabı Ebû Yûsuf'dan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayet etmiştir. ... Birçok fıkıh babını ihtiva eden eser Ebu'l Vefâ el-Efgânî tarafından neşredilmiştir.

Kitâbu'r-Red ale's-Siyeri'l-Evzâ'i; Ebû Hanife, İmam Muhammed'e imla yoluyla devletler hukuku (siyer) konusunda bir kitap yazdırmıştır. İmam Muhammed'e nispet edilen ve *es-Siyeru's-Sağîr* adıyla bilinen bu eserdeki görüşler Evzâi tarafından kaleme alınan *Kitâbu Siyeri'l-Evzâ'i* adlı eserde tenkit edilmiş, Ebû Yûsuf da Evzâi'ye cevap vermek amacıyla bu eseri telif etmiştir. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî'nin neşrettiği eser ayrıca *el-Ümm*'ün içinde *Kitâbu Siyeri'l-Evzâ'i* başlığıyla mevcuttur.

Kitâbu'l-Âsâr: Oğlu Yûsuf'un babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri fikhî görüşleri ihtiva etmekte olup Ebû Hanife'nin müsnedi mahiyetindedir. Abdest, gusül, iddet, av ve alışveriş gibi konuları içine alan eser Ebu'l Vefâ el-Efgânî tarafından neşredilmiştir. Ebu'l Vefâ el-Efgânî'nin de belirttiği gibi eser tam değildir; ancak son kısımdan çok az bir bölümün eksik olduğu tahmin edilmektedir.

Bunlardan başka kaynaklarda Ebû Yûsuf'a nisbet edilen eserler ise şunlardır:

Edebu'l-kâdî: Kâtip Çelebi ile diğer bazı müellifler tarafından zikredilen eserin bir nüshası Tunus Milli Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Üzerinde Ebû Yûsuf'a ait olduğuna dair ibare bulunan ve Fuat Sezgin tarafından da ona nisbet edilen eserin, Mahmûd Matlûb tarafından yapılan incelemelerden sonra Ebû Yûsuf'a nisbetini

¹¹¹ Muhammed Ebû Zehra, s. 225.

¹¹² Ögüt, "Ebû Yûsuf", DİA, X, s. 260-265.

olamadığı kanaatine varılmıştır.

el-Mehâric: M. Zâhid Kevserî, müsteşrik J Schact tarafından Muhammed b. Hasan'a nisbet edilerek basılan *Kitâbu'l-Mehâric*'in Ebû Yûsuf'a ait olduğunu söylemekteyse de bu görüşünü teyit edecek bir delil bulunmamaktadır.”

1.3 Kitâbü'l-Harâc

İmam Ebû Yûsuf'un günümüze ulaşan eserleri içerisinde en dikkat çeken, özellikle batılı araştırmacılar tarafından en çok üzerinde durulan eserdir. İslam Maliye hukuk alanında ilk telif edilen ve günümüze kadar ulaşan önemli bir kaynaktır. İvâdi, Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ını değerlendirirken, bu eserin, “*genel maliye hukuku*” ve “*iktisat bilimi*” üzerine orta çağda yazılmış, eşi bulunmayan bir şaheser ve hukuk tarihi açısından Batıya' da örnek olacak kıymetli bir telif olduğunu belirtir.¹¹³ İncelendiğinde *Kitâbü'l-Harâc* kimliği belli olmayan bir halifeyi muhatap alan ve fihhi içeriği olmayan bir hitapla başlamaktadır.¹¹⁴

Bazı kaynaklarımıza göre ise Ebû Yûsuf bu eseri devletin mali işleri ve gelir kaynakları hakkında Halife Hârûn Reşîd'e yazmış olduğu bir eserdir.¹¹⁵ Eser incelendiğinde Ebû Yûsuf konuları ele alırken Kur'an'a, Hz. Peygamberden rivayetlere, sahâbe fetvalarına dayanmaktadır. Kitabında rivayet ettiği hadislerin illetlerini çıkarır, ashabin bu konu da ne yaptığını anlatır, onların sözlerinden vardığı sonuca kaynaklık teşkil edecek bir yön söz konusu ise onlardan hükümler çıkarır, kurallar ortaya koyar, sahâbenin ihtilafını naklederek gelebilecek itirazları cevaplandırdıktan sonra ise kendi görüşünü ortaya koyar ve savunur.¹¹⁶ Bu eserde Ebû Yûsuf hem akla hem de nakle önem vermekte ayrıca Şâfiî, Mâlik, Leys b. Sa'd gibi devrin meşhur imamların görüşlerini aktarmakta, varsa ihtilafları belirttikten sonra kendi görüşünü açıklamaktadır. Bazen hocası Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden farklı

113 İvâdi, Rif'at es-Seyyid, “*Tahlîl İktisâdî li-Kitâb el-Harâc Li'l-Kâdî Ebû Yûsuf*”, *Mecelletü'l-Umme*, el-Aded:36 Kahire, 1043/1983, s. 26-27.

114 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 3.

115 Ebû Yûsuf, s. 18.

116 Muhammed Ebû Zehra, s. 226.

görüşler de benimsediği görülmektedir.¹¹⁷

Hitabın ardından halifenin sorduğu yirmi sekiz sorunun cevaplandırıldığı otuz dokuz fasıllık ana metin gelmektedir. Fasıllardaki orantısızlık dikkat çekmekle beraber bunun yanında ilk dönem fıkıh eserlerinin çoğunda olduğu gibi başlıksız bölümler ve kısımlar bulunmaktadır.¹¹⁸

Kitâbü'l-Harâc'ın içeriği kısaca şöyledir: Ganimetin tarifi, taksimi ve humusla ilgili ahkâmı ele alan birinci bölümü, fey ve haraca ilişkin açıklamaya yer veren ikinci bölüm izlemektedir. Sonraki bölümlerde Sevâd, Şam (Suriye), el-Cezîre, Arabistan Yarımadası, Basra ve Horasan'ın fetih şekli ve statüsü, buralardaki iktâ ve ihyâü'l-mevât (ölü toprakların diriltilmesi) uygulamaları vergi hukukuyla bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Mısır topraklarının ve oradaki vergilerin durumlarından bahsedilmemesi ise ilginçtir. Harâc ve öşür vergilerinin geçtiği çeşitli bölümlerden sonra sadakalara ilişkin bölümler gelmektedir. Daha sonra sulara ait meseleler (müsâkât akdi, şirb hakkı, suların veya bazı su ürünlerinin satımı, kiralanması, avlanması ve otlaklar ve çayırlarlara ilişkin) ve bunlara dair hükümler yer almaktadır. Bunları vergi tahsil politikalarına ilişkin uzunca bir bölüm izlemektedir. Eser, cizye ve gümrük vergilerini ödemekle mükellef zimmî ve harbilerin hukuki statüleri çerçevesinde vatandaşlık, devletler ve (kamu haklarına tecavüz suçları kapsamında) ceza hukukuna ilişkin meselelerin açıklanmasıyla ilgili bölümlerle son bulmaktadır. Son bölümlerin arasına, vergilerin toplanması ve tahsildarlarla kadıların maaşlarının kaynağına ilişkin bölüm sıkıştırılmıştır.¹¹⁹

Eserin içeriği dikkatlice incelendiğinde özel anlamda toprak ve vergi hukuku, genel anlamda ise bir kamu maliyesi kitabıyla karşı karşıya olduğumuz ifade edilebilir. Ancak bu alanın dışına çıkan hükümler göz önüne alınacak olursa geniş anlamda devlet idaresinin konu edinildiği bu eserin, kamu maliyesiyle ilişkili olarak yapılan siyasi ve sosyal değerlendirmeler açısından da önemli olduğu görülecektir. Ebû

¹¹⁷ Kallek, Cengiz, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 77, 78 “Ebû Yûsuf’un Ebû Hanîfe’nin görüşlerinden farklı görüşler ileri sürmesi konusunda Bkz. Ebû Yûsuf, s. 19, 20.

¹¹⁸ Kallek, Cengiz, “*Kitâbü'l-Harâc*”, DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 101-103; Kallek Cengiz, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 76, 77.

¹¹⁹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 76; Kallek, “*Kitâbü'l-Harâc*”, DİA, XXVI, s. 102.

Yûsuf'un yaşadığı dönemin ekonomisinin tarıma dayalı olduğu göz önünde bulundurulduğunda eserin içeriğinin daha iyi anlaşılacağı muhtemeldir.¹²⁰

Kitâbü'l-Harâc değerlendirilirken yazıldığı dönem göz önünde bulundurulacak olursa eserin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Sadece bir iktisat ve ekonomi kaynağı olarak yaklaşmak eserin tam olarak anlaşılmasını engelleyecektir. Daha önce ve yazıldığı döneme kadarki çok çeşitli konulara açıklık getirmesi, aynı zamanda alanında telif edilen ilk eser olması bakımından İslam Tarihinde ayrı bir konuma yükselmiştir.

C- EBÛ UBEYD KASIM B. SELLAM VE KİTÂBÜ'L-EMVÂL'İ

1. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (v. 224/838), (Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm b. Miskin el-Herevî) Hayatı ve Eserleri

1.1 Hayatı

Ebû Ubeyd b. Miskin el-ezdi el-Huzâi el Herevi el-Bağdâdi'nin¹²¹ 154 (771) yılında Herat'ta doğduğu tahmin edilmektedir.¹²² Babası Rum asıllı ve Ezd kabilesinden bir kişinin azatlısıydı.¹²³ İlköğrenimine buradaki bir sıbyan mektebinde (küttâb) başladı. 179'da (795) Herat'tan ayrılarak Kûfe ve Basra'daki fıkıh, tefsir, hadis ve dil âlimlerinin derslerine devam etti. Burada uzun bir süre kalarak muhtelif ilimlere dair eserler telif ettikten sonra tekrar Herat'a döndü. Hârûnür er-Reşîd'in valilerinden Hersem b. A'yen tarafından çocuklarının eğitimiyle görevlendirildi. Daha sonra Merv'e giderek orada da benzer bir görev yaptı. Vezir Tahir b. Hüseyin Merv'e geldiği zaman onunla tanıştı ve kendisiyle Sâmerâ'ya gitti. Bir süre burada kaldıktan sonra buradan da Bağdat'a giderek Vali Sâbit b. Nasr b. Mâlik'in çocuklarına hocalık

¹²⁰ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 77.

¹²¹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm hakkında geniş bilgi için Bkz.. İbn Sa'd, VII, s. 355; Zehebî, *Tezkîratu'l-Huffaz*, II, s. 317; Muhammed Ebû Yal'â, II, s. 210, 319; Zehebî, *Siyeru Â'lemi'n-Nübelâ*, X, s. 490, 508; İbn Hacer, VIII, s. 315, 318; İbn Nedim, s. 106, 107; Zirikli, VI, s. 10; Suyûti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, (v. 911/1505), *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâtil-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, Beyrut, Trsz, II, s. 253, 254; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Kitabu's-Sikat*, Haydarabat, 1973, IX, s. 16, 17; İbn Hallikan, IV, s. 60-62; İbnü'l-Îmâd, Abdülhay b. İmâd (v. 1089/1678), *Şezarâtü'z-Zeheb fi Ahbâr-i men Zeheb*, Beyrut, 1979, II, s. 44, 45; Hatib el-Bağdâdî, XII, s. 403, 415.

¹²² Tüccar, Zülfikar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm", DİA, İstanbul, 1994, X, s. 244.

¹²³ İbn Hallikan, IV, s. 60; Suyûti, II, s. 253; Muhammed Ebû Yal'a, II, s. 210, 211.

yaptı. İmamı Şafîî'den fıkıh okudu ve Ahmet b. Hanbel'in sohbetlerine katıldı. Kur'an ilimleri ve kıraatle meşgul olurken aynı zamanda lügat ve nahiv âlimlerinden faydalandı. Farklı görüş ve metodu benimseyen kırktan fazla imamdan ders aldı.¹²⁴

Kâsım b. Sellâm Kuran'ı Kerim ilimlerini Ali Ebî Hasan el-Kisâi, İsmâil b. Ca'fer, Şücâ b. Ebî Nasır gibi hocalardan tahsil etti.¹²⁵ Hadis ilmini öğrendiği hocalardan bazıları İsmâil b. İyas, İsmâil b. Ca'fer, Hüşeym b. Beşir, Şüreyk b. Abdullah, Süfyân b. Üyeyne, Abbad b. Abbad, Abbad b. Avvam, İbn Hişâm, Yezid b. Hârûndur.¹²⁶ Muhammed b. İshâk es-Sağani, Ahmed b. Yûsuf et-Tağlebî, Ebûbekir b. Ebî Dünya, Hâris b. Ebî Üsâme, Muahammed b. Yahyâ el-Mervezi, Ali b. Abdul Aziz el-Begâvi gibi âlimler ise ondan ilim öğrenmişler ve hadis rivayet etmişlerdir.¹²⁷

Sabit b. Nasr Tarsus Valisi olunca Ebû Ubeyd'i de yanında götürerek Tarsus valiliğine tayin etti¹²⁸ ve Ebû Ubeyd bu göreve on sekiz yıl devam etti.¹²⁹ Daha sonra bu görevinden ayrılarak 213 (828) yılında Mısıra gitti.¹³⁰ Yahyâ b. Maîn'le birlikte Şam'a gittiği de rivayet edilmektedir. Tekrar Bağdat'a dönerek garibü'l-hadis konusunda dersler vermeye başladı, insanların ilgisini çeken bu dersler daha sonra Garibü'l-Hadis adlı eseri meydana getirdi.¹³¹

219 (834) yılında hacca giden ve rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğü için dönmekten vazgeçip Mekke'de yaşamaya karar veren Ebû Ubeyd 224 yılı Muharrem ayında (Aralık 838) Mekke'de vefat etmiş ve Ca'fer b. Ebî Tâlib'in evine defnedilmiştir.¹³² Ölüm tarihi konusunda kesin bilgi olmamasına karşın 222 veya 223 yılı olabileceği rivayet edilmektedir.¹³³

¹²⁴ Tüccar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm", DİA, X, s. 244-246.

¹²⁵ Es-Sûbkî, Ebû Nasr Taceddin Abdülvehhâb b. Ali, Ed. Mahmûd Muhammed Tanahi- Abdulfettâh M. el-Hulv, *Tabakâtü's-Şâfiyyetu'l Kübra*, Kahire, 1383-96/1964-76, II, s. 153; Zehebî, *Siyeru Â'lemi'n-Nübelâ*, X, s. 491.

¹²⁶ Hatib el-Bağdâdî, XII, s. 403; Zehebî, *Siyeru Â'lemi'n-Nübelâ*, X, s. 491.

¹²⁷ Hatib el-Bağdâdî, XII, s. 403.

¹²⁸ İbn Sa'd, VII, s. 355; İbn Nedîm, s. 106, 107.

¹²⁹ İbn Hallikan, IV, s. 61; Zirikli, VI, s. 10.

¹³⁰ Zirikli, VI, s. 10

¹³¹ Tüccar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm", DİA, X, s. 244.

¹³² Tüccar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm", DİA, X, s. 244.

¹³³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın vefatı için bkz İbn Hibban, IX, s. 17; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffaz*, II, s. 317; İbn Sa'd, VII, s. 355; İbn Hallikan, IV, s. 61, 62; İbn Nedim, s. 106; Hatib el-Bağdâdî, XII, s. 415.

Ebûbekir el-Enbâri şöyle diyor “*Ebû Ubeyd geceyi üçe bölerdi üçte birini namaz, üçte birini uyku, üçte birin ise kitap yazmakla geçirirdi.*”¹³⁴ Döneminde hadis, fıkıh, dil, edebiyat ve tarih gibi ilimlerde hatırı sayılır bir mevkie sahip olan Ebû Ubeyd, Hicri ikinci asrın büyük imam ve bilginlerindendi.

1.2 Eserleri

Birçok alanda yetişmiş bir âlim olarak yetişen Ebû Ubeyd çok çeşitli konularda eser vermiştir. İbn Nedim onun eserlerini şu şekilde zikreder: *Garîbü'l-Musannef*, *Garîbü'l-Hadis*, *Garîbü'l-Kur'an*, *Maaniyu'l-Kur'an*, *Kitâbu'ş-şuara*, *Kitâbü'l-Meksûr* ve *l-Memdûd*, *Kitâbü'l-Müzekker* ve *ve'l Müennes*, *Kitâbü'l-Kıraat*, *Kitâbu Aded-i Âyi'l-Kur'an*, *Kitâbü'n-Neseb*, *Kitâbü'l-Ahdâs*, *Kitâbü'l-Emsâl*, *Kitâbu Edebi'l-Kâdı*, *Kitâbü'l-Emvâl*, *Kitâbü'n-Nâsih* ve *Mensûh*, *Kitâbü'l-Eymân* ve *n-Nuzûr*, *Kitâbü'l-Hayz*, *Kitâbu Fezâilü'l-Kur'an*, *Kitâbu'l-Hacr* ve *t-Teflis*, *Kitâbu't-Tahâret*. İbn Nedim, Ebû Ubeyd'in yaklaşık yirmi eserini sıraladıktan sonra onun bakla eserlerinin de olduğundan bahsetmektedir.¹³⁵ Muhtelif kaynaklarda onun eserlerinin sayısının otuz beşe kadar çıktığı, fakat bunların bir kısmının bazı eserlerinin bölümlerinden ibaret olduğu bilinmektedir.

Yukarıda İbn Nedim tarafından da ifade edilen eserlerden bazılarını kısaca ele alalım¹³⁶

“*Gârîbü'l-Musannef*: “*Garîbü'l-Luga*” diye anılan nadir kelimeler hususunda konularına göre düzenlenmiş ilk lügat kitabıdır ve Ebû Ubeyd'in en önemli eseridir. Müellif bunun için otuz yıl çalıştığını, büyük emek harcadığını söylemektedir. Muhtemelen *Gârîbü'l-Musannef* ve *Gârîbü'l-hadis* adlı iki eserini de aynı tarihlerde yazdığı sanılmaktadır. Ramazan Abdüttevâb tarafından Kahire'de 1989'da yayınlanmıştır. *Gârîbü'l-Musannef* hakkında ilâve, şerh ve tenkit şeklinde bir çok çalışma yapılmıştır. Ramazan Abdüttevâb esere yazdığı Mukaddime'de bu çalışmalardan bahsetmektedir.

Gârîbü'l-hadis: Hadislerde geçen nadir kelimelerin ve tabirlerin izahına dair

¹³⁴ İbnü'l-İmad, II, s. 45; İbn Hallikan, IV, s. 61.

¹³⁵ İbn Nedim, s. 106, 107.

¹³⁶ Tüccar, “*Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm*”, DİA, X, s. 244-246.

önemli bir eserdir. Muhammed Azîmüddin tarafından dört (Haydarâbâd 1384-1387/1964-1967), Hüseyin Muhammed Şeref tarafından iki cilt olarak (Kahire'de 1984) yayınlanmıştır.

Kitâbü'l-Emsâl: Hayatının sonuna doğru Mekke'de tamamladığı bu eserinde Ebû Ubeyd mesel haline gelmiş on yedi hadisin bir kısmını açıkladıktan sonra derlediği 1386 meseli 19 bölüm ve 270 bab halinde ele almıştır. Eser üzerinde çeşitli şerh ve ilave çalışmalar yapılmış olup bunların en önemlisi Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Faslü'l-makâl fî şerhi Kitâbi'l-Emsal'idir. Kitâbü'l-Emsâl son olarak Abdülmecîd Katâmiş tarafından (Mekke 1400/1986) yayımlanmıştır.

en-Neseb: (*Kitâbü'n-Neseb ve zikru men fi'l-cemâhiri min tesmiyetis-sahâbe ve't-tâbi'in ve's-şu'ara fi'l-Cahiliyye*) Ebû Ubeyd bu eserinde hocası İbnü'l Kelbî'nin Cemheretü'n-neseb adlı kitabını ihtisar etmiş, onun metot ve üslubunu kullanarak bazı ilavelerde bulunmuş, özellikle ashab, tâbiîn ve Câhiliyye şairleri hakkında bilgi vermiştir. Tarihî, edebî ve İslâmî ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki bu kitap, aynı zamanda İslâm'ın başlangıcı hakkındaki olaylar hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biridir. *En-Neseb*, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan yegâne nüshası esas alınarak Meryem Muhammed Hayruddir tarafından (Beyrut, I?I 1410/1989) yayımlanmıştır.

Kitâbü'l-Emval: Çalışma alanımız olan bu eseri ilerleyen satırlarda ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

en-Nâsîh ve'l-mensûh: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshası Fuat Sezgin tarafından tıpkı basım halinde yayımlanan eseri (Frankfut, 1985) daha sonra Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir neşretmiştir. (Riyad, 1411/1990)

Fezâilü'l-Kur'ân (*Fezâilü'l-Kur'ân ve me'âlimûh ve edebûh*): Ebû Ubeyd'in bu eseri Kur'ân ve bazı surelerin faziletleriyle çeşitli ayetlerin tefsirine dairdir. Önce kısmen neşredilen eserin tamamı daha sonra Fezâilü'l-Kur'ân ve âdâbûh adıyla E. Eisen ve O. Poretzl tarafından yayımlanmıştır.

Kitâbü'l-Îmân: Sünni doktrini izah eden ilk çalışma olarak kabul edilen eser,

Nâsiruddîn el-Elbânî tarafından önce bir mecmua olarak daha sonra müstakil bir eser olarak basılmıştır. (Beyrut 1403/1983)

el-Hutab ve'l-mevâ'iz: Hz. Peygamber'in bazı tavsiyeleriyle diğere Peygamberlerin öğütlerini, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in nasihatlerini ve ihtiva etmektedir. Ramazan Abdüttevâb yayımlamıştır.¹³⁷ (Kahire 1406/1986)

1.3 Kitâbü'l-Emvâl

Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz dönemleri öncelikli olmak üzere İslam'ın ilk iki yüz yılındaki vergi ve arazi hukuku, kısmen de idare ve devletler hukuku uygulamaları hakkında zengin bilgiler içeren bir kaynaktır. Ebû Ubeyd eserinde bazı Şamlı muhaddislerin rivayetlerine yer vermesinden dolayıdır ki eserin 213 (828) yılında yaptığı Şam seyahati sonrasında tamamlanmış olabileceği muhtemeldir.¹³⁸

İncelendiğinde hacim bakımından orantısız bölümler (kitâb) ve alt başlıklardan (bâb) oluşan eser adil yönetimin gereği olarak devlet başkanı ve halkın karşılıklı haklarını ele alan kısa bir girişle başlamaktadır. Hemen akabinde ise devlet başkanlarının korumak ve dağıtmakla sorumlu kılındığı mallar fey, humus ve zekat olmak üzere üç ana sınıfa ayrılarak işlenmekte, kitabın çatısını da bu tasnif oluşturmaktadır. Eser incelendiğinde ilk üç kitabı fey gelirlerinin ele alındığı babların oluşturduğu görülür. Dördüncü kitapta ise idare, devletler ve arazi hukukunun kapsamına giren müstakil bazı bablar yer almaktadır. Fey gelirlerinin harcama kalemlerini müzakere eden bab ise beşinci kitabı oluşturur. Altıncı kitapta ise ikta, ihyâü'l-mevât ve himayı inceler. Yedinci de humus, sekizinci de sadaka ile ilgili konular ele alınmaktadır.¹³⁹

Yapı ve usul bakımından her bölümde o konu ile ilgili ayetler, hadisler, sahâbe ve tâbiîn sözleri ile birlikte fukahânın görüşleri aktarılmaktadır. Ebû Ubeyd'in yaşadığı dönemde hadis ilminin sistemleştiği, aynı zamanda kendisinin de muhaddislerden olduğu düşünüldüğünde, eserinde rivayetleri titizlikle seçmesi, hadisleri senetleriyle birlikte nakletmesi, rivayetlerin sıhhatini incelemesi ve

¹³⁷ Daha geniş bilgi için Bkz. Tüccar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm", DİA, X, s. 244-246.

¹³⁸ Kallek, Cengiz, "Kitâbü'l-Emvâl", DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 98.

¹³⁹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 126.

gerektikçe senet tenkitleri yapmasının onun döneminin bir yansıması olduğu görülecektir. Ebû Ubeyd'in ana kaynağı Kitap ve Sünnet idi. Şayet bu iki kaynakta da konu ile ilgili bir bilgi bulamazsa o zaman şahsi görüş bildirmezdi. Ebu Ubeyd, sahâbe ve tâbiîn kavlini de sünnet hükmünde kabul eder. Her zaman Kur'an birinci kaynak olup sünnet ondan sonra gelip onu açıklar ve onunla asla çelişmez. Üçüncü kaynak ise ümmetin icmaıdır. Dördüncü kaynak olan kıyasın alanı sınırlı tutulmaktadır. Farklı meseleler birbiriyle kıyas edilmemektedir. İçtihatlarda kamu yararı belirleyici olmaktadır. Çeşitli ilim dallarındaki başarısı Şâfiî ve Hanbelî mezhebi mensuplarının Ebû Ubeyd'i kendileriyle ilişkili gösterme çabasına girmelerine neden olmuştur. Eserinde Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in isimleri geçmemekte ancak İmam Mâlik'in görüşleri sıkça aktarılmakta, az da olsa Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin içtihatlarına yer verilmektedir.¹⁴⁰

Kitâbü'l-Emvâl kamu maliyesi konularına yoğunlaşmakla birlikte muhtevanın önemli bir kısmını vergi, arazi, idare ve devletler hukukuna ait çeşitli meseleler oluşturmaktadır. Özellikle İslam'ın ilk iki yüz yılı iktisat hukuku düşüncesi bakımından çok değerli bir kaynak olan Kitâbü'l-Emvâl, bazı İslam âlimleri tarafından övgüye layık görülmüş, bazıları tarafından ise ondan alıntılar yapılmıştır. Eser, aslında bir hadis mecmuası olmasına rağmen devlet idaresinin ve özellikle vergi sisteminin temellerinin atıldığı, Hz. Ömer dönemi ile bozulan düzenin kısa bir süreliğine de olsa düzeltilmeye çalışıldığı Ömer b. Abdulaziz dönemi hakkında bize bilgi vermektedir.¹⁴¹ İbn Hacer, Tehzîb'de Ebû Ubeyd'in Kitâbü'l-Emvâl'ının fıkha dair yazılan eserlerin en iyisi olduğunu söylemektedir.¹⁴² Bu eser ilk defa M. Halil Herrâs tarafından tahkik edilerek, 1968 de Mısır'da basılmıştır.

¹⁴⁰ Kallek' *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 127, 128; Kallek, Cengiz, "Kitâbü'l-Emvâl", DİA, XXVI, s. 98.

¹⁴¹ Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, s. 127.

¹⁴² İbn Hacer, VIII, s. 316.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTABÜ'L-HARÂC VE KİTABÜ'L-EMVÂL'E GÖRE SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞMELER

Bu bölümde Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in eserlerinde Hz peygamber dönemine ait bilgileri belli başlıklar altında toplayarak bir bütün içerisinde aktarmaya çalıştık. Bu döneme ait rivayetleri kronolojik sıra içerisinde verdik. Konular müelliflerin eserlerinde dağınık ve rivayetler bazen bir birinden kopuk bir şekilde yer almıştır. Dolayısıyla daha iyi anlaşılması için özellikle konulara giriş yaparken ilk dönem ve günümüz İslam Tarihi kaynaklarından faydalanılmıştır.

A- HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

1. Bedir Savaşı

Bedir, Medine'den Mekke'ye doğru seksen mil uzaklıkta bulunan bir yerin adıdır.¹⁴³ İslam'dan önceki zamanlarda her yıl burada büyük panayırlar kurulur ve Zilkâde ayının ilk gününden sekizinci gününe kadar devam ederdi.¹⁴⁴ Medine Mekke yolunun kesişme noktası olması nedeniyle, Bedir halkı burada konaklayan kervanlara yaptıkları hizmetler karşılığında aldıkları paralarla geçinirdi.¹⁴⁵

Hicretin ikinci yılında (624) büyük bir katılımı Kureyş kabileleri bir ticaret kervanını hazırlayıp Ebû Süfyan başkanlığında Suriye'ye gönderdiler.¹⁴⁶ Bu kervandan elde edilecek gelirler ise müslümanlarla yapılacak savaşta kullanılacaktı.¹⁴⁷ Hz. Peygamber Ebû Süfyan başkanlığındaki Kureyş kervanının Suriye'den döndüğünü öğrenince kervanın üzerine yürümeye karar verdi.¹⁴⁸ 12 Ramazan(9 Mart 624)

¹⁴³ İbn Sa'd, II, s.13.

¹⁴⁴ Muhammed, Hamidullah, *Hiz. Peygamberin Savaşlar ve Savaş Meydanları*, İstanbul, 1981, s.61.

¹⁴⁵ Fayda Mustafa, "*Bedir Gazvesi*", DİA, İstanbul, 1992, V, s.325-327.

¹⁴⁶ Köksal M. Asım, *İslam Tarihi*, İst, 1981, I-II, s.73.

¹⁴⁷ Hizmetli Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 2011, s. 328.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, *Sîret'i İbn Hişâm*, (Terc. Hasan Ege), İstanbul, 2006, II, s. 338; İbn Sa'd, II, s.13.

tarihinde ashabıyla birlikte Medine'den yola çıkan¹⁴⁹ Hz. Peygamber Medine'den ayrılmadan on gün önce Talha b. Ubeydullah ve Sa'd b. Zeyd'i kervan hakkında bilgi edinmek üzere görevlendirdi.¹⁵⁰ Ebû Süfyan Hicaz'a yaklaştığı sırada Hz. Peygamberin baskın yapacağı haberini alınca Damdam b. Amr el-Gıffârî'yi Meke'ye gönderdi ve ona Mekke'lilerin mallarına sahip çıkmalarını Muhammed'in ashabıyla birlikte kervana saldıracağını haber vermesini istedi.¹⁵¹ Ebû Süfyan Damdam b. Amr el-Gıffârî'yi Mekke'ye gönderdikden sonra kendisinde kervanın yolunu değiştirip Kızıldeniz sahilinden Mekke'ye ulaşmaya çalışarak bir bakıma kervanı kurtarmayı başardı.¹⁵²

Ebû Süfyan'dan gelen haber Mekke'ye ulaşınca Kureyş kabilesinin bütün kollarından Ebû Cehil komutasında 1000 kişi yola çıktı. Habercilerden alınan bilgiler neticesinde kervanın müslümanlarla karşılaşmadığı öğrenildiyse de bazılarının savaşa gerek kalmadığını söyleyerek geri dönmelerine rağmen bazıları hazırlanan ordunun büyüklüğünü ve gücünü müslümanlara göstermek için yollarına devam ettiler.¹⁵³ Bedir yakınlarında ashabıyla konaklayan Hz. Peygamber kervan hakkında bilgi toplamak üzere Hz. Ali, Zübeyir b. Avvam, Sa'd b. Ebû Vakkas¹⁵⁴ gibi sahabeleri gönderdiyse de iki ordunun da Bedir'e geldiklerinde birbirlerinden haberleri yoktu. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmektedir: *"Hatırlayın ki (Bedir savaşında) siz vadinin yukarı kenarında (Medine tarafında) idiniz. Onlarda uzak kenarında (Mekke tarafında) idiler. Kervan da sizden daha aşağıda (deniz sahilinde) idi. Eğer (savaş için) sözleşmiş olsaydınız, sözleşmiş olduğunuz vakit hususunda ihtilafa düşerdimiz. Fakat Allah, gerekli emri yerine getirmesi, helâk olanın açık bir delille helâk olması, yaşayanın açık bir delille yaşaması için böyle yaptı. Çünkü Allah, hakkıyla işiten ve*

¹⁴⁹ İbn Sa'd, II, s.12.

¹⁵⁰ İbn Sa'd, II, s.12.

¹⁵¹ İbn Hişâm, II, s. 338.

¹⁵² Muhammed, Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s.64; Sarıçam İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2003, s.155.

¹⁵³ Fayda Mustafa, *"Bedir Gazvesi"*, DİA, V, s. 325-327.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, II, s. 15.

bilendir".¹⁵⁵ Ebû Ubeyd, Kitâbu'l Emvâl'de Said b. Cubeyr'den gelen bir rivayetle Enfâl suresinin nüzul sebebi olarak Bedir savaşına işaret etmektedir.¹⁵⁶

Hız. Peygamber ashâbıyla Bedir'e müşriklerden daha önce gelerek konakladı. Fakat ashâbdan Hubâb b. Münzir Hız. Peygamber'e Müslümanların konakladıkları yerin vahye dayalı mı yoksa kendi tercihi mi olduğunu sordu. Hız. Peygamber de kendi reyine binaen böyle bir karar verdiğini söyleyince burasının uygun bir konaklama yeri olmadığını söyledi. Hız. Peygamber'e müslümanları konakladıkları yerden kaldırmasını, Kureyş'e en yakın olan suya gidilmesini ve diğer suları ise Kureyş'lilerin içmemesi için kuyuların bozulmasını söyledi. Hız. bueygamberde görüşü uygun bularak Hubâb'ın istediği şekilde kendilerinin kullanacağı kuyu dışındakileri kapatarak Kureyş'lilerin kuyulardan faydalanmasını engellemiş oldular.¹⁵⁷

Bedir'de bire bir çarpışmalar yapıldıktan sonra müslümanlarla müşrikler arasında savaş başladı. Güç bakımından üstün bir konumda olan müşrikler savaşın yenilen tarafı olmaktan kendilerini kurtaramadılar.

Ebû Ubeyd savaşın şiddetli bir şekilde cereyan ettiği bölümleri bize aktarırken aynı zamanda müslümanların ganimetler konusunda kendi aralarında düştükleri anlaşmazlıklardan da bahsederek şunları aktarmaktadır: Bedir'de iki ordu karşı karşıya geldiği zaman müslümanlardan bir grup müşriklerle savaşırken diğer grup düşmanın durumundan faydalanarak ganimetleri gidip topladılar. Bir diğer grup ise Hız. Peygamber'e bir düşman saldırısı gelmemesi için etrafını kuşatarak onu korudular. Gece olduğunda ise bir araya gelen müslümanlardan ganimeti toplayanlar "Bunu biz topladık ve bunu bir başkasıyla paylaşmayız. Bunda başkasının hakkı yoktur" dediler. Düşmanla savaşan ve düşmanı yenilgiye uğratanlar ise şöyle dedi: "*Siz bu ganimetleri almakta bizden daha çok hak sahibi değilsiniz. Çünkü düşmanı hezimete uğratan ve ganimetlerin kazanılmasını sağlayanlar bizleriz*". Hız. Peygamber'i koruyanlar ise "*Ganimetleri almakta biz sizlerden daha hak sahibiyiz. Çünkü bizler düşmanın saldırılarından peygamberimizi koruduk. İstesek biz de bu ganimetleri toplayabilirdik*

¹⁵⁵ Enfâl 8/ 42.

¹⁵⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. Muhammed Halil Herrâs, Kahire, 1396/1986, s. 283.

¹⁵⁷ Vâkidî Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğâzî*, Beyrut, 1984, I, s.53; İbn Hişâm, II, s. 355.

ancak bizleri ganimetleri toplamaktan alıkoyan şey Hz. Peygamber'i koruma görevimizdi."¹⁵⁸ Bunun üzerine şu ayet-i kerime indirildi: "*Sana savaş ganimetlerini soruyorlar. De ki: Ganimetler Allah ve Rasûlüne aittir. O halde siz (gerçek) müminler iseniz Allah'tan korkun ve aranızı düzeltin.*"¹⁵⁹

Ebû Yûsuf savaşın sonucunda ganimetlerin paylaşımı ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in Bedir Savaşında elde edilen ganimetleri Medine'ye geldikten sonra dağıttığı, kızı ve Hz. Osman'ın hanımı olan Rukiye'nin hastalığı nedeniyle savaşa katılamayan ve Medine'de kalan Hz. Osman'a bir hisse ayırdığı bilgilerini vermektedir

160

Ganimetler konusunda Bedir savaşında Sa'd b. Ebî Vakkas, Sâid b. Âs'ı veya Ebû Ubeyd'e göre ise Âs b. Sâid'i öldürüp kılıcını almıştı. Sa'd b. Ebî Vakkas şöyle der: Zel-Ketife adıyla bilinen bu kılıcı Hz. Peygamber'e getirdim. Hz. Peygamber bana, kılıcı götürüp ganimetlerin teslim edildiği görevliye vermemi istedi. Daha önce kardeşimin öldürülmesi ve "*seleb*"¹⁶¹ hakkımın verilmemesinden dolayı üzülmuştüm. Kısa bir süre sonra Enfâl suresinin nazil olması nedeniyle Hz. peygamber: "*Git kılıcını al*" demiştir. Ebû Ubeyd, meğazi âlimlerinin verdikleri bilgilere dayanarak Âs b. Sâid veya Sâid b. Âs'ı öldüren kişinin Ali b. Ebî Talip olduğunu ifade etmiştir.¹⁶²

Ebû Ubeyd'in Hz. Ömer tarafından aktarılan rivayetlere dayanarak verdiği bilgilere göre Bedir Savaşında müslümanlar müşriklerle savaşınca onlardan yetmiş kişiyi öldürdü ve yetmiş kişiyi de esir aldı. Esirler hakkında Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in görüşlerini almak için sorduğunda Hz. Ebûbekir:

"Ey Allah'ın Rasûlü, onlar bizim akrabalarımız. Benim düşüncem onlardan fidye alalım ki düşmanlarımıza karşı daha kuvvetli olmuş oluruz. Ayrıca belki de Allah kendilerine hidayet verir ve müslüman olurlar." Hz. Ebûbekir'in bu görüşlerinden sonra Hz. Ömer'in düşüncesini sorduğunda ise Hz. Ömer: "*Ben Hz. Ebûbekir gibi*

¹⁵⁸ Ebû Ubeyd, s. 396, 397.

¹⁵⁹ Enfâl 8/1.

¹⁶⁰ Ebû Yûsuf, s. 196.

¹⁶¹ "Savaş sırasında öldürülen düşman askerinin üzerinde ya da yanında bulunan her türlü giysi, para, takı, değerli eşya ve madenlerle kullandığı silahlar ve bineği ifade eder." Yaman, Ahmet, "*Seleb*", DİA, Ankara, 2009, XXXVI, s. 388-389.

¹⁶² Ebû Ubeyd, s. 382.

düşünmüyorum izin ver onların boyunlarını vuralım” dedi. Fakat Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir’in görüşünü benimsedi.¹⁶³ Ebû Ubeyd yine bu konu ile ilgili rivayetlerine devam ederek istişare edilen esirler konusunun akabinde karşılaşılan durumu şöyle aktarır: Hz. Ömer “Bir sonraki gün geldiğimde Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir’in de ağlamakta olduğunu gördüm. “Niçin ağlıyorsunuz, ağlanması gereken bir durum var ise söyleyin bende ağlayayım; yoksa sizin ağlamanıza ağlayayım” dedim. Hz. Peygamber şöyle dedi: “Fidye alınması konusundaki görüşü kabul ettiğim için ağlıyorum. Bundan dolayıdır ki azaba uğramanızdan korkuyorum” dedi.¹⁶⁴ Konuya açıklık getiren "Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar hiç bir Peygambere esirleri bulunması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, Halbuki Allah (sizin için) âhireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir. Allah tarafından önceden indirilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü mutlaka size büyük bir azap dokunurdu. Artık elde ettiğiniz ganimetten helal ve temiz olarak yiyin. Ve Allah'tan korkun Şüphesiz Allah bağışlayan ve merhamet edendir."¹⁶⁵ ayetinin nazil olmasıyla müslümanlara ganimet helal kılındı. Ebû Ubeyd, Enfâl suresi 68. ayetin Bedir esirleri hakkında nazil olduğunu ifade eder.¹⁶⁶ İbn Hişâm da aynı şekilde Bedir savaşında, özellikle ganimetler konusunda düşülen şüphenin giderilmesi mevzuunda ayetlerin indirildiği ve müslümanların bilgilendirildiği ifade edilmektedir.¹⁶⁷

Ebû Ubeyd, Hz. Ömer ve Ebûbekir’in Bedir esirleri hakkında yukarıda ifade edilen görüşlerinin yanında Abdullah b. Revaha’nın görüşünü de bize aktarmıştır. Abdullah b. Revaha’nın Hz. Peygamber’e odunun çok olduğu bir vadide bulunuyoruz vadiyi ateşe verelim fikrini yukarıda ifade edilen Bedir esirleri hakkındaki muhtemel uygulamalara ekleyebiliriz. Ashabdan bazıları Hz. Ömer ve bir kısım müslümanlar ise Hz. Ebûbekir’in görüşlerini benimsemekte ve kendi aralarında bunun münakaşasını

¹⁶³ Ebû Ubeyd, s. 151, 152, 153.

¹⁶⁴ Ebû Ubeyd, s. 151,152, 376, 377.

¹⁶⁵ Enfâl 8/67-69.

¹⁶⁶ Ebû Ubeyd, s. 154.

¹⁶⁷ İbn Hişâm, II, s. 412, 413.

yapmaktaydılar.¹⁶⁸ Onların görüşlerini dinledikten sonra daha önce de ifade edildiği gibi Hz. Peygamber Ebûbekir'in görüşünü benimseyerek nihai kararını vermişti.

Ebû Ubeyd Bedir'de esirler affedilirken üç kişinin Hz Peygamber tarafından affedilmeyip öldürüldüğünü, bunların Ukbe b. Ebî Muayt, Nadr b. Hâris ve Mut'im b. Adiy olduğunu ifade eder.¹⁶⁹ İbn Hişâm es-Sîra'sında ve Taberî tarihinde Nadr ve Ukbe'nin öldürülmesinden bahsedilirken Mut'im b. Adiy 'nin öldürülmesinden bahsedilmemektedir.¹⁷⁰ Taberî'de aynı şekilde İbn Hişâm'ın rivayetine paralel bir rivayetle bu konudan bahsedilmektedir.¹⁷¹

2. Hendek Savaşı

Müslümanların savaş esnasında hendekler kazarak şehri savunmalarından dolayıdır ki bu savaşa Hendek Savaşı denilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de müslümanların karşısında yer alan Kureyşliler, Hayber Yahudileri, Gatafânlılar, Fezareliler, Esedoğulları, Süleymoğulları gibi birçok grubu ifade etmek için "*ahzâb*" (hizipler, gruplar) ifadesinden dolayıdır ki bu savaşa Ahzâb Gazvesi de denilmektedir.¹⁷²

Hendek Savaşı, sonuçsuz kalan Uhud Savaşının bir nevi devamı niteliğindedir. Mekkeli müşrikler müslümanları tamamen yok etmek, ortadan kaldırmak istemişler ancak bu amaçlarını gerçekleştirememişlerdi. Uhud Savaşı'nda Medine'li müslümanlara yeterince kayıp verdirmelerine rağmen, asıl hedef onları tamamen ortadan kaldırmaktı. Ancak onlar bunu Uhud' ta başaramamışlardı. O halde daha büyük bir ordu ve organizasyon ile tekrar Medine'li müslümanlara saldırmalıydılar. Bu düşünceden hareketle Arap Yarımadasında büyük bir güç birliği yaparak hazırlıklara başladılar.¹⁷³

¹⁶⁸ Ebû Ubeyd, s. 150, 151.

¹⁶⁹ Ebû Ubeyd, s.171.

¹⁷⁰ İbn Hişâm, II, s. 38; Taberî, II, s.158.

¹⁷¹ Taberî, II, s. 158.

¹⁷² İbn Sa'd, II, s. 65; Muhammed, Hamidullah, "*Hendek Gazvesi*" DİA, XVII, İstanbul, 1998, s.194-195; Işık Emin, "*Ahzâb Sûresi*" DİA, II, İstanbul, 1989, s.195-196.

¹⁷³ Taberî, I-II, s. 564-565; İbn Sa'd, II, 65-74; Hasan İbrahim H, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, (I-VII),(çev.) İ. Yiğit, S. Gönül, İstanbul, 1987, I, s. 170; Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi- Hz. Muhammed (s.a.v) Dönemi*, I, İstanbul, 2011, s. 279.

Hız. Peygamber ve ashabı, kendilerine yaklaşan bu orduya Arap Yarımadasında bu zamana kadar insanların çok da alışık olmadığı bir şekilde karşılık verdiler. Medine'nin etrafına hendekler kazdılar.¹⁷⁴ Hendek kazma stratejisi İran asıllı Selmân'ı Fârîsi'nin fikriydi. Müslümanlar bir bakıma Uhud'daki stratejiyi tekrarlamak istemedikleri için bunu benimsemişlerdi. İran'da atlılardan korunmak için bu taktik uygulandığı için Selmân-ı Fârîsi hendeğin genişlik ve derinliğinin ne kadar olacağını biliyordu. Böylece müslümanlar Selmân-ı Fârîsi'nin öncülüğünde Medine'nin etrafına hendekler kazdılar.¹⁷⁵ Şehrin geri kalan kısmında ise Medine'li müslümanların müttefiki olan Benî Kurayza Yahudileri bulunuyordu. Antlaşma gereği Mekke'li müşrikleri buradan Yahudiler geçirmeyecekti dolayısıyla burada askeri bir güç de bulundurulmuyordu.¹⁷⁶

Bir kaç hafta içinde şehrin etrafında hendekler kazıldı. Müşrikler yaklaşık 10-12 bin kişilik bir orduyla kuzeye gelerek Uhud Savaşı'nın meydana geldiği yerde konakladılar. Arapların hiç de alışık olmadıkları bu savaş taktiği için Kureyşliler sürekli müslümanlar tarafından kontrol altında tutulan hendeklerden geçemiyorlardı. Zamanın ilerlemesi müşriklerin aleyhineydi çünkü hem askerlerin hem de binek hayvanların erzakları azalıyordu. Bununla birlikte Hayber Yahudilerinin gönderdiği yirmi deve yükü hayvan yiyeceğinin müslümanların eline geçmesi ve Medine'nin soğuğu ve rüzgârı Kureyşlileri zor durumda bırakmıştı. Bu durum onların paniğe kapılmasına neden oldu. Hac mevsiminin başlamasına az bir süre kalmasını da göz önünde bulunduran Kureyş ordusu komutanı Ebû Süfyân kuşatmayı kaldırarak ordusuyla birlikte Mekke'ye döndü. İslam Tarihinde bir dönüm noktası olan Hendek Savaşı hicretten sonra başlayan Kureyşli müşriklerin Medine'ye karşı son saldırıları

¹⁷⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ed: Hakkı Dursun Yıldız, I, İstanbul, 1986, s. 477; Hizmetli Sabri, *İslam Tarihi*, s. 341; Azimli Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara, 2010, s. 316.

¹⁷⁵ Vâkîdî, II, 445, 446; İbn Hişâm, III, s. 311; Beâzürî, *Ensâbu'l- Eşrâf*, I, 427,428; Taberî, I-II, s. 566; İbn Kesir, II, s. 66; İbn Sa'd, II, 65-74; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 476, 477; A. J. Wensinck, "Handak" İA, V/I, İstanbul, 1987, s. 14; Lings Martin, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, (çev. Nazife Şişman), İstanbul, 2007, s. 230.

¹⁷⁶ Vâkîdî, II, 445, 446; Taberî, I-II, s. 566; İbn Hişâm, III, s. 311; Beâzürî, *Ensâbu'l- Eşrâf*, I, 427,428; Azimli Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara, 2010, s. 316.

olmuş ve müslümanlar bu savaştan sonra savunma değil saldırı taktiğini benimsemişlerdir.¹⁷⁷

Ebû Ubeyd bize Hendek savaşı ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır. Hendek Savaşı Uhud Savaşından iki yıl sonra meydana geldi. Bu savaş dolayısıyla müslümanlar kendilerini savunmak için şehrin etrafına hendekler kazdılar. Ebû Süfyan b. Harb komutasındaki Mekke'li müşrikler müslümanları on gün civarında muhasara altında tutmalarından dolayı müslümanlara Medine'de zor günler geçiriyorlardı. Hz. Peygamber bu durum karşısında şöyle dua etti: *Allah'ım ben senden (Peygamberine yardım edeceğin hakkındaki) sözünü ve (zafer) vaadini (yerine getirmeyi) isterim. Ya Rabbi şayet (müminlerin helâkını) dilersen artık şu andan itibaren sana ibadet eden kimse kalmaz.*¹⁷⁸

Ebû Ubeyd Hendek savaşı esnasında Gatafânlı müşriklerin durumları ve onların Ahzâb ordusunu yalnız bırakmaları ile ilgili geçen olaylar hakkında bize bilgi vermektedir. Hendek savaşı şiddetli bir şekilde devam ederken Hz. Peygamber Gatafân yöneticilerinden Uyeyne b. Hısn'a, İbn Hişâm ve Vâkîdi'ye göre buna ek olarak Hâris b. Avf b. Ebî Hâris el-Mürri'ye¹⁷⁹ elçilerle haber göndererek müşrik ordusunu yalnız bırakmalarını ve savaştan çekilmelerini istedi. Bunun karşılığında Medine hurmalıklarının gelirlerinin üçte birini onlara vermeyi teklif etti. Bunun üzerine Uyeyne, Medine hurmalıklarının yarısı verilirse onların bu tekliflerine olumlu bakabileceğini ifade etti. Hz. Peygamber, Evs'in reisi Sa'd b. Muâz ile Hazrec'in reisi olan Sa'd b. Ubade'ye haber göndererek durumu onlarla istişare etti. *"Uyeyne'nin beraberindeki Gatafanlılarla birlikte geri çekilmeleri karşılığında, ben onlara hurma bahçelerimizin hurmalarının üçte birini teklif ettim, onlar ise yarısını istediler siz ne dersiniz?"* diye onlara sorduğunda:¹⁸⁰

- Ey Allah'ın Rasûlü karar verdiğiniz şeyi yapın dediler. Hz. Peygamber de: Eğer bir şeye karar vermiş olsaydım onu yapardım dedi. Bunun üzerine Sa'd b. Muâz ve

¹⁷⁷ Muhammed, Hamidullah, "Hendek Gazvesi" DİA, XVII, s. 194-195.

¹⁷⁸ Ebû Ubeyd, s. 210, 211.

¹⁷⁹ Vâkîdi, II, s. 477; İbn Hişâm, III, s. 309, 310; İbn Kesir, İsmâil b. Ömer (v. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, (Çev.) Mehmet Keskin, İstanbul, 1995, IV, s.104.

¹⁸⁰ Ebû Ubeyd, s. 210, 211.

Sa'd b. Ubade onlarla savaşmaktan başka bir düşüncemiz yok dediler. Hz. Peygamber de onlarla aynı fikirde olduğunu belirtti.¹⁸¹

İbn Hişâm yukarıda ifade edilen Gatafân müşrikleri ile Hz. Peygamber arasında geçen pazarlığın amacının, Hz. Peygamber'in düşmanların hep birlikte müslümanlara karşı şiddetle savaştığını görmesi üzerine onların bu savaşıma isteğini kırmak olduğunu ifade etmektedir.¹⁸² Hz. Peygamber muhasaranın uzadığını, havaların soğduğunu, açlığın gün geçtikçe müslümanları zor durumda bıraktığını görünce Gatafân heyetine böyle bir teklif sunmuştur.¹⁸³ Böylece onların kendi aralarındaki bu birlikteliği sonlandırarak, yaptıkları ittifakı bozup güç kaybetmelerini hedeflemiştir. Yapılan bu teklifle Hz. Peygamber Hendek Savaşında zor anlar yaşayan müslümanlara avantaj sağlamış olacaktı.

Benî Kurayza Yahudilerinin savaştaki durumlarına gelince Hz. Peygamber Hendek Savaşından sonra evine gelip silahını çıkardığı zaman Hz. Cebrâil gelip şöyle dedi:¹⁸⁴ "*Anlaşma yaptığın bir kavmin hainlik yapmasından endişe edersin, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah hainleri sevmez.*"¹⁸⁵ Hendek Gazvesi esnasında, Benî Kurayza Yahudileri, Müslümanlarla olan anlaşmalarını bozarak, müşrikler tarafına geçerek müslümanları zor durumda bırakmışlardı. Bu ihanet karşılıksız kalamazdı. Hz. Muhammed muhasara kaldırıldıktan sonra Medine'ye varıp öğle namazını kılarak ikindi namazını Benî Kurayza yurdunda kılacağını ifade ederek müslümanların hazırlıklarını yapmalarını istedi.¹⁸⁶ Benî Kurayza Yahudileri daha önceleri Medine'de Hendek Savaşına kadar bir sorun teşkil etmezken, Hendek Savaşı'nda savaşın en yoğun olduğu, çarpışmaların en şiddetli olduğu zaman ihanet etmişlerdi. Böyle ağır bir ihanetin affedilmesi ise kolay bir şey değildi.¹⁸⁷

¹⁸¹ Ebû Ubeyd, s. 210, 211; İbn Hişâm, III, s. 309, 310.

¹⁸² İbn Hişâm, III, s. 309, 310.

¹⁸³ Sarı Yasemin, *Hendek Savaşı*, S.Ü.S.B.E (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2006, s. 112.

¹⁸⁴ Ebû Ubeyd, s. 218, 219, Müslim, *Kita'bu'l Cihad ve's-Siyer*, 65.

¹⁸⁵ Enfâl 8/ 58.

¹⁸⁶ İbn Hişâm, III, 322; Savaş Hamdi, *İslam Tarihi Hz. Muhammed ve Dört Halife Devri*, I, Kayseri, 1995, s. 56.

¹⁸⁷ Muhammed, Hamidullah., *İslam Peygamberi*, (Çev.) Mehmet Yazgan, İstanbul, 2004, s. 488.

Hız Peygamber ve ashabı Benî Kurayza'yı yirmi beş gece aralıksız muhasara altına aldı. Daha sonra zor durumda olan Benî Kurayza Yahudilerine müslümanlar tarafından:

- Teslim olun! denildiğinde onlar:¹⁸⁸

- Bizler Sa'd b. Muâz'ın hükmü üzere teslim olacağız dediler.¹⁸⁹ Hz. Peygamber de “O zaman Sa'd b. Muâz'ın hükmü üzere teslim olun” dedi. Daha sonra Sa'd'a haber göndererek Yahudilerle kendi aralarında karar vermek üzere yanlarına gelmesini istedi.¹⁹⁰ Aslında Yahudilerin Sa'd'ın hakemliğini kabul etmelerinin nedeni Sa'd'ın Evs kabilesinin reisi olması hasebiyle hüküm verme konusunda kendilerine bir avantaj sağlayacağını düşünmeleriydi. Evs kabilesi mensupları da reislerinin Benî Kurayza'lı dostları hakkında müsamahalı davranacağına inanıyorlardı.¹⁹¹ Belki de onların bu kararı almalarında önemli bir neden, Kaynuka Yahudileri hakkında cesaretle arabuluculuk yapan Hazrec'li Abdullah b. Übey'in davranışlarıydı.¹⁹²

Benî Kurayza'lılar Sa'd b. Muâz'ın hakemliğine razı olunca Hz. Peygamber Sa'd'a haber göndererek gelmesini istedi. Ebu Yusuf Sa'd'ın bir merkep üzerinde Hz. Peygamberin huzuruna getirildiğini rivayet eder.¹⁹³ Sa'd b. Muâz ise Hendek savaşında aldığı bir ok yarısından dolayı yatıyordu. Zira henüz tam olarak iyileşmemişti.¹⁹⁴ Hz. Peygamber tarafından gönderilen insanlar Hz. Peygamberin kendisini Benî Kurayza'ya hakem tayin ettiğini söylediler ve Sa'd'ı alıp Hz. Peygamberin huzuruna getirdiler. Hz. Peygamber ona verilen kararı bildirdi. Sa'd da hakkınızda ne ile hükmedersem razı mısınız dedi. Müslümanlar da senin verdiği hükme razıyız dediler. Sonra diğer tarafa dönerek Benî Kurayza'lılara da aynı sözü tekrarladı, onlar da evet deyince,¹⁹⁵ Sa'd erkeklerin öldürülmesine, kadın ve çocukların esir edilmesine,

¹⁸⁸ Ebû Ubeyd, s. 171, 172.

¹⁸⁹ Ebû Ubeyd, s. 171, 172; Gazali Muhammed, *Fıkhü's Sîre*, (Çev.) Resul Tosun, İstanbul, 2008, s.310.

¹⁹⁰ Ebû Ubeyd, s. 171, 172.

¹⁹¹ Gazali, s.310.

¹⁹² Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 488; Avcı, Casim, “*Kaynukâ, (Benî Kaynukâ)*” DİA, XXV, Ankara, 2002, s. 88..

¹⁹³ Ebû Yûsuf, s. 201; Müslim, *Kita'bu'l Cihad ve's-Siyer*, 67.

¹⁹⁴ Müslim, *Kita'bu'l Cihad ve's-Siyer*, 67.

¹⁹⁵ Ebû Yûsuf, s. 201.

malların ganimet olarak taksim edilmesine¹⁹⁶ hükmettiğini söyleyince Rasûlullah Sa'd'a onlara Allah'ın hükmüyle hükmettin demiştir.¹⁹⁷ Ana kaynaklarda Sa'd b. Muâz'ın hangi kaynağa dayanarak örneğin örf'e göre mi, Tevrat'a göre mi veya Kur'an'a göre mi hükmettiği ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.¹⁹⁸ Fakat günümüz araştırmacılarından Muhammed Hamidullah, Sa'd b. Muâz'ın verdiği bu hükmün Tevrat'ta mağlup olan düşmana verilen hükümle paralel olması sebebiyle ikisi arasında bir ilişki kurarak Sa'd'ın hükmünü buna göre verdiğini ifade eder. Doğrusu Sa'd'ın Tevrat'ın bu hükmünü bilmemesi mümkün değildir.¹⁹⁹

Hz. Peygamber bunun üzerine onları kaleden indirtti ve sonra da Benî Neccar'dan “*Haris kızı*” diye tanınan bir şahsın evine hapsedti ve boyunlarının vurulmasını emretti.²⁰⁰ Aralarında bir antlaşma olmasına ve müslümanlardan herhangi bir şahsı öldürmemelerine rağmen böyle bir cezaya çarptırılmalarının nedeni olarak Ebû Ubeyd “*antlaşmanın ihlâlini*” gerekçe olarak gösterir.²⁰¹ Yaklaşık dört yüz kadar olan erkeklerin öldürülmesinden sonra Sa'd'ın daha önce kapanan yarası tekrar açıldı, muhtemelen kan kaybından öldü.²⁰²

Ebû Ubeyd, Hendek Savaşı'nda Benî Kurayzalıların savaş esnasındaki durumu hakkında ve sonrasında yapılan antlaşmadaki rolü nedeniyle öne çıkan sahabeler arasında olması sebebiyle Sa'd b. Muâz ile ilgili olarak kaynaklarımızda verilen bilgiler paralelinde bize bazı bilgiler vermektedir.

Savaş esnasında Sa'd b. Muaz'a atılan bir ok Sa'd'ın koluna isabet ederek²⁰³ kolundaki damarın kesilmesine neden oldu. Açılan yaradan dolayı Sa'd kan kaybediyordu. Hz. Peygamber Sa'd'ın kolunu dağlayarak kanın akmasına mani olmaya çalıştıysa da kısa bir süre sonra tekrar kanamaya başladı. Sa'd kanamanın kendisini zor

¹⁹⁶ Ebû Ubeyd, s. 172, 146,147, 172, 173; Müslim, *Kita'bu'l Cihad ve's-Siyer*, 64; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*,(Çev.) Mustafa Fayda, İstanbul, 2013, s. 23, 24.

¹⁹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 23,; Ebû Ubeyd, s. 172, Ebû Yûsuf, s. 201.

¹⁹⁸ Sarıçam İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.228, 229.

¹⁹⁹ Muhammed, Hamidullah, *Hiz. Peygamberin Savaşlar ve Savaş meydanları*, İstanbul, 1981, s. 210.

²⁰⁰ Ebû Yûsuf, s. 201.

²⁰¹ Ebû Ubeyd, s. 217, 218.

²⁰² Ebû Ubeyd, s. 172.

²⁰³ Müslim, *Kita'bu'l Cihad ve's-Siyer*, 65.

durumda bırakacağını fark edince şöyle dedi:²⁰⁴ “Allah'ım Benî Kurayza'nın mağlubiyetini göstermedikçe beni öldürme” Onun bu duayı yarası iyileşmekte iken yaptığı ifade edilir.²⁰⁵ O andan itibaren Sa'd'ın kolundaki yara kapandı ve bir damla kan kaybetmedi.²⁰⁶

Ebû Ubeyd Hendek Savaşı'ndan sonra Hz. Peygamber'in esirlerden Zübeyr b. Bata'nın durumu ve onun öldürülmesi ile ilgili bilgi vermektedir. Hz. Peygamber Zübeyr'i Sabit b. Kays b. Şemmâs'e verdi. Sabit onu azat etti.²⁰⁷ Çünkü daha önce Zübeyr b. Bata Buâs Savaşında Sabit b. Kays b. Şemmâs'eye iyilikte bulunmuştu. Sabit, Zübeyr'e “yapmış olduğun iyilikten dolayı sana bir iyilik yapayım” dedi.²⁰⁸

- Ailemden ve mallarımdan ayrı mı yaşayacağım?²⁰⁹ deyince durum Hz. Peygamber'e iletilir. İbn Kesir bu kişinin yaşlı olduğunu ifade eder.²¹⁰ Buradan anlaşılıyor ki bu azat etme tam bir serbestlik taşııyordu. Mal ve ailesi ile ilgili sınırlama söz konusuydu. Hz. Peygamber:

- Eğer İslâmı kabul ederse, mal ve ailesi onunla beraberdir.
- Allah Rasûlü malını ve aileni sana bağışladı, denildi. Zübeyr b. Bata:
- Kâ'b b. Esed, Ebû Nâfi, Ebû Yâsir ve İbn Ebû Hakayk'a ne oldu?
- Onlar öldüler dediler. Zübeyr b. Bata:
- İnsanlar arasında yaşayacağım fakat onlardan hiç birini görmeyeceğim, öyle mi? Ben onlardan ayrı kalmaya dayanamam. O halde beni de öldürün dedi.

Bunun üzerine Muhayyisa'ya teslim edildi o da onu öldürdü.²¹¹

²⁰⁴ Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzi*, II, 520.

²⁰⁵ Müslim, *Kita'bu'l Cihad ve's-Siyer*, 67.

²⁰⁶ Ebû Ubeyd, s. 173, 173.

²⁰⁷ Ebû Ubeyd, s. 146, 147.

²⁰⁸ İbn Kesir, IV, s. 125.

²⁰⁹ Ebû Ubeyd, s. 146, 147.

²¹⁰ İbn Kesir, IV, s. 125.

²¹¹ Ebû Ubeyd, s. 146, 147.

3. Hudeybiye Barışı

Ebû Yûsuf tarihi olayları bir düzen içerisinde aktaran bir yapıya sahip olmamasına rağmen sonuçlarının İslam Hukuku açısından önem arz etmesi sebebiyle bazı olayları ifade etmektedir. Bunu yapmasının nedeni verdiği hükümlere Hz peygamber ve daha sonraki dönemlerdeki uygulamalarla delilendirmektir. Bu nedendir ki çoğu zaman sonuçları delil teşkil edebilecek durumlar söz konusu olunca olayların öncesi ve sonrasını anlatmaktadır. Ebû Yûsuf'un eserinde Hudeybiye Antlaşması konusuna diğer konulara göre daha belirgin bir şekilde yer ayrıldığını ve süreci ortaya koyacak bilgiler verildiğini görüyoruz.

Hudeybiye adını Rıdvan Biatı'nın yapıldığı hadba adlı ağaçtan veya yanında bulunan kuyudan aldığı rivayet edilen Hudeybiye, Mekke'ye bir günlük mesafede bir yerdir.²¹² Hudeybiye asıl şöhretini ise Hz. Peygamber'in umre yapmak için ashabıyla birlikte Medine'den yola çıkarak burada konaklaması ve sonrasında Mekke'lilerle yapılan barış anlaşması sayesinde kazanmıştır.²¹³

Hz. Peygamber hicretin altıncı yılının²¹⁴ Ramazan ayında umre yapmak amacıyla Hudeybiye'ye doğru yola çıktı. Ebû Yûsuf olayın gerçekleşmesinin ise Şevval ayına rastladığını ifade eder.²¹⁵ Hz. Peygamber ve ashabı Usfan'a vardıklarında Benî Ka'b'dan bazı kimselerle karşılaştılar. “*Onlar biz Kureyş'in yanından geliyoruz. Kureyş'liler Mekke'de özellikle Ehâbiş²¹⁶ kabilelerinden oluşan insanları sizin Kâbe'yi ziyaretinizi engellemek için size karşı savaşa hazırlıyor*” dediler. Daha sonra Hz. Peygamber ve ashabı oradan ayrılarak ilerledi. Hz. Peygamber Kureyş'in kendilerine

²¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l Büldan*, II, Beyrut, 1986, s. 229, 230.

²¹³ Muhammed, Hamidullah, "Hudeybiye" DİA, XVIII, İstanbul, 1998, s.297-299.

²¹⁴ İbn Sa'd, II, s.95; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 48; El-Bûti M. Said Ramazan, *Fıkhü's-Sîre*, Çev: Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul, 2003, s. 343; Ebû Yûsuf, s. 208; Lammens H., "Hudeybiye" İA, V/I s. 578-579; Hasan İbrahim H, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, (I-VII), (çev.) İ.Yiğit, S.Gönül, İstanbul, 1987, I, s. 170; İbn Kesir, IV, 282; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, (Çev. Şükrü Özen, H. Ahmet Özdemir, Ali Vasfî Kurt), İstanbul, 1989, s. 329.

²¹⁵ "Hişâm b. Urve babasından naklen şöyle der: Allah Rasûlü Ramazan ayında Hudeybiye'ye hareket etti. Anlaşma ise Şevval ayında gerçekleşti. İbn Kayyim el-Cevziyye bunun bir yanlış olduğunu doğrusunun ise Hudeybiye Anlaşması'nın Zilkâde ayında gerçekleştiğini ifade eder. İbn Kayyim el-Cevziyye bu görüşünü sahihayn'da Enes b. Mâlik'in " *H. Peygamber dört defa umre yapmıştır Hudeybiye umresi de bunlara dâhildir ve hepsi Zilkâde ayında olmuştur*" rivayetine dayandırmaktadır. " İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, III, s. 329. Aynı şekilde İbn kesir'de Zilkâde ayında gerçekleştiği konusunda ihtilaf olmadığını söylemektedir. İbn Kesir, IV, s. 282

²¹⁶ Ehâbiş ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız. Kapar M. Ali, "Ehâbiş", DİA, İstanbul, X, s. 497; Muhammed, Hamidullah., *İslam Peygamberi*, s. 236-239.

doğru geldiği haberini alınca yolunu değiştirip, müslümanları önce Serateyn denen iki kum tepesi arasına, daha sonrada oradan Gamim denilen mevkiye getirdi.²¹⁷ Müslümanlar Gamim'de olduğu sırada Kureyş'in Hâlid b. Velîd komutasında nc kuvvet olarak gönderdiği svarilerde Gamim'de bulunmaktaydı. Ama Hâlid b. Velîd komutasındaki bu kuvvetler müslümanları görmemişler oradan uzaklaşmışlardı.²¹⁸ Hz. Peygamber burada müslümanlara şöyle hitabetti: *Edindiğim bilgilere göre Kureyş, Ahbeşlileri toplamış onları bizim Beytullah'ı ziyaret etmemizi engellemek ve bizimle savaşmak üzere besliyormuş. Bu konuda bana düşündüklerinizi söyleyiniz. nce Mekke halkının üzerine mi yoksa ona yardım eden kabilelerin üzerine mi yürümemizi uygun görürsünüz? şayet onlara yardımcı olan kabilelerin üzerine yrsek onların kadınlarını ve çocuklarını esir eder ve mallarını almış oluruz. Ve böylece onlar mallarını ve nesillerini kaybetmiş olurlar. Eğer bizi takip etmeye kalkarlarsa kadınları ve çocuklarından dolayı onlar zayıftırlar ve Allah onları mağlup eder.*"²¹⁹

Hz. Peygamber bu konuda aşhabın görüşüne başvurmuş, Hz. Ebûbekir de "Y Rasûlallah bütün bu işlerin sorumlusu olan Mekke'ye yönelelim. şüphesiz Allah senin yardımcındır. Allah seni mutlaka muzaffer kılacaktır" diyerek bu konudaki görüşünü dile getirmiştir.²²⁰

Mikdd ise "Allah'a yemin ederim ki biz asla İsrailoğulları'nın dediği gibi " ... *Sen ve Rabbin gidin ve savaşın biz burada oturacağız*²²¹ *demeyiz. Fakat biz Allah'ın yardımıyla savaşırız biz sizinle beraberiz deriz.*" dedi. Bu konuşmalardan sonra yoluna devam eden Hz. Peygamber, Harem-i şerif'in sınırına yaklaşınca Hz. Peygamberin devesi (Kasva) yere kt. Müslümanlar devenin çökmesinin bir sebebi olacağını düşündüler ve kendi aralarında bunu tartışırken Hz. Peygamber bir zamanlar (fili) Mekke'ye girmekten alıkoyan Kasva'yı da durdurdu diyerek Allah tarafından kendilerinin Mekke'yi ziyaretlerine izin verilmediğini söyledi. Daha sonra oradan

²¹⁷ Eb Yûsuf, s. 208.

²¹⁸ İbn Sa'd, II, s. 95; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, III, s. 331; İbn Kesir, IV, 297; Muhammed, Hamidullah, "Hudeybiye" DA, XVIII, s.297-299; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-Eser*, Beyrut, Trsz, s. 114.

²¹⁹ Eb Yûsuf, s. 208.

²²⁰ Eb Yûsuf, s. 208; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, III, s. 331; Buhr, Meğâzi, 37; İbn Kesir, IV, 296.

²²¹ "Ey Musa! Onlar orada bulundukları müddetçe biz oraya asla girmeyeceğiz; şu halde sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız dediler" Maide, 5/24.

ayrılarak Zâtülhanzel yoluna yönelip oradan Hudeybiye'ye vardılar.²²² Hudeybiye Kuyusuna yakın bir yere konakladılar ve kuyudan su ihtiyaçlarını giderdiler. Bir süre sonra ise kuyunun suyu tükendi ve müslümanlar susuz kaldılar. Durum Hz. Peygamber'e bildirilince dağarcığından bir ok çekerek kuyuya dikilmesini söyledi. Kuyunun suyu çoğaldı, müslümanlar ve hayvanları susuzluklarını böylece gidermiş oldular. Ebû Yûsuf'un rivayet ettiği bu bilgilerin diğer İslam Tarihi kaynaklarında da küçük farklılıkların yanında benzer bir şekilde rivayet edildiğini görüyoruz.²²³

Müslümanların Hudeybiye'ye gelişlerinden haberdar olan Kureyş'liler Benî Hüleys kabilesinden bir kişiyi aracı olarak gönderdiler. Fakat bu kişi müslümanlara gelmeden henüz onlarla görüşmeden onların getirdikleri kurbanlıkları uzaktan görerek edindiği izlenimlerle geriye döndü. Müslümanların kurbanlıklarıyla beraber geldiklerini, böyle bir kavimle karşı karşıya gelmenin Kureyşliler için yanlış olacağını ifade ettiyse de onlar onu azarladılar, hakaret etiler ve kendisini gönderdiklerine pişman olduklarını söylediler.²²⁴

Bu durumdan herhangi bir sonuç alamayan Kureyş, Urve b. Mes'ud es-Sakafi'yi tekrar elçi olarak gönderdi. Urve Hz. Peygamber'in yanına gelerek ona şöyle dedi: "*Ey Muhammed yanına kıymetsiz insanlar alarak kendi aşiretin ve kavminin üzerine geliyorsun. Beni Kureyş kabilesi buraya elçi olarak gönderdi ve onlar şu anda size karşı kin ve düşmanlıklarını ilan ederek size karşı kadınları, çocuklar, hayvanlarıyla beraber sizinle savaşmaya geliyorlar. Sen onlara ne kadar kötü davranırsan onlarda sana bin katıyla karşılık vereceklerine yemin ettiler.*" Hz. Peygamber Urve b. Mes'ud es-Sakafi'yi dinledikten sonra ona şöyle karşılık verdi. "*Biz buraya savaşmak için gelmedik. Biz sadece umremizi eda etmek ve kurbanlarımızı kesmek için geldik. Benim de kavmim olan Kureyş'e git ve onlara de ki: "Savaş onları korkutmuştur. İyi bilsinler ki savaşta hayır yoktur. Aramızda bir süre belirleyelim. Hem kötülüklerden böylelikle emin olmuş oluruz. Benimle Beytullâh arasında bulunan engelleri kaldırsınlar,*

²²² Ebû Yûsuf, s. 208.

²²³ İbn Sa'd, II, s. 95; Ebû Yûsuf, s. 209; Şakir, Mahmud, *İslam Tarihi*, İstanbul, 2004, II, 192; İbn Kesir, IV, 294; El- Bûti, s. 344; Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peyğamberliği*, Ankara, 2011, s. 245.

²²⁴ Ebû Yûsuf, s. 209; Elçi olarak gönderilen kişi Hüleys b. Alkame'dir. Bu kişi Ehâbişlerin lideridir. Gazali, s.321; Şakir Mahmut, II, s. 152, 153; İbn Kesir, IV, 285, 286.

umremizi eda edelim, kurbanlarımızı keselim. Benimle insanlar arasına girmekten vazgeçsinler...". Urve ile Hz. Peygamber arasında bu görüşme geçtikten sonra Urve Mekke'ye döndü ve onlara şöyle dedi: "Biliyorsunuz ki sizler benim akrabalarım ve insanların en sevgililerisiniz. İnsanların sizin yanınızda yer alması için elimden gelen gayreti gösterdim. Bilirsiniz ki sizden sonra benim hayatımın bir değeri yoktur. Kralları padişahları gördüm, huzurlarına girdim. Yemin ederim ki Muhammed'den daha saygılı, daha heybetli, daha sevgili büyük bir kral görmedim. Arkadaşları Muhammed'den izin almadan asla konuşmuyor" diyerek müslümanların umre yapma isteklerinde kararlılıklarını onlara anlattı.²²⁵

H. Peygamber Medine'den hareket ettikleri andan itibaren bu görüşmelerin her aşamasında ve her fırsatta savaş yapmak için gelmediklerini, asıl amaçlarının umre yapmak olduğunu önemle vurguladı. Hz. Peygamber ve ashâbı Mekkelileri böyle bir anlayışa sevk etmemesi için Medine'den yola çıkarken yanlarına savaş malzemelerini almamışlar ve sadece yolcu kılıçlarını almışlardı.²²⁶

Gönderdikleri elçilerden istedikleri sonucu elde edemeyen Kureyş'liler, Urve'nin de çabaları sonuçsuz kalınca bu sefer Süheyl b. Amr ile Mikraz b. Hafs'ı gönderdiler. Onları göndermeden ise dediler ki: "*Eğer müslümanlar Urve'ye söylediklerinin aynısını size de söylerlerse onlara bu sene geri dönmelerini söyleyin. Onlara, bizim Kâbe'yi bu sene ziyaretlerine engel olduğumuzu bütün kavimler duyuncaya kadar bir daha Kâbe'yi ziyaret etmemeleri şartıyla bir anlaşma teklif edin*" dediler.²²⁷

Kureyş'in gönderdiği Süheyl b. Amr ile Mikraz b. Hafs Hz. Peygamber'e geldiler. Hz. Peygamber de Urve'ye söylediklerini aynen tekrarladı. Süheyl Mekkelilerin kendisine söylediği şartlar çerçevesinde antlaşma şartlarını Hz. Peygamber'e söyleyince O da kabul etti ve aralarında bir anlaşma yazılmasını emretti.²²⁸ Hz. Ali tarafından kaleme alınan barış antlaşması Hz. Peygamber ve Süheyl b. Amr'ın imzalarıyla yürürlüğe girmiş oldu. Antlaşmaya müslümanlardan Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Ebû

²²⁵ Ebû Yûsuf, s. 209; İbn Sa'd, II, s. 96; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 335, 336.

²²⁶ İbn Seyyidinnâs, s. 113.

²²⁷ Ebû Yûsuf, s. 209.

²²⁸ Ebû Yûsuf, s. 209, 210.

Ubeyde b. Cerrâh, Muhammed b. Mesleme; müşriklerden ise Mikraz b. Hafs ve Huveytîb b. Abdüluzzâ şahitlik ettiler.²²⁹ Ebû Ubeyd'in anlaşmanın maddeleriyle ilgili aktardığı bölümleri Muhammed Hamidullah el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı eserinde daha geniş bir şekilde yer vermiş ve diğer kaynaklarla karşılaştırmıştır. Bu noktada Ebu Ubeyd'in rivayet ettiği antlaşma ile ilgili maddeleri bir arada zikretmek gerekirse:

" Kureyş, Rasûlullah ile barış ve dört yıl için antlaşma yaptı.²³⁰ Bir birlerine karşı güven içinde kalacaklar, başkasıyla (bir taraf) aleyhine yardımlaşma ve hıyanet olmayacaktır. Mekke'ye hac, umre veya Yemen ya da Taife geçmek maksadıyla gelenler, güven içinde olacaktır. Müşriklerden Suriye'ye ve doğuya gitmek maksadıyla Medine'ye gelenler, güven içinde olacaktır. Rasûlullah müslüman olarak geleni geri verecektir. Müslümanlardan kendilerine geleni, geri vermeyeceklerdir."²³¹

"Bu yıl döneceksiniz. Gelecek yıl, yanında yolcu silahı olduğu halde Mekke'ye gireceksiniz. Oraya kılıçlarınız kınlarında gireceksiniz ve üç gün kalacaksınız."²³²

"Bu, Muhammed b. Abdullah'ın Mekke halkıyla kararlaştırdığıdır: Mekke'ye silahla değil, yalnızca kınlarında kılıçlarla girecek, Mekke halkından kendisine uymak isteyenleri oradan çıkarmayacak, kendi arkadaşlarından Mekke'de kalmak isteyenleri engellemeyecektir."²³³ Bu, Muhammed b. Abdullah'ın anlaşmasıdır."²³⁴

Ebû Ubeyd antlaşmanın yazılma aşamasından bahseder ve Ebû Yûsuf'un Ramazan ayında çıkılıp Şevval ayında gerçekleştiği bilgisine mukabil anlaşmanın Zîlkâde ayında gerçekleştiğini ifade etmektedir.²³⁵ Kayda alınma sürecindeki ayrıntılardan bahsedecek olursak: Antlaşmayı yazma görevi Hz. Ali'ye verildi.²³⁶ Hz. Ali "Bismillahirrahmânirrahim" yazınca Süheyl ve Mikraz itiraz etti "biz bunu asla

²²⁹ İbn Sa'd, II, s. 97; İbn Hişâm, III, s. 438, 439; İbn Kesir, IV, s. 291; Muhammed, Hamidullah, "Hudeybiye" DİA, XVIII, s. 297-299..

²³⁰ Birçok kaynaklarda on yıl olarak geçen bu sürenin dört yıl olarak verilmesi dikkat çekicidir. İbn Hişâm, III, s. 437; Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 216.

²³¹ Ebû Ubeyd, s. 206, 207; Muhammed, Hamidullah, (Çev.) Vecdi Akyüz, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, İstanbul, Trsz, s.90, 91.

²³² Ebû Ubeyd, s. 206, 207; İbn Sa'd, II, s. 97; Muhammed, Hamidullah, *Vesâik*, s. 91.

²³³ Ebû Ubeyd, s. 206, 207; Muhammed, Hamidullah, *Vesâik*, s. 91.

²³⁴ Ebû Ubeyd, s. 206, 207; Muhammed, Hamidullah, *Vesâik*, s. 91.

²³⁵ Ebû Ubeyd, s. 208; Ebû Yûsuf, s. 208.

²³⁶ Ebû Ubeyd, s. 208; İbn Hişâm, III, s. 439; Muhammed, Hamidullah, "Hudeybiye" DİA, XVIII, s.297-299; İbn Kesir, IV, s. 289, 290; İbn Sa'd, II, s. 96; Buhâri, *Meğazî*, 45.

kabul etmeyiz." dediler. Hz. Peygamber "*peki ne yazmamızı istersiniz?"* deyince onlar da "*Bismikallâhümme*" yazsınlar dediler. Hz. Peygamber bunun da güzel olduğunu söyleyerek böyle yazılmasını emretti. Sonra Hz. Ali "*Bu, Rasûlullah ile Mekke müşrikleri arasında varılan antlaşmadır."* yazınca buna da itiraz ettiler. Bizim sizinle ayrıldığımız nokta budur. Bunu nasıl kabul edelim biz zaten senin Rasûlullah olduğunu bilseydik ziyaretine engel olmazdık. Sen Muhammed b. Abdullah'sın dediler.²³⁷ Hz. Peygamber bunun da uygun olduğunu belirterek yazılmasını emretti. Bunun üzerine "*Muhammed b. Abdullah*" yazıldı.²³⁸

Ebû Ubeyd bu ifadenin yazılmasında Hz. Peygamberin, "*ben hem Abdullah'ın oğluyum hem de Allah'ın Rasûlüyüm*" diyerek Hz. Ali'ye "*Rasûlullah*" sözünü silmesini istediğini, fakat Hz. Ali bunu asla silmeyeceğini söylediğinde Hz. Peygamberin kendisinin Muhammed b. Abdullah yazdığını rivayet etmektedir.²³⁹

Hz. Peygamber "*benim maiyetime girmek isteyen kabileler için bu şartlar aynen geçerli olsun deyince*" Kureyş'liler, kendileriyle beraber olanlar için de kendi şartlarının geçerli olmasını istediler. Benî Ka'b kabilesi müslümanların tarafını seçerken, Benî Bekr kabilesi ise Kureyş tarafını seçtiler.²⁴⁰

Birçok İslam Tarihi kaynağında ifade edilen ve Ebû Yûsuf'un henüz antlaşma yazılma sürecinde iken gerçekleştiğini söylediği, Ebû Cendel b. Süheyl b. Amr'ın zincirini sürükleyerek gelmesi ve müslüman olduğunu söylemesi olayı hakkında verilen bilgiler, Hudeybiye barışı ve sonrasında vuku bulan olayları aydınlatması bakımından önemli ve yeterince tatmin edicidir.

Ebû Cendel, antlaşmanın yapıldığı sıralarda Kureyş'in elinden kaçarak zincirleriyle beraber antlaşmanın yapıldığı yere gelince, müslümanlar Ebû Cendel'i kurtarmak istediler. Hz. Peygamber onun bu haline üzüldü ve onu kendi tarafına almak istedi. Fakat Kureyş'liler adına antlaşmayı yapan kişilerden birisi Ebû Cendel'in babası Süheyl'di. Süheyl b. Amr Ebû Cendel'i görünce:

²³⁷ Ebû Ubeyd, s. 208, 209; Ebû Yûsuf, s. 210; En-Nedvî, Ebû'l Hasen Ali El-Hasen, *Es-Sîretü'n Nebeviyye*, Çev. Osman Keskiöğlü, İstanbul, 1981.

²³⁸ Ebû Yûsuf, s. 210; En-Nedvî, II, s. 195; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 336.

²³⁹ Ebû Ubeyd, s. 208, 209, 210.

²⁴⁰ Ebû Yûsuf, s. 210, 211.

- Ebû Cendel gelmeden antlaşma tamamlandı. Hüküm verildi ve her şey bitti. Dolayısıyla o senin değil benimdir dedi. Eğer bu konuda bir şüphe söz konusu ise antlaşmanın şartları ortadadır dedi. Müslümanlar bundan hoşnut olamasalar da baktılar ki antlaşma şartları bunu gerektiriyor, Ebû Cendel'i Süheyl'e teslim ettiler. Ebû Cendel:

- Ya Rasûlallah! Ey müslümanlar! Dinimde beni imtihan mı ediyorsunuz? Beni Müşriklere nasıl teslim ediyorsunuz? dedi. Hz. Peygamber Ebû Cendel'e:

- Ey Ebû Cendel, aramızdaki antlaşma tamamlandı. Sözümüzde durmamak bize yakışmaz. Allah seninle beraberdir. O zayıfların ve çaresizlerin sıkıntılarını giderir." dedi. Hz. Ömer:

- İşte kılıç o da bir insan, sen de bir insansın Ebû Cendel deyince, Süheyl:

- Ey Ömer sen Cendel'i benim aleyhime destekliyorsun." dedi Hz. Peygamber:

- Onu bana bağışla dedi. Süheyl:

- Hayır, olmaz dedi. Hz Peygamberde Süheyl'e:

- Peki, onu benim için himayene al dedi, fakat Süheyl onu da kabul etmedi.²⁴¹ Kureyş'in elçisi olarak Hudeybiye'ye gelerek antlaşmanın şahitlerinden olan olayların tamamına yakınına tanıklık eden Mikraz b. Hafs "*sen üzülme ey Muhammed, ben senin için onu himayeme aldım.*" dedi.²⁴²

Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra Hz. Peygamber müslümanlara kurbanlarını kesmelerini ve traş olmalarını söyledi. Fakat müslümanlarda her hangi bir hareketlenme olmadı daha sonra bir daha kurbanlarını kesmelerini, traş olmalarını söyledi. Yine kimse yerinden kalkmayınca Hz. Peygamber Ümmü Seleme'nin çadırına gitti. Müslümanların durumunu ona anlattı. O da sen kalk kurbanını kes, traş ol ve ihramdan çık. O zaman insanlar senin yaptığını yaparlar, sana tabi olurlar dedi. Hz.

²⁴¹ Ebû Yûsuf, s. 211; İbn Sa'd, II, s. 97, 98; İbn Hişâm, III, s. 437, 438; İbn Kesir, IV, s. 331; İbn Seyyidinnâs, s. 127-130.

²⁴² Ebû Yûsuf, s. 211.

Peygamber Ümmü Seleme'nin dediği gibi yaptı ve onu gören Müslümanlar da kurbanlarını kestiler, traş oldular ve ihramdan çıktılar.²⁴³

Hız. Peygamber ve ashâbı Hudeybiye'den ayrılarak Medine ye geldiler. Kureyş'li olan Ebû Basir müslüman olarak kaçıp geldi. Kureyş'liler Ebû Basir'in peşinden iki adam göndererek kendilerine iade edilmesini istediler. Hız. Peygamber Ebû Cendel'e söylediklerini Ebû Basir'e de söyleyerek onu Kureyş'lire teslim etti. Kureyş'lilerle beraber yola çıkan Ebû Basir Zûlhuleyfe'ye geldiklerinde onlardan birine kılıcının keskin olup olmadığını sordu ve göstermesini istedi. Kureyş'li şahıs kılıcını gösterirken kılıcını alıp onu öldürdü. O sırada diğeri kaçtı. Ebû Basir oradan geriye döndü Medine'ye geldi Hız. Peygamber'e "*Sen sözünü tuttun. Ben de kendimi kurtardım*" dedi. Ebû Basir'i dinleyen Hız. Peygamber "*Adamları olsa ne iyi savaşçı olur*" dedi. Medine'den ayrılan Ebû Basir Zûlhuleyfe'ye gelerek yerleşti. Kısa bir süre sonra müslüman olanlar Mekke'den kaçarak Ebû Basir'in yanına yerleştiler. Müslümanların sayısı gün geçtikçe artarak yetmiş kişiye kadar ulaşmıştı. Burada toplanan müslümanlar zamanla Kureyş'lilerin ticaret kervanlarına zarar vermeye başladılar. Kureyş'liler Hız. Peygamber'e bir yazı göndererek, Ebû Basir ve arkadaşlarını Medine'ye kabul etmesini istedi. Hız. Peygamber de Ebû Basir ve yanındakileri Medine'ye kabul etti.²⁴⁴

Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in bazı ayetleri Hudeybiye Antlaşması ile ilişkendirdiğini görüyoruz. Ebû Yûsuf bu antlaşmanın sonucunda kadınların da hicret ettiğini ve sonrasında Allah'ın kadınlar hakkındaki hükmünü Mümtehine 60/10 ayette²⁴⁵ belirttiğini bildirmiştir. Müslüman kadınlar hakkında indirilen bu ayet konuya açıklık getirmiştir.²⁴⁶

Ebû Ubeyd Fetih sûresinin 22 ve 24. ayetlerini "*Eğer kâfirler sizinle savaşsalar, arkalarına dönüp kaçarlardı. Sonra bir dost ve yardımcı*

²⁴³ Ebû Yûsuf, s. 211; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 338, 339.

²⁴⁴ Ebû Yûsuf, s. 211, 212.

²⁴⁵ "*Ey iman edenler! Mümin kadınlar size hicret ederek geldikleri zaman, onları, imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz onları geri göndermeyin. Bunlar onlara helâl değildir. Onlar da bunlara helâl olmazlar...*" Mümtehine 60/10.

²⁴⁶ Ebû Yûsuf, s. 212.

bulamazlardı.”²⁴⁷, “O, sizi onlara karşı muzaffer kıldıktan sonra, Mekke'nin içinde onların ellerini sizden, sizin ellerinizi onlardan çekendir. Allah yaptıklarınızı görendir.”²⁴⁸ Ayetlerini Hudeybiye antlaşması ile ilişkilendirmektedir.²⁴⁹ Ayrıca Ebû Ubeyd Hudeybiye’de Mekkelilerin müttefikleri olan Benî Bekr kabilesi ile müslümanların müttefiki olan Huzâ’a kabilesi arasında başlayan savaşta, Mekkelilerin Benî Bekr’e yardım ettiğini ve bu yüzden Hudeybiye antlaşmasını ihlal ettiklerini, Tevbe sûresi 9/13-14 ve Enfâl suresi 8/55-57 ayetlerinin bu ihlâli yapanlar hakkında nazil olduğunu rivayet eder.²⁵⁰

Mekke'nin fethine sebep olacak olan Hudeybiye Anlaşması'nın akıbetine gelince hükümlerinin geçerli olduğu sırada Benî Ka'b ile Benî Bekr arasında meydana gelen savaşta Kureyş'liler Benî Bekr'i destekleyerek gıda ve silah yardımında bulundular. Çünkü antlaşmaya Benî Bekr, Kureyş'liler tarafında katılmıştı. Fakat bu durum anlaşmaya aykırıydı. Kureyş'liler antlaşmanın bozulmasından korktukları için Ebû Süfyan'a Medine'ye giderek antlaşmanın devamı için Hz. Muhammed'le konuşmasını istediler.²⁵¹ Ebû Süfyan Mekke'den yola çıkarak Medine'ye geldi, önce Ebûbekir'e gelerek antlaşmanın devamı için yardımcı olmasını istedi. Ebûbekir bu konuda yardımcı olamayacağını, yetkinin Allah ve Rasûlunde olduğunu söyledi. Buradan bir sonuç alamayan Ebû Süfyan Ömer'e giderek ondan yardım etmesini istedi. Ömer'den de olumlu bir sonuç alamadı. Ebû Süfyan bu defa Fatıma'ya giderek onun gönlünü hoş edecek sözler söyledi. Fatıma da bu konuda sözün Allah ve Rasûlünün olduğunu söyledi. Oradan Ali'ye gitti ona Ebûbekir'e söylediklerini aynısını ona da

²⁴⁷ Fetih 48/22.

²⁴⁸ Fetih 48/24.

²⁴⁹ Ebû Ubeyd, s. 196.

²⁵⁰ Ebû Ubeyd, s. 224; “(Ey müminler!) verdikleri sözü bozan, Peygamber’i (yurdundan) çıkarmaya kalkışan ve ilk önce size karşı savaşa başlamış olan bir kavme karşı savaşmayacak mısınız; yoksa onlardan korkuyor musunuz? Eğer (gerçek) müminler iseniz, bilin ki, Allah, kendisinden korkmanıza daha layıktır. Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın; onları rezil etsin; sizi onlara galip kılsın ve mümin toplumun kalplerini ferahlatsın” Tevbe 9/13-14
“Allah katında, canlıların en kötüsü kâfir olanlardır. Çünkü onlar iman etmez. Onlar, kendileriyle antlaşma yaptığın, sonra her defasında çekinmeden ahidlerini bozan kimselerdir. Eğer savaşta onları yakalarsan, ibret almaları için onlar ile (onlara verceğin ceza ile) arkalarında bulunan kimseleri de dağıt.” Enfâl 8/55-57.

²⁵¹ Ebû Ubeyd, s. 243; Ebû Yûsuf, s. 212.

söyledi ama bir türlü istediğini alamadı.²⁵² Ebû Ubeyd, Ebû Süfyan'ın bunlara ek olarak Hasan ve Hüseyin'den de aynı taleplerde bulunduğunu rivayet etmektedir.²⁵³

Ebû Süfyan eli boş, üzgün bir şekilde Mekkeye döndü. Mekkeli'ler Ebû Süfyan'ın bu durumunu görünce ona savaş haberi getirsen ona hazırlanırdık, barış haberi getirseydin kendimizi güvenlikte hissederdik sen bize bunlardan hiç birini getirmedi dediler. Ondan tekrar Medine'ye gitmesini istediler. Mekkeli'ler kendi aralarında olanları konuşurken Benî Ka'b'ın elçisi Medine'de Hz. Peygamber'e gelerek Kureyş'in Benî Bekr'e yaptığı yardımı bir şiirle birlikte anlattı.²⁵⁴ Hudeybiye Antlaşması'nın bu şekilde ihlal edilmesi, bir bakıma aslında Mekke'nin fethine de zemin hazırlamış oluyordu.

4. Hayber'in Fethi

Ebû Ubeyd ve Ebû Yûsuf'un Hayber ile ilgili olarak daha çok toprakların taksimi ve daha sonraki dönemlerde özellikle Ebûbekir ve Ömer dönemi uygulamalarını dile getirdiklerini görüyoruz. Çalışmamızın konusu itibarıyla daha çok bizi ilgilendiren konular üzerine yoğunlaşarak ve konunun İslam Hukuk alanıyla ilgili olan kısımlarını İslam Hukukçularına bırakarak konumuzla ilişkili olan tarihi bilgileri ihtiva eden rivayetler üzerinde durmaya çalışacağız.

Medine Şam yolu üzerinde yaklaşık 150 km mesafede bir yer olan²⁵⁵ Hayber, verimli toprakları olan bir ziraat merkeziydi. O bölgenin en güzel hurmaları burada yetişirdi. Bu nedenle burada yaşayan Yahudiler oldukça zengindiler. Hayber'de çok sağlam yapılmış kaleler bulunuyordu ve bu bölge âdetâ Yahudilerin bir merkezi haline gelmişti.²⁵⁶ Ticaret yolları üzerinde bulunması ve özellikle her yıl hac mevsiminden sonra panayırların kurulması Yahudilerin iyi bir gelir elde etmesini sağlıyordu.²⁵⁷

²⁵² Ebû Yûsuf, s. 212.

²⁵³ Ebû Ubeyd, s. 243; Vakıdî, II, 792-795.

²⁵⁴ Ebû Yûsuf, s. 212, 213.

²⁵⁵ Algül Hüseyin, *İslam Tarihi*, I, İstanbul, 1986, s. 443; Grohmann, Adolf, "Hayber" İA, İstanbul, 1987, V/1, 384-386; Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* I, s. 344.

²⁵⁶ Şiblî, Mevlana Nu'mânî, *Asrı Saadet*, Terc. Ömer Rıza Doğrul, I, İstanbul, 1973, s. 323; Algül, I, s. 443; Muhammed, Hamidullah, "Hayber", DİA, XVII, İstanbul, 1998, s. 20-22.

²⁵⁷ Muhammed, Hamidullah, "Hayber", DİA, XVII, s. 20-22.

Medine'den çıkarıldıktan sonra Hayber'e yerleşen Yahudiler özellikle Suriye ve Irak tarafından gelen kervanlar için büyük tehdit oluşturuyordu. Diğer taraftan ise Mekke'li Müşriklerle ittifak halinde müslümanlara karşı büyük bir saldırı içerisinde idiler. Ayrıca Gatafan'lılara da gitmişler, kendilerine yapacakları yardım karşılığında hasat ettikleri hurmaların yarısını onlara vereceklerini söylemişler ve diğer Arap kabilelerini müslümanlara karşı kışkırtmışlardı. Hz. Peygamber Hudeybiye'de Kureyş'in isteği doğrultusunda hareket etti. Anlaşmanın sağlanması ile de ileride müslümanlarla Yahudiler arasında çıkabilecek bir çatışmayı önleyerek Hayber'in hazırlıklarına da başlamış oldu.²⁵⁸

Hayber hicretin 7. Yılı Muharrem ayında müslümanlar tarafından kuşatıldı. Yahudiler'in bütün çabalarına rağmen kuşatma müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştı. Böylece Hayber'in fethi müslümanlar için Arabistan'da Yahudi tehdidini ortadan kaldırmış oldu.²⁵⁹

Hz. Peygamber tarafından Medine'de bulunan Yahudiler belli aralıklarla şehirden uzaklaştırılınca onlardan bir kısmı Hayber'e yerleşmişti. Hz. Peygamberin kendileriyle yaptığı anlaşmayı bozarak Kureyş ve Gatafan'lılarla anlaşp ittifak oluşturdular. Özellikle Hendek Savaşı'nda savaşın en kritik zamanında aralarındaki anlaşmayı bozarak müslümanları zor durumda bırakmaları bir bakıma bardağı taşıran son damla olmuştu. Hz. Peygamber Hayber'de bulunan Yahudilerin Müslümanlar için bir tehlike unsuru taşımakta olduğunun farkındaydı.²⁶⁰ Hz. Peygamber bu durumu ortadan kaldırmak için harekete geçti.

Hz. Peygamber kuvvet kullanarak Hayber'i fethettikten sonra²⁶¹ Hayber arazisini taksim edince Hayber halkının bir kısmı göç etmeye başladılar.²⁶² Bunun üzerine Hayber halkının bir kısmı müslümanlara biz bu arazileri sizden daha iyi biliriz diyerek kendilerinin bu arazilerden daha iyi verim alabileceklerini söylediler. Kendilerine bu

²⁵⁸ Muhammed, Hamidullah, "Hayber", DİA, XVII, s. 20-22.

²⁵⁹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 49; Hizmetli, s. 355; Sarıçam İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.230, 233; Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I*, s. 345, 347, 349.

²⁶⁰ Hasan İbrahim H, s. 181, 182; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ed: Hakkı Dursun Yıldız, , I, s.421, 422; Algül, I, s. 448; Şiblî, *Asrı Saadet*, s. 323, 324.

²⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 30; Ebû Yûsuf, s. 50, 208; Ebû Ubeyd, s. 70, 71, 146, 269; İbn Hişâm, III; s. 465.

²⁶² Ebû Ubeyd, s. 70, 71.

şekilde muamele edilmesini istediler.²⁶³ Hz. Peygamber de Hayber arazisini yarı yarıya Hayber Yahûdileri'ne ortağa verdi.²⁶⁴ Çünkü toprakları işleyecek yeteri kadar müslüman yoktu.²⁶⁵ Hz. Peygamber döneminde başlayan bu uygulama Hz. Ebûbekir dönemine kadar devam etti. Hz. Ömer döneminde müslümanlar içerisinde arazileri işleyecek kadar işçilerin çoğalması üzerine Hz. Ömer Yahûdileri.²⁶⁶ Şam tarafına sürdü ve toprakları müslümanlar arasında paylaştırdı.²⁶⁷ Ayrıca Belâzürî Yahudilerin Hz. Ömer tarafından yerlerinden çıkarılma sebebi olarak veba salgını ve müslümanlara kötü davranmaları gibi sebeplerden bahsetmektedir. Bunun dışında yine Belâzürî Hz. Ömer tarafından Yahudilerin Hayber'den sürülmeleriyle ilgili iki sebep daha zikreder. Onlardan *birincisi*: Abdullah b. Ömer'in bir iş için gittiği Hayber'de öldürülmesi. *İkincisi* ise Hz. Peygamber'in “*Arap Yarımadası'nda iki din bir arada bulunmayacaktır.*”²⁶⁸ hadisine binaen Hz. Ömer'in onlara bu uygulamayı yapmış olduğunu ifade edebiliriz.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan ve farklı dönemlerde ortaya konulan bu uygulamalar ilerleyen zaman içerisinde de idarecilerin ve araştırmacıların farklılıklarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Mustafa Fayda zirai ortaklığın sonu anlamına gelen ve akabinde Yahudilerin Hayber'den çıkarılmalarına dair bilgileri bize aktarmaktadır. Aynı zamanda kaynaklarda ifade edilen sebepleri politik, ekonomik ve çevre sağlığı olmak üzere üç sebepten bahsederek üzerinde durmaktadır. Bunlardan ise en önemlisi olarak gördüğü politik sebebi vurgulamaktadır.²⁶⁹

Ebû Yûsuf diğer kaynaklarda da ifade edilen Hayber Yahudilerine yapılan uygulamanın aynı şekilde Fedek Halkı için geçerli olduğundan bahsetmektedir. Hayber Yahûdilerine yapılan bu uygulamadan haberleri olan Fedek Halkı Hz. Peygamber'e Muhayyisa b. Mesud'u elçi olarak gönderip can ve mal emniyetinin sağlanması şartıyla Hayberliler gibi kendilerinin de yarı yarıya ortaklığa hazır

²⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 30; Ebû Yûsuf, s. 50, 51; İbn Hişâm, III; s. 465.

²⁶⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 25, 30, 31; Ebû Yûsuf, s. 89; Ebû Ubeyd, s. 50, 71, 129, 130; İbn Hişâm, III; 483; Algül, s. 457.

²⁶⁵ Ebû Ubeyd, s. 71; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 25.

²⁶⁶ Ebû Ubeyd, s. 50, 70, 129, 130; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 31.

²⁶⁷ Ebû Ubeyd, s. 71; Muhammed, Hamidullah, “*Hayber*“, DİA, XVII, s. 20-22.

²⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 25, 30, 31.

²⁶⁹ “Bu konuyla ilgili geniş bilgi için” Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul, 2006, s. 81-89, 263-267.

olduklarını belirttiler. Hz. Peygamber de Hayberlilere yapılan uygulamayı aynen Fedekliler Halkı için de geçerli kıldı. Fedek arazisi Rasûlullah'ın kendisine aitti çünkü müslümanlar burayı savaş yapmadan almışlardır.²⁷⁰

Allah Rasûlü her yıl hasat mevsiminde Abdullah b. Revâha'yı ürünleri belirlemek ve belirlenen ürünleri taksimat yapması için Hayber'e gönderirdi.²⁷¹ Yahûdiler Abdullah b. Revaha'ya çeşitli hediyeler vermek istediler. Fakat Abdullah b. Revaha kabul etmeyerek ben sizin yetiştirdiklerinizi yemek için değil alınan mahsulü taksim etmek için gönderildim. Ben mahsulü bir araya toplar ikiye bölerim siz istediğiniz hangisi ise onu seçersiniz dedi. Yahudiler Abdullah b. Revaha'nın bu konuşmasından çok mutlu oldular.²⁷² Aradan geçen zaman içerisinde Yahûdiler'den bir kısmı Hz. Peygambere gelerek Abdullah b. Revaha'nın haksızlık yaptığını söylediler. Hz. Peygamber de biz size düşeni alalım sizde bize düşeni alın dedi. Fakat bu uygulama sonucunda anladılar ki Hayberliler Abdullah b. Revaha'ya haksızlık etmişlerdi.²⁷³

Müslümanlar Hayber'i yaklaşık yirmi ile otuz gün arasında kuşatma altına aldılar.²⁷⁴ Kalenin içerisinde bulunanlar kalenin içerisindeki her şeyin Hz. Peygamber'in olması karşılığında canlarını ve nesillerini korumaya almış oldular. Kalenin içerisinde Hz. Peygamber'e aşırı düşmanlık besleyen insanlar vardı ki Hz. Peygamber bunlara: *“Ben sizin Allah'a ve onun elçisine olan düşmanlığınızı biliyorum. Bu durum, sizin dostlarınıza vermekte olduğum emanı, size de vermeme asla engellemeyecektir. Ancak benden bir şey saklarsanız, kanlarınızı akıtmak bana helal olur”* dedi. Daha sonra onlara bir şeyler gizleyip gizlemediklerini sorduğunda hayır dediler. Fakat Hz. Peygamber onlara inanmadı ve ashabına araştırmaları için emir

²⁷⁰ Ebû Yûsuf, s. 50, 51; İbn Hişam, III; 465; Yahya b. Âdem, s. 84, 85.

²⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 26, 27, 29; İbn Kesir, IV, 338; Ebû Yûsuf, s. 50, 52; Ebû Ubeyd, s. 89, 90, 572, 573; Algül, I, s. 457-463.

²⁷² İbn Kesir bu görevi Abdullah b. Revâha'nın iki yıl sürdürdüğünü ve Mu'te savaşı'nı da şehid olunca bu görevi onun yerine Cebbar b. Sahr'ın üstlendiğini rivayet eder.” İbn Kesir, IV, s. 342.

²⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 29, 30; Ebû Yûsuf, s. 50, 52; Hizmetli, s. 355.

²⁷⁴ Ebû Ubeyd, s. 89, 90; Algül, I, s. 462.

²⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 28; Hizmetli, s.355.

verdiğinde gerçek ortaya çıkmıştı. Onlar bazı malları saklamışlardı ve bundan dolayı Hz. Peygamber onların öldürülmeleri için emir verdi.²⁷⁵

5. Mekke'nin Fethi

Çalışmamız salt Mekke'nin fethine yönelik olmamakla beraber çalışma konumuz olan Ebû Ubeyd ve Ebû Yûsuf'un rivayetlerine geçmeden önce konuya kısa bir giriş yapmakta fayda görüyoruz. Burada Mekke'nin fethini ele almaktan öte müelliflerimizin konuya dair bize verdikleri bilgiler üzerinde duracağız.

Mekke, Batı ve Orta Arabistan'ın en önemli ticaret merkezlerinden birisiydi. Ayrıca kutsal bir yapı olarak Kâbe'nin burada olması, Mekke'ye ayrı bir önem kazandırmaktaydı. Mekke'yi içine almadan ve Suriye ile Yemen arasındaki ticaret gelirlerinden faydalanılmadan Hz. Peygamber'in yaymakta olduğu dinin gelişimini tamamlaması söz konusu değildi ve Hz. Peygamber'de bunu farkındaydı.²⁷⁶ Aynı zamanda Hz. Peygamber'in önemli hedeflerinden birisi de Hz. İbrahim'den bu tarafa tevhit inancının merkezi olan Kâbe'yi putlardan temizlemektir.²⁷⁷

Benî Bekir ile Huzâ'a kabilesi arasında yıllar öncesine dayanan bir düşmanlık vardı.²⁷⁸ Huzâ'a kabilesinden bir kişi Benî Bekir kabilesi'nden bir şahsın Hz. Peygamber'e hakaret etmesine dayanamayarak onu öldürdü.²⁷⁹ Bunun üzerine Benî Bekir Kabilesi Huzâ'a kabilesine saldırdı ve çok şiddetli çatışmalar oldu. Bu çatışmalar esnasında Huzâ'a kabilesinden birçok insan Benî Bekir Kabilesi tarafından öldürüldü. Kureyş kabilesinden bu çatışmalar sırasında saldırıya katılanlar olduğu gibi aynı zamanda Bekiroğullarına lojistik destek sağlayanlar da olmuştu.²⁸⁰ Hicretin 8. yılında meydana gelen bu olayda²⁸¹ Kureyş kabilesi Bekiroğullarına yardım etmişti. Hudeybiye Barış'ının fiilen bozulduğunu gösteren bu durumu Huzâ'a kabilesi gelip Hz. Peygamber'e haber vermişti. Çünkü müslümanlar Huzâ'a kabilesiyle Mekke'liler

²⁷⁵ Ebû Ubeyd, s. 209, 216, 217; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 29, 30.

²⁷⁶ Hodgson M.G.S, *İslam'ın Serüveni*, İstanbul, 1993, I, s. 93, 135.

²⁷⁷ Sarıçam İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.205.

²⁷⁸ Vâkıdî, II, s. 781; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 446; Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 222; Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Büyükaşçı, "Mekke", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, s. 555-563; İbn Kesir, IV, 467; İbn Hişam, IV; s. 42, 43.

²⁷⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 40; Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 222.

²⁸⁰ İbn Hişam, IV; s. 42, 43, 48.

²⁸¹ Buhari, *Meğâzi*, 49; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 445; İbn Kesir, IV, 466.

ise Benî Bekir kabilesiyle Hudeybiye’de ittifak yapmışlardı ve anlaşma gereğince müttefiklerden birine saldırı durumunda ittifak halinde olduğu kabilenin yanında yer alma hakkı mevcuttu. Hudeybiye Barışı sırasında Hz. Peygamberin himayesine giren Huzâ’a kabilesi Medine’ye gelerek Hz. Peygamber’den yardım istedi. Hz. Peygamber Huzâ’a halkını koruyacağını açık bir dille söyleyerek savaş hazırlıklarına gizlice başladı.²⁸²

Bir elçi gönderen Hz. Muhammed Mekke’lilere üç teklifte bulundu.

1) Huzâ’a kabilesinden öldürülen insanların diyetlerinin ödenmesi.

2) Benî Bekir kabilesini himaye etmekten vazgeçilmesi.

3) Bu iki teklifin kabul edilmemesi durumunda Hudeybiye Anlaşması geçersiz sayılacaktı.²⁸³

Hudeybiye antlaşmasına sadık kalmayan Kureyşliler Benî Bekir kabilesine yardım etmekle antlaşmanın sona ermesine neden olmuşlardı. Her ne kadar Mekke'liler antlaşmanın devamını sağlamak için Ebû Süfyan'ı elçi olarak göndermiş olsalar da bir sonuç alamamışlardı. Onlar önce üçüncü teklifi seçmişler, sonradan bu kararlarından vazgeçerek anlaşmayı tekrar yenilemek istemişlerse de başarılı olmamışlardır.²⁸⁴

Hz. Peygamber’in Mekke’yi fethetmek için yola çıkmadan önce yapılan savaş hazırlıklarına dair bilgileri kaynaklarımız bize aktarmaktadır. Ancak aşağıda ifade edilen Hz. Peygamber’in Benî Ka'b'ın zaferini müjdeleyen gök gürültüsü ayrıntısını İbn Hişâm ve İbn Kesîr bir bulutun görünmesi şeklinde belirtmiştir. Hz. Peygamber de bu bulutun Benî Ka'b'ın zaferini müjdelediğini ifade ediyor.²⁸⁵ Ebû Yûsuf’un rivayetine göre Benî Kab bir elçi göndererek Hz. Peygamber'e gelip durumu anlattı. Akabinde bir gök gürültüsü işitilince Hz. Peygamber bu gürültünün Benî Ka'b'ın zaferini müjdelediğini ifade etti. Hz. Aişe'nin yanına gelerek hiç kimseye bir şey

²⁸² Hizmetli, s.346, 347; Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I*, s. 297, 298.

²⁸³ Hizmetli, s.347, 348.

²⁸⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 448, 449; Lings Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, s. 313-315. anlaşmanın bozulması; İbn Hişâm, IV; s. 51, 52, 53; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 40.

²⁸⁵ İbn Hişâm, IV; s. 49, 50; İbn Kesir, IV, 474.

söylememsini ve sefer hazırlıklarını yapmasını istedi. Sonra Aişe'nin yanına uğrayan Ebûbekir evdeki hazırlığı görünce durumu fark etti ve Aişe'ye bunun nedenini sordu. O da Mekke için hazırlık yaptığını söyleyince Ebûbekir Aişe'ye "*vallahi aramızdaki antlaşma henüz bozulmadı*" dedi. Oradan ayrılan Ebûbekir Hz. Peygamber'in yanına gelerek duyduklarının gerçek olup olmadığını sordu. Hz. Peygamber Mekkelilerin antlaşmayı bozduklarını söyledi.²⁸⁶

Müslümanlarla beraber yola çıkan Hz. Peygamber Mekke'ye doğru ilerledi. Hz. Peygamber Mekke'nin yakınına gelince Zübeyr'i Mekke'nin yukarı tarafına, Hâlid b. Velid'i ise aşağı kesimine gönderdi.²⁸⁷ Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı ise zırhsız askerlerin başında görevlendirdi. Kendisi de asıl ordunun başında bulunuyordu. Bu şekilde vadi boyunca ilerlediler.²⁸⁸ Hz. Peygamber'in amcası Abbas Hz. Peygamberin yanına gelerek "*Ya Rasûlullah izin ver Mekke'ye gideyim, onları İslam'a davet edeyim. Şayet kabul ederlerse onlara emân*²⁸⁹ *vereyim.*" Dedi. Abbas'a izin veren Hz. Peygamber bineğine binip Mekke'ye doğru ilerledi. Hz. Peygamber ve ashabından daha önce Mekke'ye doğru ilerleyen Abbas Mekke'ye vardı ve Mekke halkına şöyle seslendi: "*Ey Mekkeliler! Karşı koymaya güç yetiremeyeceğiniz bir orduyla karşı karşıyasınız. Müslüman olun ve kurtuluşa erin. Şu anda Zübeyr Mekke'nin yukarısında Hâlid ise aşağısında. Silahlarını bırakanlar güvende olacaklardır.*"²⁹⁰

Mekke'nin fethiyle birlikte yıllarca Hz. Peygamber ve ashabına karşı düşmanca tavırlar sergileyen Mekkeliler artık gelinen durumda kendilerinin akıbeti konusunda tereddütler içindeydiler. Ebû Ubeyd, Mekke halkının durumu ile ilgili Hz. Peygamberin uygulamaları konusunda bizi bilgilendirmektedir.

Hz. Peygamber, Mekke yakınlarına yaklaşıncı ensârı yanına çağırarak "*Yarın Kureyş ile karşılaşacak ve onları karşılaştığımızda ekin biçer gibi biçeceksiniz*"

²⁸⁶ Ebû Yûsuf, s. 212, 213; İbn Kesir, IV, 474, 475; İbn Hişam, IV; s. 53; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 449, 450; Vâkîdî, II, s. 796.

²⁸⁷ Ebû Ubeyd, s. 81; Ebû Yûsuf, s. 213; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 456; İbn Kesir, IV, 491; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 42; Gazali Muhammed, s.310.

²⁸⁸ Ebû Ubeyd, s. 81; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 456, 457; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 42, 43.

²⁸⁹ "*İslâm Ülkesine girmek isteyen veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen bir yabancıya verilen can ve mal güvenliği.*" Bozkurt, Nebi, "Eman" DİA, İstanbul, 2000, XXI, s. 75-77.

²⁹⁰ Ebû Yûsuf, s. 213 Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 42.

dedikten sonra yarın Safa'da buluşalım dedi. Ertesi gün müslümanlar Mekke'ye girdiler. Ebû Süfyan ile Hz. Peygamber arasında şu diyalog geçti:

Ebu Süfyan:

Müslümanların Mekke'ye girişlerini görünce "*Ey Allah'ın Rasûlu Kureyş helak oldu ve bu gündün sonra Kureyş yoktur.*" dedi.²⁹¹

Ebû Süfyan:

- Her kim kendi evine kapanırsa emin midir?

Hiz. Peygamber:

- Evet, her kim kendi evine kapanırsa emindir. Her kim Ebû Süfyan'ın evine sığınırse emindir.

Ebû Süfyan:²⁹²

- Silahlarını bırakanlar emin midir?

Hiz. Peygamber:

- Evet dedi. Kim silahını bırakırsa emindir.²⁹³

Hiz. Peygamber Mekke'yi fethedince Kâbe'ye gidip namaz kıldıktan sonra Mekke halkına:

- Size nasıl muamele edeceğimi düşünüyorsunuz? dedi.

Mekkeliler:

- İstedğini yapmaya muktedir olmakla beraber, sen kerem sahibisin, senin hayırla muamele edeceğini umuyoruz. dediler.

Bunun üzerine Hiz. Peygamber:

- Yûsuf'un kardeşlerine dediği gibi, ben de size "*Bu gün size kınama yok, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir.*"²⁹⁴ derim. Artık bilin ki Kâbe'nin hizmetleri dışında cahiliye döneminden kalma kan ve mal davaları ve bütün ayrıcalıklar kaldırılmıştır dedi.²⁹⁵ Ebû Ubeyd fetih gününde Hiz. Peygamber'in yine bu paralelde bir konuşma yaptığını rivayet eder. Hiz. Peygamber müslümanlara yaralı

²⁹¹ Ebû Ubeyd, s. 82, 143, 144; İbn Kesir, IV, 514.

²⁹² İbn Hişam, IV; s. 60; İbn Kesir, IV, 486, 487; Ebû Ubeyd, s. 82, 143, 144; Belâzürî Ahmed b. Yahya b. Câbir (v. 279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, Beyrut, 1996, I, s. 351; Vâkıdî, II, s. 835-837; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 44.

²⁹³ Ebû Ubeyd, s. 82, 143, 144; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, s. 351; Vâkıdî, II, s. 835-837; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 44.

²⁹⁴ Yusuf 12/92.

²⁹⁵ Ebû Ubeyd, s. 143, 144, 145; ; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 46, 47.

olanlara zarar verilmemesi, kaçan kimselerin takip edilmemesi, alınan esirlerin öldürülmemesi için emir verdi. Bunun yanında kim evine girerse ona da zarar verilmemesini emretti.²⁹⁶

Ebû Ubeyd ehl-i harpten müşrik esirlerle ilgili olan uygulamalardan bahsederek bu rivayetleri üç başlık altında toplar:

- 1) İhsanda bulunarak karşılıksız serbest bırakmak,
- 2) Fidyeye verilmesi şartıyla serbest bırakmak,
- 3) Bu kişilerin hayatına son vermek.

Ebû Ubeyd daha sonrasında bu konu ile ilgili ayetleri zikreder.²⁹⁷

Yine Ebû Ubeyd, Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiğinde genel bir af ilan etmiş olmasına rağmen bu genel affa dâhil olmayan insanların isimlerini bize aktarmıştır. Buna göre Mekke'nin fethinde Hz. Peygamber şu dört kişi hariç bütün insanlara emân verdi.

1) Bunlardan birincisi İbn Hatal'dır.²⁹⁸ İbn Hatal Medineye gelerek müslüman olmuş Hz. Peygamber de ona Abdullah ismini vermişti. Daha sonra Huzâ'a kabilesinden bir kişiyle birlikte onu zekât toplama memuru olarak görevlendirmişti. Zekât toplamakla görevli oldukları bir zamanda arkadaşından yemek yapmasını istemiş arkadaşı uyuya kaldığı için yemek yapamamıştı. Bu basit sebepten arkadaşını öldürmüştü. Kısas korkusuyla topladığı malları da alarak kaçmış ve irtidat etmişti.²⁹⁹

2) İkincisi İbn Ebî Serh'dir.³⁰⁰ İbn Serh İslam'ı kabul ederek vahiy kâatibi olmuş fakat daha sonraları Hz. Peygamber'e karşı ağır sözler sarfetmişti. Mekke'nin fethi gerçekleşince kaçarak dinden çıkmıştı. Hz. Osman'ın sütkardeşi idi. Hz. Osman'a

²⁹⁶ Ebû Ubeyd, s. 141, 143, 144.

²⁹⁷ Muhammed 47/4; Tevbe 9 / 5.

²⁹⁸ Ebû Ubeyd, s. 141, 142; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 44; "Ayrıca Mekke'nin fethiyle birlikte aşağıda ifade edilecek olan ve genel af kapsamı dışında kalan dört kişi olan İbn Hatal, İbn Ebî Serh, Sarre ve Mikyas b. Subabe hakkında daha geniş bilgi için Bkz." Vâkîdî, II, s. 857-862; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 44-46; İbn Hişam, IV, s. 69- 71; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, s. 353-357.

²⁹⁹ DGBİT, I, s.515.

³⁰⁰ Ebû Ubeyd, s. 141, 142.

sığındı Hz. Osman Hz. Peygamber'le konuştu Hz. Peygamber de onu affetti. Daha sora birçok savaşlara katıldı yararlılıklar gösterdi.³⁰¹

3) İlan edilen bu genel affin dışında kalanlardan üçüncüsü Sarre'ydi.³⁰² İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethetmek için hazırlıklara başladığında Hatıb b. Ebî Belta Kureyş'e müslümanların hazırlıklarını haber veren bir mektup yazdı. Mekkelileri uyaran bu mektubu bir kadınla gönderdiğini ifade eder ve olayın ayrıntılarını da ihtiva eden bilgiler verir.³⁰³

4) Dördüncü kişi ise muhtemelen Mikyas b. Subabe'dir.³⁰⁴ Kardeşi Hişâm b. Sübabe Benî Mustalik Gazvesi'nde yanlışlıkla müşrik zannedilerek öldürülmüştü. Medine'ye gelerek durumu Hz. Peygamber'e anlattı, O da yanlışlıkla olduğu için diyet verilmesine karar verdi. Diyetini almasına rağmen daha sonra bir şekilde kardeşini öldüren kişiyi öldürerek Mekke'ye kaçtı ve irtidat etti.³⁰⁵ Rasûlullah fetih günü başında demir miğferiyle Mekke'ye girdi. İbn Hatal Kâbe'nin örtüsüne yapışmış bir şekilde bulununca Hz. Peygamber onun öldürülmesini emretti.³⁰⁶

Ebû Ubeyd daha çok Mekke'nin müslümanların ortak malı olup olmaması, Mekke'deki arazileri satma, kiraya verme ve Mekke'nin özel durumu ile ilgili delilleri rivayet ederken Mekke'nin Fethiyle ilgili yukarıdaki bilgileri de vermiştir.

6. Hz. Peygamber'in Savaşlardaki Tutum ve Davranışları

İnsanlık tarihi kadar eski olan savaş geçmişten günümüze kadar süre gelen bir olgudur. Bu süreç içerisinde her ne kadar savaşanlar ve kazananlar değişse de savaş olgusu aslında pek de değişmemektedir.

Ebû Yûsuf, halife Hârûn Reşid'in sorduğunu ifade ettiği: Müşrikleri savaşa davet etmeden mi yoksa davet ettikten sonra mı savaş açılır? Mağlup olmuş asilerin malları ve nesilleri hakkındaki hüküm nedir? gibi sorulara verdiği cevapla aslında bir bakıma

³⁰¹ DGBİT, I, s.515.

³⁰² Ebû Ubeyd, s. 141, 142; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 44; İbn Hişam, IV; s. 54, 55.

³⁰³ İbn Hişam, IV; s. 54, 55; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, s. 449, 45.

³⁰⁴ Ebû Ubeyd, s. 141, 142.

³⁰⁵ DGBİT, I, s.516.

³⁰⁶ Ebû Ubeyd, s. 173.

Hız. Peygamber ve ashabının savaşlarda karşılaştıkları insanlara karşı yaptıkları muameleyi de ortaya koymuş oluyor. Yine bu bağlamda Rasûllah'ın ordu komutanlarına tavsiyelerinin de ele alındığını görüyoruz.³⁰⁷

Hız. Peygamber savaşlarda görevlendirdiği komutanlara, savaş sürecinde ve sonrasında gerekli uyarı ve tavsiyelerde bulunarak göndermiştir. Hız. Peygamber bir ordu birliğine komutan tayin ettiği zaman öncelikle Allah'tan korkmasını, emrinde bulunan müslümanlara iyi davranmasını, savaşın İslâm'ın prensiplerine aykırı bir şekilde cereyan etmemesi için gerekli nasihatlerde bulunarak göndermiştir. Bu noktada Hız. Peygamberin tavsiyelerini kısaca ifade etmek gerekirse:³⁰⁸

1. Allah'tan korkunuz.³⁰⁹
2. Karşı tarafı İslam'a davet ediniz.³¹⁰
3. Emrinizde bulunan insanlara iyi davranınız.³¹¹
4. Allah'ın adıyla ve Allah yolunda savaşınız.³¹²
5. Allah'ı tanımayan, küfür ve isyan içerisinde olanlarla savaşınız.³¹³
6. Ganimetler konusunda adaletli davranınız.³¹⁴
7. Ahde vefasızlık etmeyiniz.
8. Savaşlardan sonra düşmanların ölülerine müsle (kulak, burun, gibi organları kesmek) yapmaktan kaçınınız.³¹⁵
9. Savaş sırasında kadın³¹⁶ ve çocukları öldürmeyiniz.³¹⁷

³⁰⁷ Ebû Yûsuf, s. 191.

³⁰⁸ Kapar, Mehmet Ali, *Hız. Peygamber'in Savaşlarına Genel Bir Bakış*, S.Ü.İ.F Dergisi, 1990, sy. 3, s. 399-410.

³⁰⁹ Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272; Ebû Yûsuf, s. 192, 193; Müslim, *Cihad ve Siyer*, 2.

³¹⁰ Ebû Yûsuf, s. 191; Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunda Savaş*, s. 112, 113.

³¹¹ Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272; Ebû Yûsuf, s. 192, 193.

³¹² Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272.

³¹³ Ebû Yûsuf, s. 192, 193; Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272.

³¹⁴ Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272; Ebû Yûsuf, s. 192, 193; Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunda Savaş*, s. 146.

³¹⁵ Ebû Yûsuf, s. 192, 193; Müslim, *Cihad ve Siyer*, 2.

10. Savaşa Allah'ın adıyla başlayınız.³¹⁸

Hız. Peygamberin uygulamalarını konuya açıklık getirmesi açısından bu bağlamda ifade etmek gerekirse: Hız. Peygamber gece vakti ansızın bir kavmi basmaz, sabah namazından sonra saldırıya geçer, bir yerden ezan sesi işitildiğinde hemen savaşa son verilirdi. Aynı şekilde bir ordu gönderdiği vakit onlara "Bir cami gördüğünüzde veya ezan sesi işittiğinizde kimseyi öldürmeyin" diye tavsiyelerde bulunurdu. Hız. Peygamber düşmanın beklemediği bir anda ansızın saldırmazdı. Ancak bu durum Benî Mustalık kabilesine saldırırken böyle olmamış, insanlar günlük işleri ile meşgulken yakalanmışlardı.³¹⁹

Harbin bir hile olduğunu söyleyen³²⁰ Hız. Peygamber her hangi bir savaşa çıkacağı zaman düşmanı korkuya düşürmek ve düşmanın cesaretini kırmak için bunu halktan gizlerdi.³²¹ Ancak Tebuk Seferinde müslümanlara uzak bir yere gideceklerini ve düşmana karşı hazırlık yapmalarını söyleyerek onları hazırlanmaları konusunda uyardı ve halktan gizlemedi.³²²

Hız. Peygamber düşman ordusuyla karşılaşınca " *Ey! Kitap indiren, hesapları çabuk yapan, orduları yenen, düşmanları perişan eden Allah'ım onlara korku ver*" diye dua ederdi.³²³

Hız. Peygamber bir orduyu savaş için görevlendirdiği vakit ordu komutanına mızrak ucuna bağlanmış siyah bir bayrak verirdi.³²⁴ Savaşa genellikle perşembe günü

³¹⁶ Ebû Yûsuf, s. 192, 193; Buhâri, *Cihad*, 147; Müslim, *Cihad ve Siyer*, 8; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 111.

³¹⁷ Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272; Buhâri, *Cihad*, 146, 147; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 111.

³¹⁸ Ebû Yûsuf, s. 192, 193.

³¹⁹ Ebû Yûsuf, s. 192, 193; "İslam'da gece baskınları düzenlemek (bu baskınlarda çocuk ve kadınların ölme ihtimali bulunsa da) caizdir. Hız. Peygamber Benî Mustalik kabilesine bu şekilde baskın yapmıştı." Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunda Savaş*, s. 142.

³²⁰ Buhari, *Cihad*, 156; Müslim, *Cihad ve Siyer*, 5, 6; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 92.

³²¹ Ebû Yûsuf, s. 192, 193; Yaman, Ahmet, *İslâm Hukukunda Savaş*, s. 126.

³²² Ebû Yûsuf, s. 192, 193.

³²³ Ebû Yûsuf, s. 192, 193.

³²⁴ Ebû Yûsuf, s. 192, 193, 194; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 69.

çıkmayı severdi.³²⁵ Sabahın erken saatlerinde müslümanları savaşa gönderir ve onlara bereket duası yapardı. Şayet savaş kazanılmış ise orada üç gün kalmayı severdi.³²⁶

Ebû Ubeyd ve Ebû Yûsuf Hz. Peygamber'in savaş sırasında insanlara karşı tutumunu, Selmanı Fârisi'nin İran putperestleriyle yaptığı savaşdaki uygulamasını rivayet ederek konuya açıklık getirmektedirler. Selmanı Fârisi İran putperestleriyle karşılaşınca savaş başlamadan önce bunlara Rasûlullah'ın davrandığı gibi davranayım dedi ve putperestlere gelerek şöyle dedi:

- Sizi İslâm'a davet ediyoruz. Şayet müslüman olursanız verilen haklardan siz de yararlanacak, müslümanlara yüklenen sorumluluklardan aynı şekilde sorumlu tutulacaksınız. Yok, eğer müslüman olmayı reddederseniz cizye vereceksiniz. Bunu da kabul etmezseniz size karşı savaşırız.³²⁷ Sizi öldürürüz.³²⁸

Putperestler buna karşılık:

- Müslüman olmayız. Cizye vermeyiz. Savaşa gelince biz de sizinle savaşırız.³²⁹ dediler

Selman-ı Fârisi, üç defa davetini tekrar etmesine rağmen İranlılar bu teklifi kabul etmeyince, orduya savaşın başlaması için emir verdi.³³⁰

Müşriklerle karşılaşınca onlar için üç durum söz konusuydu.

1. İslam'a davet edilirlen ve müslüman olurlar.
2. Kabul etmezlerse cizye verirler.
3. Cizye vermeyi de kabul etmezlerse onlarla savaşırıldır.³³¹

Hiz. Peygamber döneminde ve daha sonraki dönemlerde müslümanlar müşriklerle karşılaşınca bu şekilde davranmışlardır. Hiz. Ömer, "Cizye vermeyi kabul ederlerse onları düşmanlara karşı koruyun. Onlara çalışıp vergilerini ödeme olanağı

³²⁵ Ebû Yûsuf, s. 192, 193, 194; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 69; Buhari, *Cihad*, 102.

³²⁶ Ebû Yûsuf, s. 192, 193, 194; Buhari, *Menakıb*, 25; Riyâzûz-Sâlihîn, II, s. 310, 311.

³²⁷ Ebû Ubeyd, s. 33; Ebû Yûsuf, s. 191.

³²⁸ Ebû Yûsuf, s. 191.

³²⁹ Ebû Yûsuf, s. 191.

³³⁰ Ebû Ubeyd, s. 33; Ebû Yûsuf, s. 191.

³³¹ Ebû Ubeyd, s. 32, 33, 271, 272; Ebû Yûsuf, s. 193.

sağlayın. Güçlerinin üstünde taşıyamayacakları bir yük yüklemeyin” diyerek onları zor durumda bırakmamıştır.³³²

7. Negrânlılarla İlişkiler

Negrân Yemen’in kuzeyinde kalan tarihi bir şehirdir.³³³ Bu gün Suudi Arabistan’ın güneyinde ve sınırları içinde bulunan³³⁴ verimli toprakların ortasında, ticaret yollarının üzerinde kurulmuş bir yerleşim yeridir. Günümüzde olduğu gibi tarihte de ticaret, sanayi ve tarım merkezi olarak bilinen Negrân orta çağda deri ve dokumalarıyla ünlü bir şehirdir.³³⁵ Yâkût el-Hamevî burayı ilk imar eden kişinin Negrân b. Zeydan, b. Sebe, b. Yeşcüb, b. Ya’rub, b. Kahtan olduğundan dolayı buranın isminin Negrân olduğunu rivayet eder.³³⁶

Biz çalışmamızın gereği Hz. Peygamber’in Negrân’lılarla olan münasebetleri ile başlayıp daha sonra Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan uygulamaları Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd’in rivayetleri doğrultusunda el alacağız.

Negrân bölgesinin dışında Güney Arabistan’da, Hristiyanların toplu halde yaşadıkları bir başka bölge yoktu. Hristiyanlığın yayılış zamanında olduğu gibi, islâmiyet’in ortaya çıktığı yedinci yüzyılın başında da Negrân, Hristiyanlığın merkezi olma özelliğini devam ettiriyordu.³³⁷

Hz. Peygamber’in Negrânlılarla yaptığı anlaşmaya geçmeden önce konunun daha iyi kavranması için anlaşma öncesine kısaca değinmek gerekir. Hz. Peygamber *Heyetler yılı (senetü’l-Vüfûd)* diye meşhur olan Hicri 9. yılda (630-631) Negrân’lılara bir mektup gönderdi.³³⁸ Hz. Peygamberin kendilerini İslâm’a davet eden mektubunu

³³² Ebû Yûsuf, s. 193.

³³³ Yâkût el- Hamevî, *Mucemu’l Buldan*, V, s, 266; Moberg A., “Necran”, İA, IX, s, 165-167; Bilge Mustafa L., “Necran”, DİA, XXXII, s, 507-508.

³³⁴ Bilge Mustafa L., “Necran”, DİA, XXXII, s, 507-508.

³³⁵ Muhammed, Hamidullah., *İslam Peygamberi*, s. 515; Bilge Mustafa L., “Necran”, DİA, XXXII, s, 507-508.

³³⁶ Yâkût el- Hamevî, *Mucemu’l Buldan*, V, s, 266; Belâzürî, *Fütûhu’l Büldân*, s. 76.

³³⁷ Fayda Mustafa, *İslamiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, Ankara, 1982, s. 23.

³³⁸ “Muhammed’den Negrân piskoposlarına: İbrahim, İshâk ve Yakûb’un Allah’ının adıyla! Gerçekten ben sizi yaratılmışların dışında bir varlığa, Allah’a kulluk ve ibadette bulunmaya davet ediyorum ve sizi yaratılmışlarla yapılmış olan ittifak anlaşmalarının ötesinde, Allah ile ittifak yapmaya çağırıyorum. Bu durumda, eğer reddedecek olursanız, cizye gelir; cizyeyi de reddedecek olursanız, size savaş ilan ederim. Ve’s-selâm!” Muhammed, Hamidullah., *İslam Peygamberi*, s. 516; Fayda

alan Nocrânlılar on dört tanesi Nocrân ileri gelenlerinden ve idarecilerinden oluşan altmış kişilik bir heyeti Hz. Peygamber'e gönderdiler.³³⁹ Medine'ye bir ikindi vaktinde gelerek mescide girdiler. Müslümanlar ikindi namazını yeni kılmışlardı. Hristiyanların da ibadet vakitleri gelmişti. Fakat müslümanlar onlara engel olmak istedi. Hz. Peygamber buna mani oldu ve onların ibadetlerini yapmalarına izin verilmesini emretti.³⁴⁰ Daha sonra Hz. Peygamber gelen heyeti İşlm'a davet etti. Fakat onlar " *Biz senden önce müslüman olduk*" diye karşılık verdiler. Bunun zerine Hz. Peygamber onlara:

- "Yalan söylediniz; sizi İşlamiyet'i kabul etmekten üç Şey alıkoymaktadır; bunlar: domuz eti yemeniz, haça tapmanız ve Allah'ın oğlu olduğunu sylemenizdir." diye cevap verdi." Onlar:

- "yleyse İsa'nın babası kimdir?" diye sordular."³⁴¹ Hz. Peygamber Nocrnlılara hemen cevap vermemiş daha sonra Âl-i İmrân 58-61 ayetlerin nazil olmasıyla birlikte bu ayetleri onlara okumuş, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'in ellerinden tutarak meydana çıkmış onları mbahaleye (lanetleşme) ağırmıştır.³⁴²

Dini konulardaki bu tartışmalardan sonra dinlerinden vazgeçmeyen Hristiyanlar için mbahale ayetleri diye ifade edilen ayetler indirilmiştir.³⁴³ Kaynaklarımızda Nocrân heyetiyle Hz. Peygamber arasında geçen bu konuşmalardan sonra hemen

Mustafa, *İşlamiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, s. 25, 26; Hamidullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 193, 194; İbn Kesir, V, 148; Kandehlevi, I, s. 162.

³³⁹ İbn Sa'd, I, s.357; İbn Kayyim el-Cevziyye, IV, s. 177, 178; Derveze M. İzzet, *Kur'ana Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Mehmet Yolcu, I, İstanbul, 1995, s. 218, 219; Taberi, Taberi Tefsiri, II, 199-202.

³⁴⁰ Fayda Mustafa, *İşlamiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, s. 25, 26; Sarıçam İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 245-247; Muhammed, Hamidullah., *İşlam Peygamberi*, s. 515-520 Muhammed, Hamidullah, *Müslümanların Gayri Müslimlerle Münasebetleri*, ev. Levent ztrk, *İSTEM*, 2003, sy. II, s. 195-204.

³⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 73, 74; Sarıçam İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 245-247; Fayda Mustafa, *Hz. Muhammed'in Nocranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mbahale*, İşlmi İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1975, II, s. 143-149; Taberî, Muhammed b.Cerir, ev.: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, *Taberî Tefsiri*, İstanbul, 1996, II, s. 199-202; Yazır Elmalılı Muhammed Hamdi, Ed.: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul. Trsz, II, s. 386.

³⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 73, 74.

³⁴³ "Mbahale bir tartışma sırasında haksız ve yalancı olanın Allah'ın lanetine uğraması isteğidir. Yalancı ve zalim olana beddua etmek, lanetleşmek anlamına gelen bu kelime Kur'an'ı Kerim'de bir yerde (Âl-i İmrân 3/61) geçer." Fayda Mustafa, "Mbahale", DİA, XXXI, s. 425; Fayda Mustafa, *Hz. Muahmme'in Nocranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mbahale*, İşlmi İlimler Enstitüsü Dergisi, II, Ankara, 1975, s. 143-149..

cevap vermeyip sustuğu rivayet edilir. Olayın akabinde Âli-İmrân suresinin (59-61) ayetleri³⁴⁴ inzal odu.³⁴⁵ Bu surenin içeriğine bakıldığında özellikle ilk bölümünün Hz. İsa ve Hristiyanlıkla ilgili bilgileri ihtiva ettiği görülecektir.³⁴⁶ Hz. Peygamberle karşılıklı olarak mübâhale (karşılıklı olarak lanetleşme) yapmaktan çekinen Nocrân'lılar kendileri için daha uygun bir yol olduğunu düşündükleri anlaşma yolunu tercih etmişlerdir.³⁴⁷ Konunun daha iyi anlaşılması için verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra Nocrân'lılarla olan anlaşmanın metnini verirken Hz. Peygamber döneminden başlayarak Râşid Halifeler dönemiyle devam ettik. Böylelikle Hz. Peygamber'le Nocrân'lılar arasında yapılan bu anlaşmanın daha sonraki dönemlerde göz önünde bulundurulması bir süreç olarak takip edilmesini, yapılan anlaşmanın dönemler arasındaki benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulmasını amaçladık.

Hz.Peygamber'in Nocranlılara yazdığı mektup şöyledir:

“Bismillahirrahmanirrahim! Bu Rasûlüllah Muhammed'in Nocrân'lılara yazdığı bir namedir. Her çeşit mal, mahsul, altın, gümüş ve kölede Allah'ın hükmü onlara tatbik edilecektir. Üzerlerine gerekli olan vazifelerini anlat. Ey Amr! İlk önce onlara, alınacak olan vergileri bırak, onlardan 2 bin evâkî hullesi (elbisesi) al. 1000 tanesini her senenin recep ayında, 1000 tanesini de safer ayında ödesinler. Her elbise ile beraber bir ukıyye de gümüş al. Bu elbiselerin tutarı, haraç vergisinden noksan veya ziyade olursa o zaman hesap edilir. Fazla olan onların lehine hesaplanır. Eksik olan da onlardan alınır. Onlardan alınmakta olan zırhlar, atlar, binek hayvanları ve diğer

³⁴⁴ “Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona “ol!” dedi ve oluverdi. Gerçek, Rabbinden gelenlerdir. Öyle ise şüpheliylerden olma. Sana bu ilim geldikten sonra seninle bu konuda çekişenlere de ki: Geliniz, sizler ve bizler de dahil olmak üzere, siz kendi çocuklarınızı bizde kendi çocuklarımızı, siz kendi kadınlarınızı, bizde kendi kadınlarımızı çağıralım, sonra da dua edelimde Allah'tan yalancılar üzerine lanet dileyelim.” Âl-i İmrân 3/59-61.

³⁴⁵ İbn Kesir, V, 148-154; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 74; Heykel Muhammed, *Hz. Muhammed Mustafa*, İstanbul, 1985, s. 443, 444; Kandehelevi, I, s. 164.

³⁴⁶ Derzeze, II, s. 218, 219; Taberi, *Taberi Tefsiri*, II, 199-202; Yazır, II, s. 287,291; Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 515.

³⁴⁷ İbn Hişam, II, 309; İbn Kayyim el-Cevziyye, IV, s. 181, 182; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 73, 74; İbn Kesir, V, 148-154; Buhâri, *Megazi*, 74; Sıddık Ünal, Hakan Öztürk, *Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu*, FÜİFD, 12/2, 2007, s. 11-31; Bilge Mustafa L., “Nocran”, *DİA*, XXXII, s. 507-508; Fayda Mustafa, “Mübâhale” *DİA*, XXXI, s. 425, Derzeze, II, s. 219; Fayda Mustafa, *İslamiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, s. 23; Mantran Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, (Cev.) İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 80; Fahrüddin er-Razî, Ed.: Ahmet Hikmet Ünal, Çev.: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Ankara, 1989, VI, s. 121-125.

ticari eşyalar hesaplanır. Elçilerimin yirmi günlük veya daha az zaman içerisindeki ikamet ve sefer masrafları Necrân'lılar tarafından karşılanacaktır. Elçilerim bir aydan daha fazla bekletilemezler, yani ihtiyaçları temin edilerek ulaşmak istedikleri yere ulaştırılırlar. Eğer Yemen'de bir harp ortaya çıkarsa, ariyet olarak 30 zırh, 30 at, 30 dev, vermeleri mecburidir. Ariyet olarak alına bu hayvanlardan zayi olanların tazmin edilmesi elçilerime aittir. Ödeninceye kadar bunlar elçilerimin garantisi altındadır. Necrânlıların elçilerime itaat edip, tabi olmaları gerekir.

Onların malları, canları, arazileri ve meskenleri, hazır bulunan ve bulunmayanları, aşiretleri, dinleri, alışverişleri, az veya çok ellerinde bulunan her şeyleri Allah ve Rasûlü'nün zimmetindedir. Papazları, din adamları ve kâhinlerinden hiç biri değiştirilemez. Onların üzerinde ne bir faiz alacağı, ne de cahiliyet devrinden kalma kan davası vardır, bunların hepsi kaldırılmıştır. Kendileri harbe çağrılmadıkları gibi işlerinde kullandıkları hayvanlarıyla süt ve üretim için besledikleri davarlarından öşürde alınmaz. Bir yabancı ordunun memleketlerine girmesine ve oraları istilasına asla müsaade edilmez. Onlardan her kim yüklendiği cizyenin ağır olduğunu, ödemeye gücü yetmediğini iddia ile bir hak talebinde bulunursa, ne zalim ne de mazlum olmamak şartıyla ödeyeceği cizyenin yarısı düşürülür. Onlardan her kim akdedilen sulh tarihinden sonra faiz alırsa, ahit ve zimmetini zayi etmiştir. Onun hakkında İslâm'ın müeyyidesi tatbik olur. Başkasının yaptığı kötülükten dolayı, kötülük yapanın yerine onlardan birisi yakalanmaz, sadece suçlu yakalanır. Haksız yere akitlerini bozmadıkları, kendilerini ıslah edip dürüst hareket ettikleri müddetçe, Allah'ın takdiri gelinceye kadar bu namede yazılan hak ve vecibeler Allah ve Rasûlü'nün zimmetindedir.”

Bu sulhnamede bu antlaşmaya şahitlik edenler: Ebû Süfyân b. Harb, Gaylân b. Amr, Mâlik b. Avf, Akrâ b. Hâbis el-Hanzalî, Muğîre b. Şu'be'dir.

Bu antlaşmayı yazan: Abdullah b. Ebûbekir'dir.³⁴⁸

³⁴⁸ Ebû Yûsuf, s. 72, 73 (Terc. s. 126,127); Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 73, 74; ; Ebû Ubeyd, s. 244-247; İbn Kayyim el-Cevziyye, IV, s. 182, 183; Muhammed, Hamidullah., *İslam Peygamberi*, s. 518, 519; ” Anlaşmanın değişik varyantlarını görmek için bkz.” Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 194, 197; Ayrıca Ebu Ubeyd anlaşmaya şahitlik edenler arasında Osman b. Affan ve Muaykib'ida rivayet eder. Ebû Ubeyd, s. 244,245.

8. Medine Sözleşmesi (Vesikası)

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiği dönemde Medine'de, Mekke'deki gibi bir idari sistemden bahsetmek olanaksızdı. Kabileler halinde yaşamın da bir sonucu olarak her kabile kendi reisi tarafından yönetilmekteydi. Medine'de Arap kabilelerinden Evs ve Hazrec'in yanı sıra, Yahudilerden Benî Kaynuka, Benî Nadir ve Benî Kurayza olmak üzere üç Yahudi kabilesi yaşamaktaydı. Hz. Muhammed öncelikle Medine'deki bu bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için müslümanlar arasında bir kardeşlik anlaşması yaptı.³⁴⁹ Fakat müslümanlar arasındaki bu birliktelik yeterli değildi çünkü Medine'de Yahudilerde yaşamaktaydı. Yapılan bu kardeşlik anlaşmasıyla bir bakıma iç güvenlik sağlanmış oldu. Dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı ise Medine'de yaşayan ensâr, muhacir ve Yahudiler arasında “vatandaşlık anlaşması” yapılarak önlem alınmış oldu.³⁵⁰ Medine şehir devletinin anayasası olan ve “Medine Sözleşmesi” olarak bilinen³⁵¹ bu anayasa İslâm Tarihinde, aynı zamanda dünya tarihinde bir ilk olma özelliğine sahiptir.³⁵²

Medine halkının temsilcileri Enes b. Mâlik'in evinde toplandılar. Hz. Peygamber başkanlığında toplanan Medine'nin ileri gelenleri Medine Şehir Devletinin Anayasa'sını hazırladılar ve imzaladılar.³⁵³ Bu anayasa günümüze kadar değişmeden bize kadar ulaşmıştır.³⁵⁴ Ebû Ubeyd'in rivayetleri çalışmamızın konusu olması hasebiyle bu sözleşmenin metnini ondan aktarıyoruz.

“Bu, (Allah'ın elçisi) Peygamber Muhammed tarafından Kureyş'ten ve Yesrip (halkından) müminler ve müslümanlar ve onlara tabi olup, katılan ve onlarla birlikte savaşanlar için düzenlenmiş bir yazıdır.

Onlar diğer insanlardan ayrı bir topluluk oluştururlar.

³⁴⁹ Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I*, s. 243.

³⁵⁰ Yücel İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, Ankara, 2006, s.110; Hizmetli, s. 280, 281; Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I*, s. 243.

³⁵¹ Hizmetli, s. 281.

³⁵² Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 167.

³⁵³ Hizmetli, s. 286; Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 167.

³⁵⁴ Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 167.

Kureş' ten ölen Muhacirler, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini birlikte öderler; onlar savaş esirlerinin fidyelerini müminler arasındaki iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öderler.

Avf Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere, kan diyetlerini önceki şekilde öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Hâris b. El- Hazreç Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Sâide Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Cuşem Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Neccâr Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Amr b. Avf Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Nebî Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Evs Oğulları, kendi aralarındaki adet üzere kan diyetlerini önceki şekilde birlikte öderler; her grup, savaş esirlerinin fidyelerini, müminler arasında iyi bilinen esaslara ve adetlere göre öder.

Müminler, aralarındaki ağır mali sorumluluk altındaki hiç kimseyi (bu halde) bırakmazlar; savaş fidyelerini ve kan diyetini iyi bilinen esaslara ve adetlere göre verirler.

Hiçbir mümin, başka bir müminin mevlâsı ile onun aleyhine ittifak kuramaz.

Allh'tan hakkıyla korkan müminler, kendi aralarında karşılıklı saldırıya ve haksız bir fiil işlemeye yönelik olarak bir suç ya da bir hakka tecavüz veya inananlar arasında kargaşa çıkarma niyeti taşıyan kimseye karşı olacaktır. Bu kimse onlardan birinin çocuğu olsa bile, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.

Hiçbir mümin, bir kâfir karşılığında başka bir mümini öldüremez; bir mümin aleyhinde bir kâfire yardım edemez.

Allah'ın himayesi tektir; müminlerin en önemsiz birinin himayesi hepsini bağlar; müminler, diğer insanlardan ayrı olarak, bir birinin mevlâsıdır.

Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın aleyhlerindekiyle yardımlaşmaksızın, yardım ve desteğimize hak kazanır.

Müminlerin sulhu tektir, hiçbir mümin, Allah yolunda girişilen savaşta, diğer müminleri hariç tutarak, bir sulh anlaşması yapamaz; bu sulh, müminler arasında birlikte ve adetle göre yapılır.

Bizimle birlikte savaşan her (askeri) grup, bir biriyle nöbetleşe görev yapar.

Müminler, Allah yolunda akan kanlarının intikamını birlikte alırlar.

Allahtan sakınan müminler, en iyi ve en sağlam yol üzeredir.

Hiç bir müşrik, bir Kureyş'linin mal ve canını himayesi altına alamaz ve bir mümine karşı onunla ittifak edemez.

Kim bir mümini ta'ammüden öldürürse, maktulün velisi(diyete) rıza göstermedikçe, kısas cezasına çarptırılır. Bütün müminler onun karşısında yer alır, onlara sadece katilin aleyhinde olmak helaldir.

Bu yazının içeriğini kabul eden, Allah'a ve âhiret gününe iman eden hiçbir müminin, bir katile yardım etmesi ve ona sığınma hakkı vermesi helal değildir; ona yardım eden veya sığınma hakkı verene kıyamet günü, Allah'ın laneti ve gazabı vardır, ondan ne bir bedel, ne de bir karşılık alınır.

Siz herhangi bir şeyde ihtilaf ettiğinizde, konu Allah ve Muhammed'e havale edilecektir.

Yahudiler muharip olduğu sürece, müminlerle birlikte (savaş) masrafını öderler.

Avf Oğulları Yahudileri, müminlerle birlikte bir ümmet oluştururlar. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir; bu hükme hem kendileri, hem de mevlâları dâhildir; ancak haksızlık eden veya suç işleyen, sadece kendisine ve ailesine zarar vermiş olur.

Neccâr Oğulları Yahudileri de, Avf Oğulları Yahudilerin aynı haklarına sahiptir.

Saide Oğulları Yahudileri de, Avf Oğulları Yahudileriyle aynı haklarına sahiptir.

Evs Oğulları Yahudileri de, Avf Oğulları Yahudileriyle aynı haklara sahiptir.

Sa'lebe Oğulları Yahudileri de Avf Oğulları Yahudileriyle aynı haklara sahiptir; ancak haksızlık yapan ve suç işleyen, sadece kendisini ve ailesini zarara sokmuş olacaktır.

Cefne (ailesi), Sa'lebe'nin bir koludur, tıpkı onlar gibidir.

Şutaybe Oğulları da, Avf Oğulları Yahudileriyle aynı haklara sahiptir. Buradaki kurallara göre davranılacak, aykırı hareket edilmeyecek.

Sa'lebe'nin mevlâları, tıpkı onlar gibidir.

Yahudilere sığınmış olanlar, tıpkı onlar gibidir.

Yahudilerden herhangi biri ancak Muhammed'in izniyle (müslümanlarla birlikte bir askeri sefere) çıkabilir.

Bir yaralamanın intikamını almak yasaklanmaz. Adam öldüren biri kendisini ve ailesini sorumluluk altına sokmuş olur; aksi halde haksızlık olacaktır. Allah bu yazıya en çok riayet edenlerle beraberdir.

(Bir savaş çıkması halinde) Yahudilerin masrafları kendilerine, müslümanların masrafları kendilerinedir. Bu sahifede zikredilen kişilere savaş açanlara karşı birbirlerine yardım ederler. Onlar birbirlerine iyi ve samimi davranırlar; buradaki kurallara uyarlar, aykırı davranmazlar.

Hiç kimse müttefiklerine karşı suç işleyemez. Yardım, haksızlığa uğrayana yapılır.

Yahudiler birlikte savaştıkları sürece, (savaş masraflarını) müminlerle birlikte öderler.

Yesrib vadisi, bu sahifede zikredilenler için haram (yani dokunulmaz alan) dır.

Himaye altındaki kimse, -zarar vermedikçe, suç işlemedikçe- bizzat himaye eden gibidir.

Himaye hakkı, bu hakka sahip olanlar dışındakilerce verilemez.

Bu sahifede gösterilen kimseler arasında fesadından korkulan bütün öldürmeyle ilgili hadiseler ve ihtilaflar, Allah'a ve Allah'ın elçisi Muhammed'e (s.a.) havale edilir. Allah, bu sahifedekine en bağlı ve riayetkâr kimselerin yanındadır.

Kureş'e ve onlara yardım edenlere himaye hakkı tanınmaz.

Müslümanlar ve Yahudiler, Yesrib'e karşı saldırıcaklara karşı birbiriyle yardımlaşırlar.

Şayet onlar (Yahudiler), (müslümanlar tarafından bir sulh akdi yapmaya ve ona katılmaya çağırılırsa, doğrudan doğruya sulh yaparlar veya ona katılırlar. Şayet onlar (müslümanlar) benzer bir şeye çağırılırsa, din konusunda girişilen savaş müstesna, müminlerin onlara karşı aynı borçları vardır.

Her grup, kendilerine ait muntıkadan sorumludur.

Evs Yahudilerine ve mevlâlarına, bu sahifede zikredilen hak ve borçlar, bu sahifede zikredilenlerce tam bir şekilde uygulanır. Bu kaidelere uyulur, aykırı davranılmaz. Haksız kazanç sağlayanlar, sadece kendilerine zarar vermiş olur. Allah, bu sahifedekilere bağlı ve riayetskâr olanlarla beraberdir.

*Bu kitap, haksız fiil ve suç işleyen (ile cezası) arasına engel olarak girmez. Haksız fiil ve suç işleme durumları müstesna, Medine'den çıkan veya orada oturan güven içindedir. Allah ve elçisi Muhammed (s.a.), riayetskâr olanın ve sakınanın himayecisidir.*³⁵⁵

İlk kaynaklarda yukarıda aktardığımız metni madde madde bulmamız mümkün değildir. Bu metni ilk olarak batılılara Welhausen tanıtmıştır. Julius Welhausen kırk yedi maddelik bir vesika metni belirlemiştir. Hamidullah ise maddelerin elli iki maddeyle ifade edilebileceği görüşündedir.³⁵⁶ Ebû Ubeyd bu anlaşmanın, Hz. Peygamberin ashabıyla birlikte Medine'ye hicret ettiği ve daha İslâm'ın tam olarak güçlenmediği, Allah Rasûlü'nün henüz cizye almakla memur edilmediği bir dönemde yapıldığını ifade eder. Anlaşmanın gerçekleştiği dönemde Medine'de üç Yahudi kabilesi yaşamakta idi. Bunlar; Benî Kaynuka, Benî Nadîr, Benî Kurayza kabileleriydi. Bu kabilelerden anlaşmayı ilk olarak ihlal eden Benî Kaynuka daha sonra ise Benî Nadîr Yahudileriydi. Yaptıkları bu ihanet sebebiyle Hz. Peygamber onları Medine'den sürdü.³⁵⁷

9. Mektuplar ve Yazışmalar

Hudeybiye anlaşmasıyla birlikte Müşriklerin gücü kırılmış ve Kureyş'le anlaşma yapılmıştı. Bu durum İslâm'ı insanlara anlatmak için uygun bir ortam doğurmuştu. Daha önce gizli davet, Hâşimoğullarını davet ve açıktan davet, safhaları gerçekleşmişti. İslâm'a davet safhalarından sonra sıra daha kapsamlı ve evrensel bir davete gelmişti. Hz. Peygamber zaman kaybetmeden Arap Yarımadasındaki emir ve

³⁵⁵ Ebû Ubeyd, s. 260-266; Muhammed, Hamidullah., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 63-73; Muhammed, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 177-182.

³⁵⁶ Bostancı Ahmet, *Kamu Hukuku açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, İstanbul, 2001, s. 35, 36.

³⁵⁷ Ebû Ubeyd, s. 266.

kabile reislerinden başlayarak bölgedeki hükümdarlara mektuplar ve elçiler göndererek onları ve idaresindeki insanları İslâm'a davet etmiştir.³⁵⁸ Hz. Peygamberin insanları İslâm'a davet ederken İslâm'ın prensiplerinden de bahsettiği bu mektuplara İslam Tarihi kaynaklarının birçoğunda olduğu gibi Ebû Ubeyd ve Ebû Yûsuf'un eserlerinde de yer verildiğini görüyoruz. Bu bölümde bazı önemli yazışmaları ele alırken geriye kalan mektup ve yazışmaları bir tablo halinde çalışmamızın sonunda aktarmaya çalışacağız.

9.1 Hz. Peygamberin Sakif Halkına Yazdığı Mektup

“Bismillâhirrahmânirrahim

Bu, Allah'ın elçisi Muhammed'den (s.a.) Sakif'e bir belgedir:

Şöyle yaz(dır)dı: Onlara, bu sahifede yazdı(rdı)ğı şekilde kendinden başka ilah olmayan Allah'ın ve Peygamber Muhammed bin Abdullah'ın zimmeti vardır:

Vadileri haram (dokunılmaz)dır; ağaçlan, avı, her şeyi dokunulmazdır, orada haksızlık, hırsızlık ve kötülük (yasaktır).

Sakif halkı, Vecc üzerinde insanların en çok hak sahibi olanıdır. Onların surla çevrili şehirlerine girilmeyecektir, müslümanlardan hiç kimse zorla oraya girmeyecektir. Onlar vadilerinde ve surla çevrili şehirlerinde istedikleri inşaat ve benzeri şeyleri yapabilecektir.

Öşür (gümrük) vermeyecekler, cihat için toplanmayacaklardır. Mal ve can hususunda baskı yapılmayacaktır.

Onlar müslümanlardan bir ümmettir, Müslümanların beldeleri arasında istedikleri şekilde dolaşırlar ve istedikleri yere girebilirler.

Ellerindeki esirler onlarındır. Onlar buna insanların en çok hak sahibi olanlarıdır, onlara istediklerini yapabilirler.

³⁵⁸ DGBİT, I, s.498.

Rehin hakkındaki borçlarının vadesi gelmişse, (borcunu ödemeyen borçlu) suçludur, Allah'tan uzaktır. Rehin hakkındaki (vadesi) Ukâz panayırından sonraki borç, Ukâz'da anapara olarak ödenecektir.

Sakîf (liler)in müslüman oldukları zamanda sahifelerdeki borçların, onlarındır.

Sakîf in insanlardaki vedia (emanet), mal veya can (köle), ister elinde tutan kişice ganimet olsun, isterse kaybedilsin, kesinlikle ödenecektir.

Sakîf'in kayıp can ve malının, mevcut mallarla aynı güvenliği vardır. Liyye'deki mallarına da , Vecc'dekilerle aynı güvenlik vardır.

Sakîf in müttefikine veya tüccarına, Sakîf in aynı hakkı vardır.

Eğer bir saldırgan Sakîfe saldırır veya bir zalim zulmederse, onlara mal ve can konusunda itaat edilmez. Rasulullah (s.a.) ve müminler onlara zulmedenlere karşı yardım edecektir.

Yanlarına girmesini istemedikleri, onların yanlarına yerleşmeyecektir.

Pazar ve alışveriş yerleri, evlerin (yanındaki) alanlardır.

Onların emirleri (yöneticileri) kendilerinden biri olur. Müttefiklerine de (ahlafa) kendilerinden biri emir olur.

Sakîf'in suladığı Kureyş'in bağlarının (mahsullerinin) yarısı sulayana aittir.

Bir rehindeki alacakları, faiz getirmez. Eğer borçlular ödeme imkânı bulurlarsa öderler; ödeme imkânı bulamazlarsa gelecek yılın Cumâdelûlâ'sına ertelenir. Borcunun vadesi gelince ödemeyen tefecilik yapmış olur.

İnsanlardaki alacaklarının sadece anapasını alırlar.

Sahip oldukları esiri sahipler satabilir. Satılmayana karşılık olarak altı deve biçilir. Yarısı dört yaşına basmış dişi deve (hıkka), yarısı da üç yaşında (bint lebûn) devedir, iyi semiz olacaktırlar.

*Kim bir eşyayı satın almışsa, onu satma hakkına da sahiptir.*³⁵⁹

Yukarıda ifade edilen belge Hz. Peygamberin emriyle Hâlid b. Sâid tarafından yazılmıştır. Bu anlaşmanın yapılmasına Ali b. Ebû Tâlib, Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali şahit olmuşlar ve bu durum anlaşmanın metninde şahitler kısmında belirtilmiştir.³⁶⁰

9.2. Hz. Peygamberin Hecer halkına Yazdığı Mektup

“Bismillâhirrahmânirrahim. Peygamber Muhammed Rasûlullah'tan Hecer halkına.

Esenlik içinde olunuz. Kendinden başka tanrı olmayan Allah'a hamdimi size iletirim. Allah ve kendiniz adına, hidayeti bulduktan sonra sapmamanızı, doğruyu bulduktan sonra şaşırmanınızı öğütlerim.

Şunu belirtiyim ki, kurulunuz bana geldi. Onlara yalnızca sevinecekleri şeyler yaptım. Sizdeki bütün hakkımı kullanacak olsam, sizi Hecer'den çıkarırdım. Yanımda bulunmayanlarınıza iyi davranıyorum, yanımda bulunanlara âlicenaplık gösteriyorum. Allah'ın size verdiği nimeti hatırlayın.

*Şunu da ekleyeyim ki, yaptıklarınızla ilgili haber bana geldi. Sizden iyi davranana, kötülük yapanın suçu yüklenmeyecek. Emirlerim (valilerim) size gelince, onlara itaat edin, Allah'ın emri ve yolu üzere olmak şartıyla onlara destek olun. Sizden iyi iş yapanlar, ne Allah katında, ne de benim katımda değersiz (karşılıksız) kalmayacaktır.*³⁶¹

Ebû Ubeyd Hecer Mecusileriyle ilgili bir başka yerde şu bilgileri verir: Hz. Peygamber onlara bir mektup yazdı ve onları İslâm'a davet etti. Müslüman olurlarsa, müslümanların haklarının aynısına sahip olacaklarını, kabul etmezlerse cizye vermeleri gerektiğini, bunun yanı sıra kestiklerinin yenmemesini, kadınlarıyla evlenilmemesini onlara yazdı.³⁶²

³⁵⁹ Ebû Ubeyd, s. 247-252; Hamîdullah Muhammed, *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 63, 73.

³⁶⁰ Ebû Ubeyd, s. 252, 253, 254.

³⁶¹ Ebû Ubeyd, s. 252, 253; Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 165, 166, 167.

³⁶² Ebû Ubeyd, s. 39, 40; Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 167.

9.3. Hz. Peygamberin Eyle halkına Yazdığı Mektup

Akabe körfezinin sonunda bulunan Eyle³⁶³ Romalılardan bu yana önemli bir ticaret merkeziydi. Hz. Peygamber bir müfreze ile müslüman olmalarını veya cizye vermelerini bildiren bir mektubu onlara gönderdi. Hz. Peygamber eğer bu söylediklerinden birini seçmezlerse kendileriyle savaşıacağını da onlara bildirdi. Eyle halkına bir mektup yazarak onlarla anlaşma sağladı.³⁶⁴

*“Bismillâhirrahmânirrahim. Bu, Allah ve Allah'ın elçisi Peygamber Muhammed'den Yuhanna bin Ru'be ve Eyle halkına bir güven mektubudur. Karadaki kervanları ve denizdeki gemileri de güven içindedir. Onlara ve onlarla olan Şam, Yemen, Bahreyn halklarına Allah'ın ve Peygamber Muhammed'in zimmeti (koruma) vardır.”*³⁶⁵

Onlardan olay çıkarmanın malı, canını kurtaramayacaktır; insanlardan onu alan için güzel (ganimet)tir.

Ulaştıkları sudan, geçmek istedikleri kara veya deniz yolundan menedilmeleri helâl değildir.

*Bu mektubu Cuheym bin Salt Allah'ın elçisinin izniyle yazmıştır.”*³⁶⁶

9.4. Hz. Peygamberin Benî Huzâ'a Halkına Yazdığı Mektup

Kahtânîler'e mensup bir Arap kabilesi olan Benî Huzâ'a hakkında ensâb âlimleri ittifak edememişlerdir. Büyük çoğunluk onları Güney Arabistandan'daki Kahtânîler'e bağlarken, bazıları ise Adnânîler'in bir kolu olduğunu iddia ederler.³⁶⁷ İslâm'ın ilk

³⁶³ “Akabe körfezinin güney doğu ucunda bir sahil şehridir.” Musıl, A, “Eyle” İA, İstanbul, 1977, IV, s. 420-421.

³⁶⁴ Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 118, 119 ayrıca Bkz Bilge Mustafa L., “Akabe”, DİA, II, İstanbul, 1989, s. 209-2010.

³⁶⁵ “Ebû Ubeyd: Kervanlarına, denizlerine, karalarına, Allah'ın ve Peygamber Muhammed'in onlarla birlikte olup Şam ile Yemen halkından onlara uğrayanlara koruması vardır.” Bkz. Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 131; Ebû Ubeyd, s. 258.

³⁶⁶ Ebû Ubeyd, s. 259; Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 130, 131.

³⁶⁷ Önkal Ahmet, *Huzâa (Benî Huzâa)*, DİA, İstanbul, 2001, XVIII, s. 431-433.

yıllarında önemli bir yere sahip olan Huzâ'a kabilesi Arabistan'ın en kuvvetli kabilelerinden biriydi.³⁶⁸

“Muhammed Rasûlullah'tan Budeyl bin Verkâ'ya, Busra ve Amr oğullarının başkanlarına:

Sizlere, kendinden başka tanrı olmayan Allah'ın övgülerini gönderirim. Ne ben size bir zarar verdim, ne de sizden bana bir saldırı geldi. Tihâme halkından en takdir ettiğim ve akrabalığı bana en yakın olanı, sizsiniz ve size uyan mutayyibûn'dur (koku sürünenler).

Sizin içinizden hicret edene, kendim için nasıl davrandımsa aynen öyle davrandım. Kendi topraklarından hicret eden, umre ve hac müstesna, Mekke'ye yerleşemez. Antlaşma yaptığımdan beri size endişe vermedim. Siz benden yana korkuya düşmeyeceksiniz ve engellenmeyeceksiniz.

Alkame bin Ulâse ile Havze'nin iki oğlu müslüman oldular ve İkrime kabilesinden kendilerine uyanlar adına bey'at ettiler. Biz, helâl ve haram konularında birbirimizle aynıyız. Allah'a yemin ederim ki size yalan söylemeyeceğim.

Rabbiniz sizi hep sevsin.”³⁶⁹

9.5. Hz. Peygamberin Dûmetü'l Cendel Halkına Yazdığı Mektup

Ebu Ubeyd der ki: Bu mektubun metnini okudum. Bir şeyh onu bana bir beyaz sayfada getirdi. Harfi harfine şöyledir:

“Bismillâhirrahmânirrahim. Muhammed Rasûlullah'tan, Dûmetu'l-Cendel ve çevresi hakkında, Allah'ın kılıcı Hâlid bin Velîd'in huzurunda, İslamı kabul ettiği, yalancı tanrılardan (endâd) ve putlardan vazgeçtiği sırada (vazgeçmesi üzerine) Ükeydir'e:

³⁶⁸ Hamîdullah Muhammed, *İslâm Peygamberi*, s. 378; Önkal Ahmet, *Huzâa (Benî Huzâa)*, DİA, XXVIII, s. 431-433.

³⁶⁹ Ebû Ubeyd, s. 258, 259; “ayrıca kaynaklardaki değişik rivayetler için” Bkz. Hamîdullah Muhammed, *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 300-302.

Çorak, etrafi çevrilmemiş, ekilmemiş ve ihmâl edilmiş kıraç topraklar, zırhlar, silahlar, tırnaklı hayvanlar ile kaleler (hisarlar) bizindir. Çitle çevrilmiş hurma bahçeleri ve tarım yapılan topraklardaki sular sizindir. Hayvanlarınız otlaklardan alıkonmayacaktır. Vergi hesabında küsurat dikkate alınmayacaktır. Otlaklar size yasaklanmayacaktır. Namazı zamanında kılacaksınız, zekâtı gerektiği kadar ödeyeceksiniz. İşte bu durumda, Allah'ın söz ve misakında (korumasında) olacaksınız. Buna karşılık, size sadakat ve vefa vardır.

*Bu belgedekilere, Allah ve hazır bulunan müslümanlar tanıktır.*³⁷⁰

B- HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ

Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in eserlerinde siyasi ve sosyal tarihe kaynaklık edebilecek Hulefa-ı Raşidin Dönemi'ne ait bilgileri belirli başlıklar altında topladık. Konu bütünlüğünü bozmadan ve ihtiyaç halinde İslam Tarihi kaynaklarından faydalandık. Diğer İslam Tarihi kaynaklarından yararlanırken müelliflerimizin eserlerinde aktarılan rivayetlerin arka plana düşmemesine dikkat ettik.

1. Kadisiye Savaşı

Büveyb Savaşı'nda yenilen Sâsâniler³⁷¹ yeniden toparlanarak kaybettikleri toprakları geri almak istiyorlardı. Bir diğer taraftan ise Irak'ın iç bölgelerine ilerlemek isteyen müslümanlar için onların bu durumu büyük bir engel teşkil ediyordu.³⁷² Büveyb savaşında Mihran komutasındaki Sâsâni ordusu yenilgiye uğramıştı. Sâsânîliler bu yenilginin en büyük nedeni olarak iç çekişmeleri görüyorlardı. Sarayda Rüstem ve Fîruzan isimli komutanların bu nüfuz mücadelesi halkın onları birlikte hareket etmeye çağırmasıyla ve komutanların da buna olumlu cevap vermesiyle sonuçlandı. Artık iki komutan arasındaki bu birlikte hareket etme kararından sonra karşı bir saldırı düşünülebilirdi. Araplara karşı Rüstem ve Fîruzan

³⁷⁰ Ebû Ubeyd, s. 252, 253 Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 320, 321, 322.

³⁷¹ Adını asıl kurucusu sayılan, hükümdar Erdeşîr-î Bâbekân'ın dedesi, İstahr'daki Anahita âteşgedesinin muhafızı Sâsân'dan alan, 226-651 yılları arasında hüküm sürmüş bir İran hanedanıdır. Naskali Esko, "Sâsânîler", DİA, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 174-176.

³⁷² Sarıçam İbrahim, *Hz. Ömer*, Ankara, 2010, s. 96; Yücesoy Hayrettin, *Kadisiye*, DİA, İstanbul, 2001, XXIV, s. 136-137.

adındaki iki komutanın ve bölgede bulunan yöneticilerin de desteklerini alan Sâsâni'liler müslümanlara karşı büyük bir savaş hazırlığına başladılar.³⁷³

Hiz. Ömer'e Cerîr b. Abdullah³⁷⁴ ve Müsennâ tarafından İran'daki gelişmeler ulaştırılınca, Hiz. Ömer bütün müslümanlara savaş hazırlıkları yapmalarını emretti. Hiz. Ömer tarafından Sa'd b. Ebî Vakkas komutasında büyük bir ekseriyeti Irak sınırına yakın bölgelerde yaşayan kabilelerden oluşan bir ordu hazırlıklarını tamamladıktan sonra cepheye gönderildi.³⁷⁵

Müslümanlar Hiz. Ömer'e bir mektup yazarak savaşa hazırlanan Farslıların sayılarının oldukça fazla olduğunu bildirerek yardım istediler. Hiz. Ömer savaşa bizzat kendisi katılmak istediye de sahabelerin ileri gelenlerinden bazıları kendisinin kalmasını ve yerine bir komutan göndermesinin daha yararlı bir karar olacağı kanaatinde olduklarını ve tavsiyelerini bildirdiler. Hiz. Ömer de müslümanlara komuta etmesi için Sa'd b. Ebî Vakkas'ı seçti.³⁷⁶

Emrindeki müslüman askerlerle birlikte Sa'd b. Ebî Vakkas Kadisiye'ye geldi. Kaynaklarımızda savaşa katılan askerler konusunda muhtelif rakamlar zikredilmekle beraber,³⁷⁷ müslümanların sayısı yaklaşık olarak yedi-sekiz bin civarında iken müşriklerin sayısı ise atmış bin civarında idi.³⁷⁸ Müşrikler savaş esnasında önemli bir rol oynayacak ve savaşın seyrini değiştirebilecek olan filleri de yanlarında getirmişlerdi.³⁷⁹ Müslümanlara geri dönmelerini çünkü sayı ve silah bakımından kendilerine karşı koyabilecek durumda olmadıklarını, birazda müslümanları küçümseyerek, alaylı bir tavırla geldikleri gibi geri dönmelerini söylediler. Fakat müslümanlar onların bu tekliflerini geri çevirdiler. Müslümanların geri dönmeyeceklerini anlayan İran'lılar kendilerine bir elçi göndermelerini istediler. İbn

³⁷³ Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), II, İstanbul, 2011, s. 126,127

³⁷⁴ Dineverî Ebû Hanife, *el-Ahbâr et-Tivâl (İslam Tarihi)*, (Çev) Nusrettein Boleli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007, s. 170.

³⁷⁵ Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II*, s. 127.

³⁷⁶ İbn Esîr, II, s. 450, 451, Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 291; Sariçam İbrahim, *Hiz. Ömer*, s. 96

³⁷⁷ İbn Esîr, II, s. 451; İbn Kesîr, VII, 65-75; Dineverî s. 170; Yücesoy Hayrettin, *Kadisiye*, DİA, XXIV, s. 136-137; Hizmetli, s. 426, 427; Streck M., "Kadisiye" İA, VI, s. 54-57.

³⁷⁸ Ebû Yûsuf, s. 29, 30.

³⁷⁹ Ebû Yûsuf, s. 29, 30; İbn Esîr, II, s. 462; İbn Kesîr, VII, 65; Halîfe b. Hayyat, s. 104; Ağırakça Ahmet, *Hiz. Ömer*, İstanbul, 1994, s. 35; Hizmetli, s. 427; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 294; Ertan Veli, *Hiz. Ömer*, İstanbul, 1979, s. 42.

Esîr ve Belâzürî gibi kaynaklarda da ifade edilen Rüstem'in kendisine görüşmek için elçi gönderilmesi talebine karşılık Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Muğire b. Şu'be'yi gönderdiği rivayet edilir.³⁸⁰ Muğire elçilik görevini gönüllü olarak üstlendi. Nehri geçerek Rüstem'in sarayına vardı. Muğire ile Rüstem arasında gerçekleşen bu görüşmeyi Ebû Yûsuf'un anlatımıyla ifade edelim.

Rüstem Muğire'ye:³⁸¹

- Biz sizin bizimle savaşacak kadar hazırlığınızı görmüyoruz. Yanınızda getirdiklerinizden haber verin. Dedi.³⁸²

Muğire Rüstem'e şöyle cevap verdi:

- Bizler önceleri büyük bir sapıklık içindeydik. Allah bizim aramızdan bir Peygamber seçti ve onun aracılığıyla bizi doğru yola sevk etti, rızıklandırdı ve bizi zengin etti.³⁸³

Rüstem:

- Bu durumda biz sizi öldürürüz.

Muğire:

- Eğer siz bizi öldürürseniz biz cennete gideriz. Eğer biz sizi öldürürsek siz ise cehenneme gidersiniz.³⁸⁴ O halde bunun olmasını istemezseniz cizye verin. dedi. Muğire'nin cizye verin demesi hiç de hoşlarına gitmedi ve aralarında barışın mümkün olmadığını söylediler. Muğire'nin onlara "siz bizim tarafa mı yoksa biz sizin tarafa mı geçelim" demesi üzerine. Rüstem: Biz sizin tarafa geçeriz dedi.³⁸⁵

³⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 293; İbn Esîr, II, s. 464; Dineverî, s. 172.

³⁸¹ Ebû Yûsuf, s. 29, 30; Ayrıca Hz. Ömer döneminde Sâsâni İmparatorluğu ile ilgili diplomatik ile ilişkiler için bkz. Balcı İsrâfil, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara, 2006, s. 249-330

³⁸² Ebû Yûsuf, s. 29.

³⁸³ Ebû Yûsuf, s. 29.

³⁸⁴ Ebû Yûsuf, s. 29; İbn Esîr, II, s. 466.

³⁸⁵ Ebû Yûsuf, s. 29 İbn Esîr, II, s. 468 " Kadisiye Savaşı öncesi Rüstem ile Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından elçi olarak gönderilen Muğire b. Şu'be arasındaki görüşme kaynaklarımızda ifade edilmekle birlikte biz burada Ebu Yûsuf'un rivayetlerini esas aldık. Farklılıklar için Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 293; İbn Esîr, II, s. 464-465; İbn Kesîr, VII, 65-75 vd."

Bu görüşmeden sonra Rüstem ordusuyla birlikte nehrin karşısına geçti. Önce müslümanlar biraz geri çekilseler de daha sonra Rüstem ve ordusunu mağlup ettiler.³⁸⁶ Bozguna uğrayan ordunun peşine düşen müslümanlar Fırat, Şura, Serat ve Medain'e kadar takip ettiler. Yetiştikleri yerde belli aralıklarla çarpışmalar gerçekleşti ve her defasında müslümanların üstünlüğüyle sonuçlandı. Onlardan kaçanlar ise Dicle kıyısına indiler. Müslüman askerlerden bir kısmı Dicle'yi geçerek onları kuşatma altına aldılar. Yapabilecekleri pek fazla bir şeyleri kalmamıştı çünkü vadide sıkışmışlar ve üstelik yiyecekleri hiçbir şeyleri kalmamıştı. Bu katlanılması zor durumdan bir gece Celûlâ'ya kaçarak kurtulmaya çalıştılar. Fakat öncü kuvvetlerinin komutasını Haşim b. Utbe'nın yaptığı Sa'd komutasındaki ordu onlara doğru hareket etti ve onları helak etti.³⁸⁷

Müşrikleri Celûlâ'da mağlup eden Sa'd b. Ebû Vakkas onları Nihavend'e varıncaya kadar takip etti. Nihavend'e vardıklarında onları takip etmeyi bırakıp geri döndü ve Müşriklerle savaşması için Ammâr b. Yâsir'i gönderdi. Ammâr Medain'e gelince emrindeki askerleri buraya yerleştirmek istedi. İnsanlar burada ikamet etmek istemediler.³⁸⁸ Bu durum Hz. Ömer'e kadar ulaştınca Hz. Ömer onlara devenin yaşamadığı memleketlerin Araplar için uygun yaşam yerleri olmadığını söyledi. Hz. Ömer döneminde Sa'd b. Ebû Vakkas çevresindeki insanların da yönlendirmesiyle Kûfe'nin planları çizildi ve buraya yerleştiler.³⁸⁹

Ebû Yûsuf Sevad bölgesinde uygulanması gereken kurallar başlığı altında Kadisiye savaşında müslümanların yaptığı kahramanlıklarından³⁹⁰ ve Ebû Mihcan'ın Kadisiye Savaşı'nda müşriklere karşı verdiği mücadeleden bahseder. Ebû Mihcan Kadisiye Savaşı'nın olduğu günlerde şarap içtiği için Sa'd b. Ebû Vakkas'a getirildi.³⁹¹ Sa'd b. Ebû Vakkas onun zincire vurulmasını emretti. Savaş esnasında

³⁸⁶ Ebû Yûsuf, s. 29.

³⁸⁷ Ebû Yûsuf, s. 29, 30.

³⁸⁸ Ebû Yûsuf, s. 30.

³⁸⁹ Ebû Yûsuf, s. 30; Avcı Casim, "Kûfe", DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 339-342; Zettersteen K. V., "Kûfe", İA, İstanbul, 1977, s. 964-967.

³⁹⁰ Ebû Yûsuf, s. 30, 31.

³⁹¹ Ebû Yûsuf, s. 31; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 293; Şibli Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, İstanbul, 1986. s. 173-175; Dineverî, s. 172; İbn Kesîr, VII, 76, 77

aldığı yaralardan dolayı yerine Hâlid b. Urfuta'yı getirdi.³⁹² Kendisinde orduyu görebileceği yüksek bir yere çıktı. Ebû Mihcan savaşın en şiddetli olduğu zamanlarda Sa'd b. Ebî Vakkas'ın hanımına.³⁹³

- Beni serbest bırak, savaştan sağ dönersem ayaklarıma zinciri kendim vuracağım. Yok eğer ölürsem benden kurtulmuş olursunuz.³⁹⁴ dedi.

Sa'd'ın hanımı Ebû Mihcan'ı serbest bıraktı. Ebû Mihcan bir mızrak aldı ve Sa'd'ın Belka adındaki atına binerek savaş meydanına yürüdü. Müşriklere öyle bir saldırıyordu ki hangi tarafa saldırsa o taraf perişan oluyordu ve savaş esnasında herkes onun bu kahramanlığına hayran kalıyordu. Sa'd b. Ebî Vakkas bulunduğu tepeden bu kahraman askeri seyrediyordu. Savaş sona erdiğinde Ebû Mihcan gelip kendini zincire vurdu. Sa'd'ın hanımı yaşanan olayları Sa'd'a anlattığında Sa'd b. Ebî Vakkas Ebû Mihcan'ı cezalandırmaktan vazgeçti ve onu serbest bıraktı. Ebû Mihcan: “*şimdiye kadar şarap içerdim karşılığında ise cezamı çekerdim ve temizlenirdim. Ama şu andan sonra ise şarap içmeyeceğim*” dedi.³⁹⁵

Kadisiye Savaşı'nda düşman ordusu yenilince Büceyle kabilesine Sevâd bölgesinin dörtte biri verildi. Üç yıl boyunca gelirlerini aldılar. Çünkü Kadisiye Savaşında savaştan askerlerin dörtte biri Büceyle kabilesindendi. Bu topraklar onlara savaşta gösterdikleri yararlılıktan dolayı verilmişti.³⁹⁶

Bizans'la birlikte dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Sâsâni İmparatorluğu artık güç kaybetmeye başlamıştı.³⁹⁷ Dört gün süren Kadisiye Savaşı'nda çetin bir mücadeleden sonra müslümanlar Rüstem'in karargâhına kadar ulaşmışlardı. Rüstem artık yenilmiş bir ordunun komutanıydı. Kaçmaya çalışırken yakalanan Rüstem müslüman askerler tarafından savaş meydanında öldürüldü. Rüstem'in

³⁹² İbn Kesîr, VII, 74; Ebû Yûsuf, s. 31; İbn Esîr, II, s. 452; Dineverî Ebû Hanife, *el-Ahbâr et-Tıvâl*, s. 172; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 296.

³⁹³ Ebû Yûsuf, s. 31; Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 173-175; “Bazı kaynaklarda Ebû Mihcan adlı bu kişinin salıverilmesini Sa'd b. Ebî Vakkas'ın hanımının cariyesi Zebra'nın yaptığı rivayet edilir.” Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 294; İbn Kesîr, VII, 74-83

³⁹⁴ Ebû Yûsuf, s. 31; Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 173-175; Dineverî, s. 173; Yücesoy Hayrettin, *Kadisiye*, DİA, XXIV, s. 136-137.

³⁹⁵ Ebû Yûsuf, s. 31; Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 231.

³⁹⁶ Ebû Yûsuf, s. 31, 32.

³⁹⁷ Yazıcı Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2011, s. 32; Ertan, s. 42.

öldürülmesiyle dağılan ve büyük kayıplar veren İran ordusu büyük bir yenilgi yaşayarak ülkenin iç kesimlerine çekilmek zorunda kaldı.³⁹⁸

2. Nihavend Savaşı

Nihavend, İran'ın Kuzeyinde Hemedân'ın güney bölgesinde yer alır ve İran'ın büyük şehirlerinden biridir.³⁹⁹

Bu zamana kadar karşılaşılan düşman ordularından daha büyük bir ordunun müslümanlar üzerine yürüyeceğini Kûfe valisi Ammar b. Yasir⁴⁰⁰ veya Sa'd b. Ebi Vakkas⁴⁰¹ tarafından yazılan bir mektupla haber alan⁴⁰² Hz. Ömer müslümanları topladı ve ashabıyla konuyu müzakere etti. Müslümanların görüşlerini kısa ve öz bir şekilde ifade edilmesini istedi. Talha, Zübeyr, Hz. Osman, Hz. Ali gibi sahabiler görüşlerini ifade ettiler.⁴⁰³ Hz. Ali'nin Kûfe halkının üçte ikisinin savaşa çıkması, üçte birinin ailelerinin korunması, ayrıca Basra halkından da bir kısım insanların savaşa katılması görüşü Hz. Ömer tarafından kabul edilen görüş oldu.⁴⁰⁴ Hz. Ömer, toplanan gruba kimi kumandan tayin edeceğini de sordu fakat emrinde olan insanları kendisinin daha iyi tanıyacağını ifade eden müslümanlar seçim bizzat halifenin kendisinin yapmasını isteyerek bu konuda fikir beyan etmediler.⁴⁰⁵

Ebû Ubeyd ve Ebû Yûsuf'un eserlerini yazarken amaçları bu tarihi savaş ile ilgili rivayetleri ortaya koymak olmasa da genel anlamda savaşı anlatırken her iki müellif de bize savaşın komutanlarından ve büyük karakterlerinden Nu'mân b. Mukarrin hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadırlar.⁴⁰⁶

³⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Ebû Amr Şebab el-Asfarî el-Basrî, Beyrut, 1993, s. 89, 90; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 291-298; İbn Esîr, II, s. 450-468; İbn Kesîr, VII, 65-75; Dineverî, s. 170-178; Ağırakça, s. 33-40; Şakir Mahmud, *İslam Tarihi*, İstanbul, 2004, III, s. 55-64.

³⁹⁹ Yâkût el- Hamevî, *Mucemu'l Buldan*, V, s. 313, 314.

⁴⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 344; Dinev, s. 185; Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 262; Hizmetli, s. 429.

⁴⁰¹ İbn Esîr, III, s. 5; İbn Kesîr, VII, 176; Sallâbî Ali Muhammed, *Ömer b. Hattâb*, Dimeşk, 2003, s. 552, 553; Sarıçam İbrahim, "Nihavend", DİA, XXXII, 98-99.

⁴⁰² Ebû Ubeyd, s. 320, 321.

⁴⁰³ Ebû Ubeyd, s. 320, 321; İbn Kesîr, VII, 178; Halife b. Hayyat, s. 104.

⁴⁰⁴ Ebû Ubeyd, s. 320, 321; Halife b. Hayyat, s. 104, 105; İbn Esîr, III, s. 5; Halife b. Hayyat, s. 104, 105; İbn Kesîr, VII, 177; Şiblî, *Asrı Saadet*, IV, s. 301.

⁴⁰⁵ Ebû Ubeyd, s. 320, 321; Halife b. Hayyat, s. 104, 105; İbn Esîr, III, s. 8, 9.

⁴⁰⁶ Ebû Ubeyd, s. 320, 321; Ebû Yûsuf, s. 32, 33, 34, 35.

İranlıların Celula savaşında yenildikleri tarihlerde Hz. Ömer Nu'mân b. Mukarrin'i Kesker'e görevlendirdi. Bir süre sonra Nu'mân Hz. Ömer'e bir mektup yazarak Kesker'deki görevinden azledilip müslüman ordularından herhangi birinde görev almak istediğini ilettili. Diğer kaynaklarımızda da ifade edilen bu durum⁴⁰⁷ Hz. Ömer'e ulaştınca Hz. Ömer de Nu'mân b. Mukarrin'e bir mektup yazarak Nihavend'i korumakla görevlendirildiğini bildirdi. Husayn'dan gelen bu rivayetlerin dışında diğer râviler bize şu bilgileri aktarmaktadır. Hz. Ömer mescide girdiği bir vakit mescidde Nu'mân b. Mukarrin namaz kılıyordu. Onun yanına oturdu ve namazını bitirmesini bekledi. Nu'mân'a; “*Seni amil*⁴⁰⁸ *tayin edeceğim.*” dedi. Nu'mân b. Mukarrin ise; “*Vergi toplayıcı olarak hayır fakat savaşçı olarak evet*” dedi. Hz. Ömer de sen bir savaşçısın dedi. Belâzürî ve Halife b. Hayyat'ın da yukarıda aktardığımız Nu'mân b. Mukarrin'in Hz. Ömer tarafından mescitte karşılaşarak görevlendirilmesini rivayet ettiğini görüyoruz.⁴⁰⁹

Hz. Ömer Kûfe Halkına bir mektup yazarak Nu'mân'a yardımcı olmalarını istedi. Nu'mân b. Mukarrin yanında Amr b. Ma'dikerib, Huzeyfe b. Yeman, Abdullah b. Amr, Eş'as b. Kays'ın da bulunduğu bir kısım müslümanlarla birlikte Nihavend'e gitti.⁴¹⁰

Hz. Ömer, Nu'mân b. Amr b. Mukarrin'e ordu komutanlığına tayin ettiğini bildiren bir mektup yazdı. Mektupta Nu'mân'a eğer öldürülürse Huzyefe b. el-Yeman; o da öldürülürse Cerîr b. Abdillâh el-Becelî,⁴¹¹ o da öldürülürse Muğire b. Şube'nin komutan olmasını bildirdi. Bir başka rivayette ise Hz. Ömer'in o sırada Medine'de olan Nu'mân'a şifahi olarak kendisini ordu komutanı olarak tayin ettiğini söylediği aktarılmaktadır.⁴¹²

⁴⁰⁷ İbn Esîr, III, s. 9; İbn Kesîr, VII, 179; Taberi, III, s. 203; Sallâbî Ali Muhammed, s. 553.

⁴⁰⁸ “Hz. Muhammed döneminde çeşitli bölgelere gönderilen amil adı verilen memurların, dini tebliğ etmek, asayişini sağlamak, İslâm'ın hükümlerini uygulamak, zekât ve vergileri toplamak gibi çeşitli görevleri mevcuttu.” Bkz. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2006, s. 26, 27 ayrıca Bkz. Erkal, Mehmet, “*Âmil*” DİA, İstanbul, 1991, III, s. 58-60.

⁴⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 344; Halife b. Hayyat, s. 105.

⁴¹⁰ Ebû Yûsuf, s. 32, 33; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 105.

⁴¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 343; Halife b. Hayyat, *Tarih*, s. 105; Dineverî Ebû Hanife, s. 186.

⁴¹² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 343; Dineverî Ebû Hanife, s. 186.

Nu'mân b. Mukarrin, beraberindeki müslümanlarla birlikte Nihavend'e ulaştınca bölgenin reisi Zülcenaheyn'le görüşmesi için Muğîre b. Şube'yi görevlendirdi. Muğîre nehri geçerek Zülcenaheyn'le görüştü. Kral Muğîre'ye şöyle dedi:⁴¹³

- Sizleri buraya, karşılaştığımız açlık ve fakirlik getirdi. Eğer isterseniz size çeşitli hediyeler vereyim siz de geldiğiniz topraklara geri dönün. Muğîre ise:⁴¹⁴

- Bizler zillet içinde yaşayan insanlardık. İnsanlar bize kötü davranırdı biz ise onlara bir şey yapamazdık. Allah aramızdan şeref ve nesep bakımından üstün olan bir Peygamber gönderdi. Bu Peygamber bize birçok konuda bilgiler verdi. Bize verdiği malumatlar eksiksiz bir şekilde gerçekleşti. Onun verdiği bu bilgiler arasında bu bölgeleri alacağımız ve buralara hâkim olacağımız bilgisi de var. Ben şu anda arkamda buna inanan bir insan topluluğunu temsilen burada bulunmaktayım. Bu topluluk buraları almadan asla dönmeyecek.⁴¹⁵

Muğîre ile Zülcenaheyn arasında yapılan bu görüşmeden sonuç çıkmayınca müslümanlar düşmanın ok atışları altında nehrin karşı tarafına geçerek savaşmaya başladılar. Müşrikler, askerlerinin kaçmaması için askerlerini gruplar halinde bir birlerine zincirlemişlerdi. Savaş bütün hızıyla devam ederken Nu'mân savaş meydanında yaralandı. Savaş sona erip müslümanlar savaşı kazanınca Nu'mân'ın yanına geldiklerinde Nu'mân henüz ölmemişti. Ölmek üzere olan Nu'mân'ın yüzünü suyla yıkadılar bir ara kendine gelen Nu'mân b. Mukarrin ne yaptıklarını sordu. Zaferin kendilerinin olduğunu söylenince "Elhamdülillah! Zaferi Hz. Ömer'e bildirin" dedi ve hayatını kaybetti. Savaşta aynı zamanda Zülcenaheyn de atından düşerek öldü.⁴¹⁶

Nu'mân b. Mukarrin öldürülürse yerine Huzeyfe b. Yemân, onunda öldürülmesi halinde yerine Cerir b. Abdullah geçsin diyen Hz. Ömer Sahib b. Akra ile bir mektup göndermiş ve Sahib b. Akra'ya şayet savaş kazanılırsa ganimetlerden onun sorumlu

⁴¹³ Ebû Yûsuf, s. 32, 33.

⁴¹⁴ Ebû Yûsuf, s. 32, 33.

⁴¹⁵ Ebû Yûsuf, s. 32, 33; "Bir rivayetlere göre Numan b. Mukarrin'in atı kaydı ve yere düştü. Bir diğer rivayete göre ise kendisine bir ok isabet ederek şehit oldu." İbn Esîr, III, s. 13; İbn Kesîr ise adeta bu iki rivayeti birleştirerek atının ayağının kayması sonrasında bir ok isabet ederek şehit olduğunu ifade eder. İbn Kesîr, VII, 184.

⁴¹⁶ Ebû Yûsuf, s. 32, 33, 34.

olacağını söylemişti. Sahib b. Akra savaşı müslümanlar kazanınca ganimetleri bir araya topladı ve hak sahipleri arasında paylaştırdı. Daha sonra birisi gelerek kalenin içerisinde kıymetli eşyalardan oluşan bir hazine olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sahib b. Akra kaleye çıktı. Gerçekten de kendisine söylendiği gibi iki çuval mücevherat bulunmaktaydı ve o bu güne kadar hiç bu kadarını görmemişti. Bulunan bu mücevheratları ganimet saymadığından müslümanlar arasında paylaşmadı. Ebû Ubeyd, Sahib b. Akra'nın bunların fey mi yoksa ganimet mi olduğundan emin olamadığı için taksim etmediğini söyler. Çünkü savaş esnasında ele geçirilmediği için ganimet, cizye olarak toplamadığı için de fey olarak sayamamıştır. Sahib b. Akra durumu Hz. Ömer'e anlatınca Hz. Ömer onların satılmasını ve elde edilen gelirleri savaşa katılan askerlere dağıtılmasını söyledi. Sahib b. Akra onları alıp Kûfe'ye götürdü Hz. Ömer'in istediği şekilde sattı ve savaşa katılan askerlere dağıttı.⁴¹⁷

Hz. Ömer'e savaşı müslümanların kazandığı bilgisi henüz ulaşmamıştı. Medine sokaklarında dolaşarak savaşın sonucunu merak ediyor ve insanlara soruyordu. Çünkü kendisine Nihavend'ten hiçbir haber ulaşmamıştı.⁴¹⁸ Medine sokaklarında dolaşan Hz. Ömer Nihavend ve Nu'mân b. Mukarrin için dualar ediyordu. Bir bedeviden aldığı haberleri doğrular nitelikte Nu'mân b. Mukarrin'in ölüm haberi Hz. Ömer'e gelince elini başına koydu ve ağladı. Nu'mân b. Mukarrin'in elçisi Hz. Ömer'e gelip Nihavend'te şehit olanları sayıyor ve tanımadığı kimselerden de bahsediyordu. Hz. Ömer ona "Onları biz tanımasak da Allah biliyor" dedi.⁴¹⁹

İslâm tarihindeki önemi nedeniyle bu savaşa Fethu'l-Fütûh (Fetihler Fethi) denilmiştir. Nihavend Savaşından sonra Sâsâniler bir daha müslümanlara karşı bir ordu hazırlayamamışlar ve böylece müslümanlar onların hâkimiyetine son vermiştir.⁴²⁰

3. Hâlid b. Velîd ve Şam Komutanlığından Azli

Ebû Yûsuf, Hâlid b. Velîd'in Suriye, İran ve Irak'ta gösterdiği faaliyetler hakkında bilgi veriyor. Müellifin eseri kaleme alma nedeni tarihi rivayetleri aktarmak

⁴¹⁷ Ebû Ubeyd, s. 321, 322.

⁴¹⁸ Ebû Ubeyd, s. 322; Ebû Yûsuf, s. 34; İbn Esîr, III, s. 14,15.

⁴¹⁹ Ebû Yûsuf, s. 34, 35; İbn Esîr, III, s. 14,15.

⁴²⁰ İbn Esîr, III, s. 16; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 347; Ağırakça, s. 76; Sarıçam İbrahim, "Nihavend", DİA, XXXII, 98-99.

olmadığından burada verilen tarihi bilgileri için bir düzenden ve kronolojiden bahsetmek mümkün değildir.

Ebû Süleyman Seyfullâh ve Fârisü'l-İslâm Hâlid b. el-Velîd b. el-Mugîre el-Mahzûmî el-Kureşî (Ö. 21/642) Hz. Peygamber'in seyfullâh unvanı verdiği meşhur kumandan sahâbî döneminde başlayan fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde daha da yayılarak devam etti.⁴²¹

Yemâme'den dönen Hâlid b. Velîd Hz.Hz. Ebûbeki'i ziyaret ettikten sonra bir süre Medine'de kaldı. Hz. Ebûbekir Hâlid b. Velîd'e Irak'a gitmek üzere hazırlıklara başlamasını emretti. Hâlid b. Velîd iki bin kişilik bir orduyla yola çıktı. Yolda Tay kabilesinden de beş yüz asker katıldı. Serâf'a vardığında Hâlid'in ordusunda yaklaşık olarak beş bin kadar asker vardı. Muğiyse'ya varan Hâlid b. Velîd'in askerlerini gören İran süvarileri kalelerine çekildiler. Müslümanlar kaleyi kuşattılar ve kaleyi ele geçirmeyi başardılar. Kalede bulunan mallara el koydular. Buradan ayrılarak yola çıkan Hâlid b. Velîd, askerleri ile birlikte Uzeybe'ye vardı. Uzeybe'deki bir kalede Kısra'nın silah deposu bulunmaktaydı. Müslümanlar yapılan savaşı kazandılar ve kaleyi yıktırarak kalede ne varsa el koydular. Bu durumu gören Kadisiye halkı müslümanlarla barış yapmak istedi. Hâlid b. Velîd Kadisiye halkının cizye ödeme isteğini kabul etti. Kadisiye'den yola çıkan Hâlid Necef'e⁴²² vardı. Necef'te İranlı askerlerin bulunduğu bir kale vardı ve kalenin reisi Hezarmerd adında bir İranlıydı. Bu kale sağlam, çok iyi korunan bir kaleydi. Hâlid kaleyi kuşattı ve bir süre sonra kaleyi ele geçirdi. Kalede bulunan bütün eşyalara el koydu. Daha sonra bu kaleyi tahrip edip yaktırdı. Sonra buradan da ayrılarak Ülleys'e vardı. Müslümanlar henüz buraya ulaşmadan Ülleys halkı kaleye sığınmıştı. Hâlid b. Velîd kaleyi kuşatarak fethetti ve kalenin içindekileri dışarı çıkardı. Sonra da daha önceki uygulamayı burada da yaparak önce tahrip edip sonra kaleyi yaktırdı. Ülleys halkı bütün bu olup bitenlerden

⁴²¹ Fayda Mustafa, "Hâlid b. Velîd", DİA, İstanbul, 1997, XV, s.289-292.

⁴²² "Kûfe'nin 10 km. batısında kuzeyden ve doğudan bugün içinde türbeler ve kabirler bulunan, batıdan ve güneyden derin bir vadiye bakan yüksek bir plato üzerine kurulmuş, Irak'ta Şiiler'ce kutsal sayılan tarihi bir şehirdir. " Öz Mustafa, "Nece" DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 486-487

sonra cizye ödemek istediklerini Hâlid'e bildirdiler oda onların bu isteklerini kabul etti.⁴²³

Ülleys'ten sonra Hâlid b. Velîd Hire'ye yürüdü. Hire'ye⁴²⁴ varan Hâlid b. Velîd'in karşısında savaş yapacak hiç kimse yoktu. Hireliler kale gibi oldukça korunaklı üç saraya sığınmışlardı.⁴²⁵ Onları savaş için saklandıkları yerden çıkarmak istedi fakat ne yaptıysa başarılı olamadı. Sonra Hâlid b. Velîd yanındaki arkadaşlarından birini kaleye görüşmeler yapmak üzere elçi olarak gönderdi. Kalenin yanına yaklaştığında onlardan birinin görüşme için karşısına çıkmasını istedi. Kaleden Hireliler adına yaşı oldukça ilerlemiş bir kişi olan Abdülmesih b. Hayyan b. Bukeyle görüşme yapmak üzere çıktı. Daha sonra Kisra tarafından Hire valisi olarak tayin edilmiş olan İyas b. Kabîsa'de kaleden çıktı ve beraber Hâlid b. Velîd'in yanına geldiler. Hâlid onları İslâm'a davet etti. Müslüman oldukları takdirde müslümanların sahip olduğu bütün haklara sahip olacaklarını, müslüman olmayı kabul etmezlerse cizye vermeleri gerektiğini onlara söyledi. Şayet bunları kabul etmezlerse ölmeyi, onların yaşamayı arzuladıklarından daha fazla arzulayan bir orduyla geldiğini söyleyerek verecekleri karar konusunda uyardı.⁴²⁶ Hâlid b. Velîd onlara bu konuşmayı yaptığı sırada İbn Bukayle'nin⁴²⁷ elinde zehir vardı. Ebû Hanife Dineveri zehrin Hâlid'e sunulduğunu⁴²⁸ Ebû Yûsuf da zehri Hâlid'in Bukeyle'nin elinden kendisi alarak içtiğini ifade eder. Hâlid b. Velîd'e zehir hiçbir etki göstermemişti. Yaşadıklarından oldukça etkilenen İbn Bukayle kavmine dönerek olup bitenleri onlara anlattı.⁴²⁹ Kavmiyle görüştüktan sonra savaşmak istemediklerini cizye vermeyi kabul ettiklerini müslümanlara bildirdiler. Her yıl 90 bin dinar vergi verme şartıyla anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre: Kilise ve havraları yıkılmayacak, sarayları yıkılmayacak, kutsal günlerinde çan çalmalarına ve hac çıkarmalarına engel olunmayacak, hiç

⁴²³ Ebû Yûsuf, s. 142, 143.

⁴²⁴ “Bugün Irak'ın Necef iline bağlı bir kaza olup Kûfe'nin 5 km. güneyinde ve Kûfe ile Havernak arasında bulunan Kinîdre höyüğünün güneydoğusunda, Fırat nehri kenarında yer alan geniş bir ovada kurulan ve Lahmîler'in başşehri olan yerleşim yeridir.”ed-Dakûkî Hüseyin Ali, “Hire” DİA, İstanbul, 1998, XVIII, s. 122-124.

⁴²⁵ Dineverî, s. 117; Ebû Yûsuf, s. 141, 142.

⁴²⁶ Ebû Yûsuf, s. 142, 143.

⁴²⁷ “İbn Bukayle olarak bilinen bu kişi Hire'nin ileri gelenlerinden, Hıristiyan Amr b. Abdul Mesih'tir.” Kandelevi M. Yusuf, *Hayâtü's-Sahabe*, İstanbul, 1980, s. 512.

⁴²⁸ Dineverî, s. 117.

⁴²⁹ Ebû Yûsuf, s. 142, 143; Kandelevi, s. 511,512.

kimseyi isyana teşvik etmeyecekler, müslümanlara helal olamayan şeylerden ikramda bulunmayacaklardı. Bu şartları içeren anlaşma yazıldıktan sonra Hâlid b. Velîd oradan ayrıldı.⁴³⁰

Hâlid b. Velîd Hirelilerle anlaşma yaptıktan sonra İranlı yöneticilere özellikle Rüstem ve Mihran'a bir mektup yazarak müslüman olmalarını ya da cizye vermelerini yoksa onlarla savaşıacağını ilettikten sonra Bânikya denilen ve içerisinde Kisra'nın silahlarının da olduğu bir kaleyi kuşattı ve fethetti. Bunu gören Bânikya halkı cizye ödemeyi kabul etti. Hâlid b. Velîd buradan Fırat kıyısına doğru ilerledi. Orada Kisra'nın yerleştirdiği Esâvire denilen bir kavim vardı. Bu kavimle karşılaşan müslümanlar onları müslüman olmaya ya da cizye vermeye çağırdılar. Fakat onlar bu teklifi kabul etmeme konusunda ısrar edince şiddetli bir savaş başladı. Yapılan savaş sonucunda müslümanlar bu kavmi mağlup etti. Bütün bu gelişmeler sonucunda Bânikya halkı arasında bir barış anlaşması imzalandı. Daha sonra Hâlid yanında bulunan Velîd b. Abdullah'ı Sevad bölgesine gönderdi. Velîd b. Abdullah bu bölgede daha önce Hire'lilerle yapılan anlaşma şartlarına göre bir barış anlaşması yaptı. Hâlid b. Velîd kendisi Necef'e döndü ve Necef'in iç kısımlarına doğru ilerleyerek Aynuttemr'e kadar ulaştı. Burada kendisine karşı gelen halkla savaşarak onları mağlup edinceye kadar savaştı. Daha sonra Hâlid b. Velîd Hirelilerle ve Ülleyslilerle yapılan anlaşmanın aynısını onlara da yazdı çünkü onlarla yapılan anlaşmanın yazılı metni yanındaydı. Yanında bulunan Sa'd b. Amr el-Ensârî komutasında bazı müslümanları Irak'a doğru gönderdi. Sa'd beraberindeki İslam ordularıyla beraber Sandevdâ'ya vardı. Hemen vakit kaybetmeden burayı kuşattı. Sandevdâ halkının bir kısmı müslüman olurken bir diğer kısmı ise cizye ödemek şartı ile müslümanlar ile anlaştı. Sa'd ölünceye kadar burada ikamet etti.⁴³¹

Hz. Ebûbekir'in mektubunu alan Hâlid b. Velîd Ebû Ubeyde'ye yardım etmek için Şam'a doğru yola çıktı.⁴³² Şam'a doğru ilerlerken Benî Tağliplilerin yaşadığı memleketlere ulaştığında karşısına çıkan Benî Tağliplilerle savaşarak onları mağlup

⁴³⁰ Ebû Yûsuf, s. 143.

⁴³¹ Ebû Yûsuf, s. 144, 145, 146.

⁴³² Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 196; Ebû Yûsuf, s. 144, 145, 146; Fayda Mustafa, "Hâlid b. Velîd", XV, s.289-292; Hitti Philip K. , *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1980, I, s. 225.

etti. Karşısına çıkan düşman ordularıyla savaşarak yoluna devam etti.⁴³³Hâlid b. Velîd'in Hîre'den yola çıkarak Şam'a varıncaya kadar 1000 veya bazı rivayetlere göre 5000 kişiyi esir aldığı rivayet edilir. Hîre'den aldığı ganimetleri, cizye ve esirleri Umayr b. Sa'd ile Hz. Ebûbekir'e yolladı. Bunlar Bahreyn'den gelen mallar hariç Hz. Ebûbekir'e ulaşan ilk ganimet ve cizyelerdi.⁴³⁴Hâlid'in bu hızlı ilerleyişi ve bölgede diğer müslümanların verdiği mücadele sonucunda, o dönemin en büyük hükümdarlığının elinde bulunan stratejik önemi böylesine yüksek bir ülkenin fethedilmesi yeni filizlenen İslâm Devletine dünyanın gözünde büyük bir itibar sağladı.⁴³⁵

Hâlid'in komutanlıktan azli Suriye'nin fethi sırasında meydana gelen olaylar içerisinde önemli bir yere sahiptir. İbn Esîr başta olmak üzere bazı kaynaklar Hz. Ömer'in halife olur olmaz Hâlid'i komutanlıktan azlettiğini ileri sürerler.⁴³⁶ Fakat bu görüş isabetli olmasa gerektir.⁴³⁷

Hâlid b. Velîd'in bazı davranışları Hz. Ömer'i memnun etmemiştir. Özellikle Hâlid b. Velîd'in hesap vermemesi, yaptığı icraatlar konusunda halifeyi bilgilendirmedeki isteksizliği Hz. Ömer'in hoşuna gitmemiştir. Hz. Ömer Hâlid'i uyarmasına rağmen Hâlid b. Velîd'in davranışlarında bir değişiklik olmamıştır. Bu durum Hz. Ömer'in yönetim anlayışına uygun değildir.⁴³⁸ Hz. Ömer Hâlid'i Şam, Müsenna b. Harise'yi de Irak'taki görevlerinden azletti ve şöyle dedi: "*Cenâb-ı Allah'ın bu dine Hâlid ve Müsenna'nın yardımlarıyla güç verdiği insanların inanmalarını önlemek için Hâlid ile Müsenna'yı görevden azlettim. Çünkü yegâne kuvvet Allah'ındır, onların değildir.*"⁴³⁹ Bu ve benzeri nedenlerden dolayı Hz. Ömer halife olunca Hâlid b. Velîd'i Şam'daki komutanlık görevinden azletti ve yerine Ebû

⁴³³ Ebû Yûsuf, s. 144, 145, 146.

⁴³⁴ Ebû Yûsuf, s. 147.

⁴³⁵ Hitti Philip K. , I, s. 234.

⁴³⁶ Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 242; Şiblî, *Asrı Saadet*, IV, s. 289.

⁴³⁷ Savaş, s. 139; Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 196; Şiblî, *Asrı Saadet*, IV, s. 289.

⁴³⁸ Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 242, 243; Savaş, s. 139; Şiblî, *Asrı Saadet*, IV, s. 289.

⁴³⁹ İbn Kesîr, VII, 188-196.

Ubeyde'yi tayin etti.⁴⁴⁰ Görevden alınan Hâlid çevresinde bulunan insanlara kalktı ve: “Hz. Ömer beni Şam’a komutan ve vali tayin etti. Ben buraları fethedip, güvenliği sağlayıp, yaşanır bir hale getirince beni görevden alıp yerime başkasını tayin etti” dedi. Hâlid sözünü tamamlar tamamlamaz dinleyicilerden birisi ayağa kalkarak “ Ey Emir! Sabırlı ol bu bir İmtihan.” dedi. Hâlid ise “ Hz. Ömer sağ oldukça fitne olmaz” dedi.⁴⁴¹

Hâlid b. Velîd’in bu konuşması Hz. Ömer’e ulaştınca Hz. Ömer İslam’a yardım edenin, müslümanları başarılı kılanın Hâlid’in olmadığını, Allah’u Teâlâ’nın olduğunu vurgulayarak görevden alma nedenini açıklar. Bu olay Irak ve Suriye’nin fatihi İslâm dünyasında benzeri bulunmayan kudretli bir komutan olan Hâlid b. Velîd’in karşılaştığı olaylar karşısında ses çıkarmadan kendisine yapılan bu muameleyi kabul etmesi dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu hadise Hz. Ömer’in yönetimdeki kudret ve ihtişamını göstermektedir.⁴⁴²

4. Suriye’nin Fethi

İslâm’ın Arabistan Yarımadası’nın dışına yayılmasıyla Suriye tarafına yönelen ve böylece Bizans imparatorluğuyla karşı karşıya kalan müslümanlar, büyük kahramanlıklar göstererek onların bölgedeki hâkimiyetine son vermiştir.⁴⁴³

Hz. Ebubekir döneminde başlayan fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde daha da yayılarak devam etti.⁴⁴⁴ Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrâh Komutasında Hâlid b. Velîd, Amr b. Âs ve Yezîd b. Süfyan’ın kontrolündeki ordular kısa sürede Suriye ve civarında büyük başarı kazandılar. Düşman kuvvetlerden bir saldırı söz konusu olduğu zaman o bölgedeki birliklerin birleşerek bir birine yardım etmesi ve birlikte düşmana karşı koyması Hz. Ebûbekir zamanında uygulanan bir taktikti. Bu

⁴⁴⁰ Ebû Yûsuf, s. 147, 148; Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 242, 243; Savaş, s. 139; Hizmetli, s.425, 426.

⁴⁴¹ Ebû Yûsuf, s. 147, 148; Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 244.

⁴⁴² Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 244.

⁴⁴³ Akbaş Mehmet, *Suriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, X, sy: 2, s. 102-121.

⁴⁴⁴ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s. 15; Apak Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, II, s. 145; Savaş Hamdi, s. 135.

taktik Hz. Ömer zamanında bu bölgede Bizans'a karşıda uygulamış ve Yermük savaşında olduğu gibi başarılı sonuçlar alınmıştır.⁴⁴⁵

Philip K. Hitti, fetihlerin gerçekleştiği dönemde Suriye ile ilgili şunları söyler: Suriye, Roma ve Bizans eyalet yönetimine uygun bir şekilde dört askeri bölgeye ayrılmıştı. Buralar: 1. Dimaşk 2. Hıms 3. Ürdün 4. Filistin. Emevî'ler döneminde I. Yezîd tarafından bu bölgelere ek olarak Kınnesrin'de eklenmiştir. Suriye'nin hızlı bir şekilde ve kolayca stratejik öneme sahip olan bu bölgenin dönemin en güçlü hükümdarının elinden alınması yeni doğmakta olan İslâm Devleti için büyük bir itibar sağladı.⁴⁴⁶

Şam ve Cezire⁴⁴⁷ için ayrı bir bölüm ayıran Ebû Yûsuf Cezire'nin İslam'dan önceki durumundan bahseder. Cezire İslâm'dan önce parçalı bir yapıya sahipti. Bir bölümü İranlıların elinde olan Cezire'nin bir kısmı da Rumların elinde bulunuyordu. Rasûlayn'den Fırat'a kadar olan bölge Rumların, Nasîbîn'den Dicle'nin ilerisine kadar olan bölge ise İranlıların idi. Bununla birlikte Mardin, Dara ovaları da İranlıların elinde bulunuyordu. Dârâ ve Nasîbîn arasında bulunan Serçe kalesi denilen yer ise İranlılarla ile Rumlar arasında bulunurdu.⁴⁴⁸

Hız. Ebûbekir Ebu Ubeyde'yi Şurahbil b. Hasene'yle birlikte Şam'a gönderdi. Şurahbil b. Hasene'yi Ürdün'e, Yezid b. Ebû Süfyan'ı Dimaşk'a tayin etti. Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'i ise Hums'a⁴⁴⁹ görevlendirdi.⁴⁵⁰ Ebû Ubeyde Cabiye kapısında dört ay konakladı. Yezid b. Süfyan savaşarak, Hâlid b. Velîd ise sulh yoluyla şehre girdi.⁴⁵¹ Şam fethi gerçekleşince Ebû Ubeyde Şam yakınlarında konakladı. Yanında kendisiyle birlikte savaşa katılan komutanlardan Şurahbil'i Ürdün'e, Yezid b. Ebû Süfyan'ı Dimaşk'a, Hâlid b. Velîd'i Hıms'a gönderdi. Bu

⁴⁴⁵ Apak Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, II, s. 145, 146, 150,151,152; Tosun Rukiye, *Belâzûri ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk ÜSBE, Konya, 2009, s. 7

⁴⁴⁶ Hitti Philip K., I, s. 233, 234.

⁴⁴⁷ "Cezire, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen isimdir. Bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Mey-yâfârikin (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır." Şeşen Ramazan, "Cezire", DİA, VII, s.509-511.

⁴⁴⁸ Ebû Yûsuf, s. 39.

⁴⁴⁹ "Hıms, Orta Suriye'de Âsî nehrinin sularını suladığı geniş bir arazide bulunan, Dimaşk ile Haleb arasında kurulan bir şehirdir."Sobernheim M. "Humus, Hıms", İA, V, (I), s. 588-590;

⁴⁵⁰ Ebû Yûsuf, s. 39, 40.

⁴⁵¹ Ebû Ubeyd, s. 231.

komutanların gönderildikleri yerlerdeki fetihleri başarıyla tamamlamasının ardından Ebû Ubeyde Şurahbil b. Hasene'yi Kınnesrin'e⁴⁵² gönderdi ve Şurahbil Kınnesrin'i fethetti.⁴⁵³ Ebu Yusuf'da geçen bu bilgilerden başka şehrin fethini gerçekleştiren komutanın ismi ile ilgili farklı rivayetlerde söz konusudur. Başkomutan Ebû Ubeyde Humus'un fethinden sonra Hâlid b. Velîd'i Kınnesrin'e⁴⁵⁴ gönderdi. Şehir halkı önce mukavemet göstermesine karşın daha sonra anlaşma yapmak zorunda kaldı. Şehir böylece Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş oluyordu.⁴⁵⁵

Hz. Ömer Rumların Cezire'de büyük bir hazırlık içinde olduklarını haber alınca müslümanların ileri gelenlerini toplayarak onlarla istişare etti. Şam'ın Mezopotamya'dan ayrılamayacağını söyledi ve öneminden bahsetti. Kaybedilmesi halinde sıkıntılı günlerin kendilerini beklediğini söyleyerek bu konudaki fikirlerini kendisiyle paylaşmalarını istedi. Birçok defa olduğu gibi Hz. Ömer Cezire'nin fethi için komutan olarak kimin atanması konusunu da ashâba sordu. Kimi komutan tayin etmemizi istersiniz dedi? İyâd b. Ğanmm el-Fihri'nin uygun olacağını söylediler. Hz. Ömer de bir mektupla durumu kendisine bildirdi.⁴⁵⁶

İyâd b. Ğanm el-Fihri Cezire'ye gönderildikten sonra o dönemde Rum krallığının başkenti olan Ruha'ya⁴⁵⁷ yöneldi. Ruhaya varıncaya kadar her hangi bir saldırıya maruz kalmadan Ruha'ya ulaştı. Müslüman askerler yolculuk esnasında yol boyunca uğradıkları yerlerde yağma ve taşkınlık yapmadan Ruha'ya vardılar. İyâd şehri kuşatma altına aldı ama Ruhâlîlar İyâd gelmeden önce şehrin kapılarını kapatmışlardı. Şehri koruyan askerler kuşatmaya fazla dayanamayacaklarını anlayınca gece kaçtılar. Geriye yerli halk olan Nabâtiler ve birde kaçmak istemeyen Rumlar kaldı. Bunlar da şehri savunamayacaklarını anlayınca belirli bir vergi ödemek şartıyla sulh yapma isteklerini İyâd b. Ğanmm'e bildirdiler. İyad onların bu taleplerini Ebû Ubeyde'ye bir mektupla bildirdi. Ebû Ubeyde İyad'tan gelen mektubu Muâz b.

⁴⁵² “ Kınnesrin, Suriye'nin kuzeyinde Malh bataklığına dökülen, Kuveyk ırmağının kenarında tarihi bir şehirdir.” Bkz. Yiğit İsmail, “Kınnesrin”, DİA, XXV, s. 419-420; Şakir Muhammed, III, s. 36

⁴⁵³ Ebû Yûsuf, s. 39, 40.

⁴⁵⁴ Şakir Muhammed, III, s. 36.

⁴⁵⁵ Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 231; Dineverî, s. 117.

⁴⁵⁶ Tosun, s. 81, 82; Çubukçu, Asri, “İyâz b. Ğanm”, DİA, İstanbul, 2001, XXIII, s. 498-499.

⁴⁵⁷ “Türkiye'de Dicle ve Fırat arasında kalan Urfa'dır. Araplar tarafından M.639 (H.18) tarihinde fethedilmiştir.” Dineverî, s. 117; Honigmann, E., “Urfa”, İA, İstanbul, 1986, XIII, s. 50-57.

Cebel’i çağırıp ona okuttu. Muâz b. Cebel onlardan gelen bu teklifin kabul edilmesini istedi. Yalnız vergilerini ödemedikleri zaman onları öldürmemesi konusunda uyardı. Muâz ayrıca bir diğer konuya dikkat çekerek vergi koyarken halkın ödemeye güç yetirebilecekleri miktarda vergi koymalarını istedi. Muâz’la aralarında geçen bu konuşmadan sonra Ebû Ubeyde anlaşmayı kabul etmesini bir mektup yazarak İyad’a duyurdu. İyad Ebû Ubeyde’den gelen mektubu alınca mektubun ihtiva ettiği şartları halka duyurdu ve anlaşma gerçekleşti.⁴⁵⁸

İyâd b. Ğanm Ruhâlîlerle anlaşma yaptıktan sonra oradan ayrılarak Harran’a ilerledi. Hararan’da Nabati’ler ve az da olsa Rumlar yaşamaktaydı. Şehrin kapılarını İyad’a kapadıysa da İyad kendilerine Ruhâlîlerle yapılan anlaşmayı aynı şekilde teklif etti. Şehrin ileri gelenleri Ruha’nın da düştüğünü de öğrenince İyad’ın bu teklifini kabul ettiler. Böylece köylerde ve kasabalarda her hangi bir direnmeyle karşılaşmayan müslüman orduları şehri fethetmiş oluyordu.⁴⁵⁹

Hz. Ömer Şam’a geldiği zaman Yahudi bir adam Hz. Ömer’e gelerek müslümanlardan birinin kendisine kötü davrandığını söyleyerek şikâyette bulundu. Hz. Ömer Suheyb’e “Git bana bunu yapanı getir.” dedi. Bunu yapan Avf b. Mâlik el-Eşcâî’iydi. Suheyb, Avf b. Mâlik’in yanına varınca Hz. Ömer sana çok fazla sinirlendi istersen Muâz b. Cebel’e uğra ki senin için Hz. Ömer’le konuşsun. Çünkü senin hakkında olumsuz bir karar vermesinden korkuyorum dedi. Hz. Ömer namazını bitirince “Süheyb nerede? Bana o adamı getirdi mi? dedi. “Evet” dediler. Avf b. Mâlik gelmiş Süheyb’in dediği gibi Muâz b. Cebel’e giderek bu konuda Hz. Ömer’le konuşmasını istemişti. Muâz:

-Ey müminlerin emiri! Karar vermeden önce Avf’ı bir dinleseniz. dedi. Hz. Ömer:

- “Bu adamla sorunuz nedir?” dedi. Avf b. Mâlik:

- Ey müminlerin emîri bu adam bineği üzerine binmiş bir kadına saldırdı. Onu bineğinden düşürdü. Kadın bayılmıştı sonra onun üzerine kapanarak ona saldırdı.

Hz. Ömer:

⁴⁵⁸ Ebû Yûsuf, s. 40.

⁴⁵⁹ Ebû Yûsuf, s. 40, 41.

- Kadını bana getirin senin dediklerini doğrulasın dedi.

- Avf kadına gitti ve başından geçen bu olayı anlatmasını istedi. Babası ve kocası bizi insanlara rezil edeceksin dedi. Kadın da “Seninle gideceğim ve anlatacağım” dedi. Kadın babası ve kocası ile birlikte Hz. Ömer’e gelerek Avf b. Mâlik’in ifadeleri doğrultusunda ifade verince Hz. Ömer “*Biz sizinle böyle şeyler yapasınız diye anlaşmadık böyle davrananlar için zimmet hakkı yoktur.*” Dedi ve Yahudiyi cezalandırdı. Süheyb: Asılan bu Yahudi İslâm Tarihi’nde asıldığına şahit olduğum ilk insandır dedi.⁴⁶⁰

Hız. Ömer ordu komutanlarıyla birlikte Şam’da bulunduğu sırada:

- Ömer, Ömer! Diyerek seslenen birine:

- Ömer burada deyince

- Şüphesiz bu halkla Allah arasında sen varsın ve sen onlardan sorumlusun. Fakat Allah’la senin aranda kimse yoktur. Allah’a yemin ederim ki, senin sağında ve solunda oturan şu insanlar kuş etinden başka et yemezler. diyerek Şam’da dönemin ileri gelenlerinin lüks hayatından şikayetçi olmuştur. Hız. Ömer bu şikâyet karşısında hemen emir vererek bu durumun düzeltilmesini istemiştir.⁴⁶¹ Her ne kadar Hız. Ömer sert mizaçlı bir insan olarak tanınmış olsa da insanların ona çok kolay bir şekilde ulaşmaları duygu ve düşüncelerini açık ve net bir şekilde ifade etmeleri dikkat çekici bir husustur.

5. Beytül mâl

Beytül mâl devlete ait malların korunduğu fiziki mekânı ifade ettiği gibi malların tamamını ve bunların iradesiyle ilgili hukuki kurumu da ifade etmektedir. Beytül mâl’i devlete ait her türlü mal varlığının ve devlet gelirlerinin toplandığı, harcamalarının yapıldığı bir kurum olarak ifade edebiliriz. Beytül mâl’in ortaya çıkışı ve teşkilatlı bir yapıya sahip olmasını araştırmacılar Hız. Ömer dönemine dayandırmaktaysalar da İslâm’ın ilk yıllarına Hız. Peygamberin Medine uygulamalarına kadar geri götürmek mümkündür.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Ebû Ubeyd, s. 235, 236.

⁴⁶¹ Ebû Ubeyd, s. 313, 314.

⁴⁶² Erkal Mehmet, “*Beytül mâl*” DİA, VI, s. 90-95; Ebû’l Ulâ Mardin, “*Beytül mâl*” İA, II, İstanbul, 1979, s. 591-593.

Ebu Yusuf Hz. Peygamberin ashaba Beytül mâlden yapılan harcamalarla ilgili nasıl bir yol izlediğini anlatır. Hz. Ebûbekir'in ve özellikle Hz. Ömer'in uygulamalarından sebepleriyle birlikte bahseder. Biz de bu doğrultuda Beytül mâlden yapılan tahsisatların kimlere, ne kadar ve nasıl bir sıralama ile yapıldığı üzerinde duralım.

Hz. Ebûbekir'e Hz. Peygamber zamanında Bahreyn'e gönderilen Alâ' b. Hadrami tarafından⁴⁶³ vergi gelirleri olarak bir miktar mal gönderilmişti. Hz. Ebûbekir, Hz. Peygamber'in kime mal vermek için söz veriyse onların gelmeleri için duyuru yaptı. Câbir b. Abdullah gelerek Hz. Peygamber'in kendisine "Bahreyn'den mal gelirse sana bu kadar vereceğim" dediğini söyleyerek iki elini gösterdi. Hz. Ebûbekir ona almasını söyledi, O da aldı. Câbir b. Abdullah'ın avucuna aldığı paranın beş yüz dirhem olduğu rivayet edilir. Daha sonra Hz. Ebûbekir ona bin dirhem daha verdi. Bunun gibi Hz. Peygamber'in kendilerine mal vaat ettiği kişilere haklarını verdi. Bir yıl sonra önceki yıldan daha çok mal geldi. Hz. Ebûbekir bunu da müslümanlar arasında eşit bir şekilde dağıttı. Bir kısım müslümanlar Hz. Ebûbekir'in yanına gelerek malları eşit olarak bölüştürdüğünü fakat onlar arasında bir eşitliğin söz konusu olmayacağını, çünkü onların arasında iyi geçmişe sahip olanlar ve ilk Müslümanların olduğunu söylediler. Hz. Ebûbekir ise verilen bu malların dünyada bir geçim kaynağı olduğunu ve bundan dolayıdır ki eşitlik yolunu tercih etmenin en doğru yol olduğunu söyledi.⁴⁶⁴ Kısaca ifade etmek gerekirse Hz. Ebûbekir Beytül mâlden yapılan yardımlarda eşitlik yolunu tercih etmişti.

Hz. Ebu Bekir'in gelirleri bu şekilde eşit dağıtmasını doğal karşılamak gerekir. Çünkü iki yıllık halifeliği süresince gelirlerde pek fazla bir artış olmamıştı. O zaten var olanları ise sadece Medine'deki müslümanlara dağıtmıştı ve miktar da oldukça azdı. Hz. Ömer de Divan Teşkilat'ı kuruluncaya kadar gelirlerin az olması sebebiyle eşit dağıtıyordu.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 92, 93; Ebû Yûsuf, s. 42.

⁴⁶⁴ Ebû Yûsuf, s. 42; Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 231.

⁴⁶⁵ Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 231.

Hz. Ömer ise selefi Hz. Ebûbekir gibi fey⁴⁶⁶ gelirlerinin müslümanlara eşit bir şekilde dağıtılması taraftarı değildi. O bu konudaki görüşlerini şu sözlerle ifade ediyordu. “*Ben asla Rasûlullah’a karşı savaşanla, onun yanında düşmanla savaşanı bir tutmam.*”⁴⁶⁷ İslâm’a hizmet eden, emeği geçen müslümanları diğerlerine tercih eden ve üstün tutan⁴⁶⁸ Hz. Ömer de Divan Teşkilatı’nı kuruncaya kadar Medine’deki müslümanlardan evlilere iki bekârlara bir hisse vererek fey gelirlerini eşit bir şekilde dağıtmıştır.⁴⁶⁹

Divan teşkilatının Hz. Ömer zamanında kurulduğunu ve kurulma sebepleri konusunda farklı rivayetlerin olduğunu biliyoruz. Biz burada çalışma alanımız olan Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd’in rivayetleri üzerinde durmaya çalışacağız.

Hz. Ömer Divan defterlerini düzenlettirdiği zaman “*kimden başlayayım?*” diye sordu. Onlarda “*kendinden başla*” dediler. Fakat o bunu kabul etmedi ve “*önce Hz. Peygamber’e yakın olanlardan başlayarak uzağa doğru yazarak devam edelim*” dedi.⁴⁷⁰

Hz. Ömer Cabiye’de insanlara şöyle dedi: “*Kim Kur’an’dan bir şey sormak isterse Ubey b. Kab’a, Feraiz konusunda bir şey sormak isterseniz Zeyd b. Sabit’e, Fıkıh konusunda bir şey sormak isterseniz Muâz b. Cebel’e ve her kimde maliye ile ilgili bir şey sormak isterse bana gelsin.*”⁴⁷¹

Hz. Ömer Beytûlmâl’dan tahsis yaparken önce Hz. Peygamber’in zevcelerinden başlayarak sonra ilk muhacirlere daha sonra diğer muhacirlere hisse veriyordu.⁴⁷²

Hz. Ömer’in Beytûlmâl’da toplanan gelirleri hak sahiplerine dağıtırken gösterdiği titizlik ve hassasiyetten de bahsetmek gerekir. Hz. Ömer’in bütün bu çabası insanların toplanan bu gelirden adil bir şekilde faydalanmasıydı. Hz. Ömer Üsame b.

⁴⁶⁶ “İslâm devletinin gayri müslim halktan aldığı cizye, harac, ve ticaret malları vergilerinin ortak adıdır. Gayri Müslimlerden alınan her türlü vergileri fey teriminin içine dâhil edenlerle birlikte ganimetleri bu tanımın dışında tutarlarda mevcuttur.” Bkz. Fayda Mustafa, “Fey” DİA, XII, s. 511-513.

⁴⁶⁷ Ebû Yûsuf, s. 42.

⁴⁶⁸ Ebû Ubeyd, s. 336.

⁴⁶⁹ Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 225; Fayda Mustafa, “Fey” DİA, XII, s. 511-513.

⁴⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu’l Büldân*, s. 519, 520; Ebû Ubeyd, s. 276; Ebû Yûsuf, s. 42.

⁴⁷¹ Ebû Ubeyd, s. 285, 286.

⁴⁷² Ebû Ubeyd, s. 285, 286.

Zeyd'e 4000 kendi oğlu Abdullah'a ise 3000 dirhem vermişti. Abdullah b. Ömer verilen miktardan memnun kalmadı ve babasına gelerek şöyle dedi:

- Ey babacığım! Neden Üsame'ye benden 1000 dirhem fazla verdin. Benim babamın islamda onun babası kadar geçmişi yok mu? Hz. Ömer oğluna şöyle dedi:

- Üsame'nin babası Zeyd b. Harise Rasûlullah'a senin babandan daha sevgili, Üsame'de senden daha sevgilidir.⁴⁷³

Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir Beytülmâl ile ilgili tasarrufta bulunurken çok dikkatli davranmışlardır. Hz. Ömer bir gün Abdurrahman b. Avf'a giderek kendisinden 400 dirhem borç istedi. Abdurrahman b. Avf devletin hazinesi yanında dururken neden benden borç istiyorsun? İhtiyacın kadarını alırsın sonra gerisini iade edersin dedi. Hz. Ömer eğer ben ölürsem bu borç kalır ve benden bunu hesabı sorulur. Ama sen cimri bir adamsın sen bunu bırakmazsın alacağını benim geride bıraktıklarımından alırsın. Diyerek bu konuda dikkatli davranmıştır.⁴⁷⁴ Yine Hz. Ebûbekir Halife olmadan önce ticaretle meşgul oluyor ve ailesinin ihtiyaçlarını bu şekilde karşılıyordu. Fakat halife olunca şahsi işlerine fazla zaman kalmıyordu. Hz. Ebûbekir Beytülmâl'dan genç bir devenin sütünü içmek suretiyle faydalanıyordu. Kızı Hz. Aişe'ye ben vefat edersem bu deveyi Hz. Ömer'e teslim edin dedi. Hz. Ebûbekir vefat edince Aişe babasının vasiyeti olan deveyi Hz. Ömer'e teslim etmek üzere Hz. Ömer'in yanına gitti. Hz. Ömer *"Allah Ebûbekir'e rahmet etsin onun bu İnsanların haklarını korumadaki bu hassasiyeti kendisinden sonra gelecek insanların yapmakta zorlanacakları bir durumla insanları karşı karşıya bıraktı."* dedi.⁴⁷⁵

Hz. Ömer aslında üzerindeki sorumluluğun farkındaydı. Fetihlerin artmasıyla birlikte aynı paralellikte gelirlerin de artması ve bu gelirin hak sahiplerine adil bir şekilde dağıtılması zor bir işti. Hz. Ömer Abdurrahman b. Avf'ı (bir diğer rivayete göre İbn Abbas) yanına çağırttı. İçeri girdiğinde şiddetli bir ağlama sesi duyuldu. Abdurrahman b. Avf birisinin vefat ettiğini sandı. Fakat ağlayan Hz. Ömer'di. Hz.

⁴⁷³ Ebû Yûsuf, s. 42-, 43; Ebû Ubeyd, s. 289, 286; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 516, 522 "Belâzürî 2000 ve 500 dirhem, Ebû Ubeyd ise Üsame'ye 2000 Abdullah b. Ömer'e 1500 dirhem olarak rivayet etmiştir."Bkz. Ebû Ubeyd, s. 289, 286; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 522.

⁴⁷⁴ Ebû Ubeyd, s. 341, 342.

⁴⁷⁵ Ebû Ubeyd, s. 340, 341.

Ömer onun elinden tutarak kendisine çeşitli yerlerden gönderilmiş kıymetli malları gösterdi ve nasıl dağıtılacağını sordu.⁴⁷⁶

Hz. Ömer'in Beytülmal'dan insanlara verdiği miktarları bir tablo halinde gösterelim.

Hz. Ömer'in Beytülmal'dan Tahsis Ettiği Miktarlar	
Muhacir ve ensardan Bedir Savaşına katılanlara ⁴⁷⁷	5000'er dirhem
Muhacir ve ensardan Bedir Savaşına katılmayanlara ⁴⁷⁸	4000'er dirhem
Hz. Peygamber'in hanımlarına (Sevde ve Cüveyriye hariç) ⁴⁷⁹	6000+6000'er dirhem
Abbas b. Abdulmuttalip ⁴⁸⁰	5000 dirhem
Üsâme b. Zeyd ⁴⁸¹	4000 dirhem
Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'a ⁴⁸²	3000 dirhem
Hz. Hasan ve Hüseyin ⁴⁸³	5000'er dirhem
Muhacir ve ensarın çocuklarına ⁴⁸⁴	2000'er dirhem
Ömer b. Seleme'ye ⁴⁸⁵	2000+1000 dirhem
Mekkelilere ⁴⁸⁶	800'er dirhem
Nadr b. Enes'e ⁴⁸⁷	2000 dirhem
Habeşistan'a hicret edenlere ⁴⁸⁸	4000'er dirhem
Esmâ binti Ebûbekir, Esmâ binti Umeys, Abdullah b. Mes'ûd'un annesi Ümmü Abd ⁴⁸⁹	1000 dirhem
Hz. Ali ⁴⁹⁰	5000 dirhem
Rıdvan ağacı altında biat edenlere ⁴⁹¹	200 dinar

⁴⁷⁶ Ebû Ubeyd, s. 317, 318, 319, 320.

⁴⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 515, 521; Ebû Yûsuf, s. 42- 46; Ebû Ubeyd, s. 276-278

⁴⁷⁸ Ebû Ubeyd, s. 276; Ebû Yûsuf, s. 42, 46.

⁴⁷⁹ "Sevde ve Cüveyriye'ye öce 6000 dirhem verdiyse de itirazlarıyla birlikte onlara da 12000 vermiştir." Ebû Yûsuf, s. 42, 43; Ebû Ubeyd, s. 276-278. "Bir başka rivayette Hz. Ömer'in Hz. Aişe'yi diğerlerinden ayırarak ona 12000 diğerlerine ise 10000 dirhem verdiği bildirilmektedir.. Ebû Ubeyd, s. 277, 278; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 520, 521.

⁴⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 515; Ebû Yûsuf 12000 olarak rivayet eder. Ebû Yûsuf, s. 42-46.

⁴⁸¹ Ebû Yûsuf, s. 42- 46; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 515.

⁴⁸² Ebû Yûsuf, s. 42- 46.

⁴⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 520; Ebû Ubeyd, s. 276-278; Ebû Yûsuf, s. 42, 46

⁴⁸⁴ Ebû Yûsuf, s. 42-46.

⁴⁸⁵ Ebû Yûsuf, s. 42-46.

⁴⁸⁶ Ebû Yûsuf, s. 42- 46.

⁴⁸⁷ Ebû Yûsuf, s. 42- 46.

⁴⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 520, 521; Ebû Yûsuf, s. 42- 46.

⁴⁸⁹ Ebû Ubeyd, s. 277-278.

⁴⁹⁰ Ebû Ubeyd, s. 276-278.

⁴⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 522; Ebû Ubeyd, s. 278, 279.

6. Cizye

Arapçada, yetmek, fayda vermek, yerine geçmek anlamlarına gelen cizye, “czy” kelimesinden türetilmiştir.⁴⁹² Kur’an-ı Kerim’de de bu anlamda kullanılmıştır.⁴⁹³ İslam devletinde gayrimüslim halkın erkeklerinden alınan baş vergisidir. Gayri müslimler ödedikleri bu vergi ile harbilerden ayrı tutularak can ve mal güvenlikleri sağlanmış olurlardı.⁴⁹⁴

Ebû Yûsuf cizyeyi Necrânlılar ve Benî Tağlipliler hariç diğer memleketlerde oturan Yahudi, Hristiyan, Mecusi ve Samire gibi gayri müslimlerden alınan bir vergi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca cizye kadın ve çocuklardan alınmaz.⁴⁹⁵ Hz. Peygamber ve daha sonra Râşid halifeler döneminde zimmîlerden alınan cizye miktarı ile ilgili ittifak edilen bir rakam söz konusu değildi ve beldelere göre farklılık göstermekteydi.⁴⁹⁶ Hz. Ömer hali vakti yerinde olan insanlardan 48 dirhem, orta halli olanlardan 24 dirhem, çiftçilikle ve amelelikle uğraşan insanlardan ise 12 dirhem cizye almaktaydı.⁴⁹⁷ Bunun dışında hayvan veya mali değeri olan bir mal da verebilirlerdi. Ancak bu malın veya hayvanın maddi değerinin hesaplanmasıyla kabul edilirdi. Eğer cizyenin karşılığı olarak domuz veya şarap getirilirse alınmazdı. Hz. Ömer bunların alınmasını yasaklamıştır. Bu şekilde cizye vermek isteyen mükellefler için onları gidip satmaları paralarını getirmelerini istemiştir. Yine Hz. Ali’de ellerinde bulunan başka malları cizyeye mukabil kabul etmiştir.⁴⁹⁸

Hz. Muhammed putperest⁴⁹⁹ Araplarla savaşılmasını ve kendilerinden İslamdan başka bir din kabul edilmemesini emretti. Ehli kitap için ise kendi dinlerinde kalmaları

⁴⁹² Aykaç Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Dîvanlar*, Ankara, 1997, s. 98.

⁴⁹³ Bakara, 2/48.

⁴⁹⁴ Erkal Mehmet, “Cizye”, DİA, İstanbul, 1993, VIII, 42-45 Daha geniş bilgi için Bkz. Kayaoğlu İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985, s. 78; Aykaç, s. 98-106; Erkal Mehmet, “Cizye”, DİA, VIII, 42-45; Kettâni Muhamed Abdulhay, *Et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (Çev.) Ahmet Özel, İstanbul, 2001, II, s.151.

⁴⁹⁵ Ebû Yûsuf, s. 122, 123.

⁴⁹⁶ Aykaç, s. 102.

⁴⁹⁷ Ebû Yûsuf, s. 122, 123, 124; Aykaç, s. 102, 103.

⁴⁹⁸ Ebû Yûsuf, s. 122, 123.

⁴⁹⁹ “Ebû Ubeyd buradaki Araplar kelimesiyle ehli kitaptan olmayıp da putperest olan Arapların kastedilmiş olacağını, çünkü Hz. Peygamber ehli kitap olan Araplardan cizye almıştır der” Bkz. Ebû Ubeyd, s. 34.

konusunda onları serbest bırakmış ama cizye vermelerini istemiştir.⁵⁰⁰ Yahudi ve Hristiyan'ların kendi dinlerinde kalmalarına müsaade edilecek ve her hangi bir baskı yapılmayacak ama buna karşılık onlardan cizye alınacaktır. İlk cizye veren, Hristiyan Negrân halkıdır.⁵⁰¹ Maafir, Hemedân ve Hîre halkından da cizye alınmıştır. Hz. Peygamberin vefatından sonra Hâlid b. Velîd Hîre üzerine yürüdü, ancak Hîre'liler savaş yapmaktan kaçındılar ve böylece Hîre sulh yoluyla fethedilmiş oldu. Hâlid b. Velîd Hîre halkından topladığı cizyeyi Hz. Ebûbekir'e gönderdi o da gönderilen bu cizyeleri kabul etti.⁵⁰²

Ebû Yûsuf, Bağdat, Kûfe, Basra gibi şehirlerde oturan zimmîlerden alınması gereken cizyeleri toplamak için halifeden dindar, emin ve güvenilir olan kişiler görevlendirmesini, bunların yanına da yardımcıları görevlendirmesini istedi. Ebû Yûsuf halifeye bu meselede bir dizi yapılması ve uyulması gereken kurallar olduğundan bahseder: Bu cizyeyi toplamakla görevli memurlar Yahudi, Hristiyan, Mecusi, Samire ve Sabiî dinlerine mensup mükelleflerden vergilerini toplasınlar. Vergileri toplarken asla onların güç yetiremeyecekleri vergilendirme yapmasınlar. Alınan bu cizyeler önce valililerin emrinde toplandıktan sonra Beytül-mâl'a gönderilsin.⁵⁰³

Ebû Yûsuf Sevâd bölgesinin cizye meseleleri ile ilgili Harûn Reşîd'e şu tavsiyelerde bulunmuştur:⁵⁰⁴

1) Haraç toplama görevlilerine Sevâd topraklarında cizye toplama işleri için emirler ver onlar toplasınlar.

2) Haraç toplama memurları güvendikleri kimseleri köylere ve kasabalara göndererek önce ne kadar vergi mükellefi olduğunu tespit etsinler.

3) Gayri müslimlerden bizim belirlediğimiz ölçü ve miktarda vergileri ilan ederek toplasınlar.

4) Bizim belirlediğimiz kurallar dâhilinde görevlerini yapsınlar.

⁵⁰⁰ Ebû Ubeyd, s. 34.

⁵⁰¹ Ebû Ubeyd, s. 34, 35, 41.

⁵⁰² Ebû Ubeyd, s. 35, 36, 42, 43.

⁵⁰³ Ebû Yûsuf, s. 122, 123, 124.

⁵⁰⁴ Ebû Yûsuf, s. 124.

5) Görevlendirdiğin memurlara bizim belirlediğimiz kuralları iyice öğret ve bu şekilde uygulamalarını emret.

6) Sakın alınmaması gereken cizyeleri aldıkları gibi, alınması gereken cizyeleri de halka kötü muamele ederek almasınlar.⁵⁰⁵

Ebû Yûsuf bir taraftan cizye ile ilgili kuralları belirlerken bir diğer taraftan da olabilecek aksaklıkları belirtmiştir. Cizye toplamaya giden memurlara birisi gelir ve derse ki “*bu köyün veya kasabanın cizyesini ben peşin vereyim sonra ben onlardan toplarım derse kabul edilmesin*” çünkü o kişinin ödediklerinden daha fazlasını halktan toplaması muhtemeldir. Böylece halka zulüm edilmiş olurdu ve dolayısıyla devletde büyük bir ekonomik kayba uğramış olurdu.⁵⁰⁶

Hz. Ömer Mecusi’ler konusunda ne yapacağını bilemediğini söyleyince Abdurrahman b. Avf Hz. Ömer’e ehli kitaba yapılan uygulamanın aynen Mecusi’lere de uygulanmasını söyledi. Zira Hz. Peygamber Hecer Mecusi’lerine bir mektup yazarak onları İslam’a davet etti. Kabul ettikleri takdirde müslüman olacaklarını şayet kabul etmezlerse, kestikleri yenilmeyecek, kadınlarıyla evlenilmeyecek, kendilerinden cizye alınacağını onlara bildirdi. Yine Hz. Peygamber Mecusi olan Bahreyn halkından, Tebük seferi sırasında ise Eyle ve Ezruh halkından da cizye almıştır. Ve yine bu sefer sonrasında Hz. Peygamber Hâlid b. Velîd’i Dûmetu’l-Cendel’e gönderdi. Reisleri olan Ükeydir, Hâlid’le anlaşarak cizye ödemeyi kabul etti.⁵⁰⁷ Birçok meselede olduğu gibi Mecusiler konusunda da öncelikle Ebû Yûsuf olmak üzere her iki müellifin kaleme aldığı eserler Hanefî ekolün görüşlerini yansıtmaları bakımından önemli kaynaklar olarak günümüze kadar ulaşmıştır.⁵⁰⁸

Cizye toplamakla görevli kişilerden, cizyenin miktarının belirlenmesinde insanların güçlerinin üzerinde bir mükellefiyet yüklememeleri ve adil davranmaları

⁵⁰⁵ Ebû Yûsuf, s. 124.

⁵⁰⁶ Ebû Yûsuf, s. 124.

⁵⁰⁷ Ebû Ubeyd, s. 39, 40, 41, 42, 43.

⁵⁰⁸ Bunlardan bir tanesini ifade etmek istersek “Din hürriyetinin dinler arası boyutu için Hanefilerin görüşlerini açıklamaya çalışanlar için önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır.” Bkz. Altuntaş, Halil, *İslâm’da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara, 2008. s. 15-46.

istenmiştir.⁵⁰⁹ Vergilerin toplanma aşamasında insanlara kötü muamelelerden kaçınılması gerektiği dile getirilmiş ve cizyelerini ödemeyen kimselere karşı ne yapılması gerektiği anlatılmakla beraber yapılan bazı olumsuz uygulamaların da yanlışlığından bahsedilmiştir. Ebû Yûsuf dönemindeki bazı münferit olumsuz olaylara şahit olmuş olmalı ki cizyesini ödemeyenler için “onlar dövülmez, güneş altında bekletilmez, iğne batırılmaz, vücuduna eziyet verilmez ve her türlü eza ve cefa verecek davranışlarda bulunulmaz, ancak bu insanlar serbest de bırakılmaz, vergilerini ödeyinceye kadar hapsedilir” demiştir.⁵¹⁰ Hz. Ömer Filistin seferinde dönüş yolundayken yolda kafalarına zeytinyağı dökülmüş güneş altında bekletilen insanlar görünce yanındakilere bu insanların neden bu muameleye tabi tutulduklarını sorduğunda, yanındakiler bu kişilerin Hz. Ömer’e cizyelerini ödemedikleri için bu uygulamayla karşı karşıya kaldıklarını söylediler. Hz. Ömer, cizyeyi ödememe sebeplerini sorması üzerine cizyelerini ödeyecek paraları olmadığını öğrendiğinde “Onların dedikleri mazeret belki de doğrudur, onları serbest bırakın. Çünkü ben Rasûlullah’tan şöyle işittim: “ *İnsanlara azab etmeyin, dünyada insanlara azab edenlere muhakkak ki Allah ahirette azab eder.*” demiş ve bu insanların serbest bırakılmasını istemiştir.⁵¹¹

Hz. Ömer gözleri görmeyen yaşlı bir adamın dilendiğini gördü ve ona yaklaşarak hangi dine inandığını söyledi. Adam, Yahudi olduğunu söyledi. Hz. Ömer adama “seni bu duruma düşüren sebep nedir” diye sorunca yaşlı adam vermekle mükellef olduğu cizyeyi ödeyemediğini, yaşlı olduğunu ve ihtiyaçlarını karşılayamadığını söyledi. Hz. Ömer yaşlı adamın elinden tuttu onu evine götürdü. Bir miktar sadaka verdikten sonra onu Beytulmal’e göndererek ona yardım edilmesini istedi. Daha sonra Hz. Ömer, “Bu durumda olan insanları araştırıp onlara karşı merhametli olmalıyız, gençliğinde cizyesini alıp ihtiyarlığında onları perişan halde bırakamayız” diyerek bu adamdan ve benzer durumda olanlardan cizyeyi kaldırdı.⁵¹² Bu ve benzeri örneklerden de anlaşılacağı gibi cizyenin tahsil edilmesinde, mükelleflerin durumlarına göre gereken kolaylık sağlanmış, hatta cizye borcu olduğu

⁵⁰⁹ Ebû Ubeyd, s. 50, 51; Ebû Yûsuf, s. 124, 125.

⁵¹⁰ Ebû Yûsuf, s. 123, 124; Becker, C. H., “Cizye” İA, İstanbul, 1977, III, s. 199-201.

⁵¹¹ Ebû Yûsuf, s. 125.

⁵¹² Ebû Yûsuf, s. 126 Ebû Ubeyd, s. 56, 57.

halde ölenlerin varisleri tarafından ödenmekle yükümlü oldukları cizyelerle yükümlü tutulmamaları bu kolaylıklardan biridir. Bazen alınması gereken vergi miktarları düşürülmüş, normal şartlarda yılda bir kere olan cizye ödemesi kolaylık olsun diye yılda iki taksit şeklinde ödeme imkânı sunulmuştur. Aslında bütün bunlar gayr-i müslimlerin zorluk çekmeden cizyelerini ödeme imkânlarını bulmaları içindir. Bu ve diğer uygulamalardan yola çıkarak diyebiliriz ki bütün bu uygulamalar İslâm'ın hogörü ve adalet anlayışının bir yansıması olarak tezahür etmiştir.⁵¹³

7. Sevâd

Dicle ve Fırat arasındaki bulunan alüvyonlu verimli toprakların bulunduğu bölgenin en eski adıdır.⁵¹⁴ İslâm tarihinde Aşağı Irak bölgesine verilen isim olmakla beraber, Araplar'ın İslâm fetihleri için kendi yaşadıkları bölgeden çıkarak Fırat ve Dicle arasındaki ekili, yeşil bölgeyi uzaktan gördüklerinde buraya “siyah” anlamında sevâd dedikleri rivayet edilmektedir.⁵¹⁵ Sevad sınırları konusunda farklı bilgileri olmasına karşın Ebû Yûsuf, Yahya b. Âdem vb. idari ve mali konularda müstakil eser yazan müellifler tarafından Irak yerine kullanılmıştır.⁵¹⁶

Sasanî idaresindeki bölgelerin fetihlerine dair haberler oldukça karışıktır. Örneğin Fetih tarihlerindeki farklılıklar, bu durumun tezahürleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konulardaki bilgilerin kısıtlı olmasına rağmen özellikle cizye miktarı yönünden en geniş ve sağlam bilgiler Sevâd bölgesine aittir.⁵¹⁷ Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in çalışma alanımız olan eserlerine genel olarak bakıldığında, Sevad bölgesi ile ilgili haberlere diğer konulara göre daha çok yer ayrıldığı görülmektedir.

Hz. Ömer Sevad bölgesi topraklarından on sınıf seçerek bunları devletin hazinesine dâhil etti ve bunları taksim etmedi. Bunlar: Harpte öldürülen düşmanların arazileri, müslümanlardan kaçan düşmanların arazileri, Kisra'ya ait olan araziler, Kisra'nın yakınlarına ait araziler, su çıkan arazilerin çevresinde bulunan araziler,

⁵¹³ Güner, Osman, *Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye:-Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma-*, OMÜİFD, Samsun, 2006, sy. 22, s. 59-74.

⁵¹⁴ Schaeder, H. H., “*Sevâd,(Savâd)*”, İA, İstanbul, 1966, X, s. 522-523; Ayrıca Bkz Yâkût el- Hamevî, *Mucemu'l Buldan*, III, s. 272-275.

⁵¹⁵ Demirci, Mustafa, “Sevad”, DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 576-578.

⁵¹⁶ Schaeder, H. H., “*Sevâd,(Savâd)*”, İA, X, s. 522-523.

⁵¹⁷ Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 145.

atların otlaması için ayrılan otlaklar.⁵¹⁸ Her iki müellifte geçen bu rivayetler aynı ravi tarafından aktarılmaktadır. Ravi yukarıda ifade ettiğimiz on sınıf toprağın altısını ifade ederken geriye kalan dört sınıfı ise unuttuğunu belirtmektedir.⁵¹⁹ Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd ifade edilen bu toprakları sahipleri tarafından terk edilmiş varisleri bulunmayan topraklar olarak değerlendirir ve bu toprakların, devlet başkanı tarafından gerçekten bu arazileri hakkıyla işleyebilecek kişilere verilebileceğini vurgularken Ebû Yûsuf, Haccac, Ömer b. Abdulaziz ve Hz. Ömer'in, Ebû Ubeyd ise Hz. Osman'ın uygulamalarından bahseder.⁵²⁰ Özellikle Ebû Yûsuf, Hicaz, Hariciler ve Basra arazilerinin hukuki durumları hakkında bilgiler verir. Bu toprakların iktâ edilenlere hangi şartlarda verileceği ve hangi durumlarda onlardan alınacağı ile ilgili görüşlerin çoğu zaman sebeplerini de ifade ederek anlatır.⁵²¹ Bu uygulama, bir yandan devletin elinde bulunan arazileri çalıştırarak insanlara bir gelir sağlarken, diğer yandan devletin vergi gelirlerinin artması sağlanmış oluyordu. Ebû Yûsuf'un eserini Hârûn Reşid'in talebi üzerine yazdığı düşünülürse devlet başkanına devletin gelirlerini artırması için bir yol haritası çizdiğini de söylemek mümkündür.

Hz. Ömer döneminde devletin arazilerinin 4 milyon parça⁵²² haraç gelirlerinin ise 7 milyon parça civarında olduğu rivayet edilmektedir. Cemâcim Vakası⁵²³

⁵¹⁸ Değişik kaynaklarda aktarılan ve tam olarak verilmeyen bu on sınıf arazi'yi Mustafa Demirci rivayetleri birleştirerek sıralar: "1-Sasâni şahının şahsi mülkleri, 2-Yöneticiler ve yakınlarına ait mülkler, 3-Savaş esnasında topraklarını terk ederek kaçanların mülkleri, 4-Savaşta öldürülenlerin mülkleri, 5-Kamışlıklar, 6-Mecûsi tapınaklarına ait araziler, 7-Değirmenlere ait araziler, 8-Su kenarları, 9-İran Kisralarının savâfileştirdikleri araziler, 10-Kisra ile beraber kaçan yada öldürülenlerin varislerinin ellerindeki mallar" Demirci, Mustafa, *Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi*, İSTEM, Konya, 2007, IX, s. 61-68.

⁵¹⁹ Ebû Yûsuf, s. 57, 58; Ebû Ubeyd, s. 359, 360; "Belâzürî ise Ebû Yûsuf'unda ifade ettiği ve Sevad konusunda en kapsamlı bilgiye sahip olduğunu söylediği Abdülmelik b. EbîHurre denilen bir şahıstan aynı şekilde aktarır: "Ömer b. Hattab Sevad'daki on çeşit toprağı devlete mal etti. Ben (râvi) bu on çeşit topraktan yedisini hatırlıyorum, üçünü unuttum. Hz. Ömer Şu toprakları devlete mal etti: Sık ağaçlı ormanlar, su yatakları, Kisra'ya ait topraklar, Yezîd manastırı toprakları, savaşta ölenlerin toprakları, savaşta kaçanların toprakları." Belâzürî'nin rivayetinde Yezid manastırı ve sık ağaçlı ormanlar ifadesi farklı olması göstermektedir. Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 310.

⁵²⁰ Ebû Ubeyd, s. 359, 360; Ebû Yûsuf, s. 58.

⁵²¹ Ebû Yûsuf, s. 58.

⁵²² Ebû Yûsuf, s. 57.

⁵²³ "Deyrül Cemâcim olarak da bilinen bu olay ve yer hakkında daha geniş bilgi için Bkz." Ünlü Nuri, "Deyrül Cemâcim" DİA, IX, İstanbul, 1994, s. 270.

meydana gelince insanlar divan defterlerini yaktılar ve yağmadılar, böylece defterlerin asılları kaybolduğu için bu konudaki bilgiler eksik kalmaktadır.⁵²⁴

Sevad bölgesi müslümanlar tarafından fethedildi. Hz. Ömer müslümanlarla bu arazilerin durumu konusunda istişare etti. Müslümanlar arasındaki genel görüş bu toprakların müslümanlar arasında dağıtılmasıydı.⁵²⁵ Bilâl b. Rebah⁵²⁶ ve Abdurrahman b. Avf böyle düşünenlerden idi. Fakat Hz. Ömer toprakların müslümanlar arasında dağıtılması fikrinde değildi.⁵²⁷ Bu cümleden olarak Hz. Ömer bu bölgedeki toprakları taksim etmemiş, halktan cizye (baş vergisi), topraktan ise haraç vergisi almış ve⁵²⁸ bu bölgenin vergilerini toplaması için Osman b. Huneyf'i görevlendirmiştir.⁵²⁹ Hz. Ömer'in Sevad bölgesindeki arazileri müslümanlar arasında taksim etmeme sebeplerini Ebû Ubeyd birden fazla rivayetle bize aktarmaktadır.⁵³⁰

Sevad bölgesiyle ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu bölgede görevlendirilen kişiler ve onların görev alanları ile uygulamada karşılaşılan problemler ve Ebû Yûsuf tarafından halifeye sunulan önerilerdir.

Ebû Yûsuf halifeye bölgede görevlendirilen kişilerin belli vasıflara sahip olmasını, aksi takdirde amillerin bölgede görevlerini hakkıyla yapmayacaklarını ve dolayısıyla insanlara haksızlık edeceklerini söyler. Özellikle görevlerini hakkıyla yapabilecek insanları seçmelerini ister ve bu kişilerde bulunması gerekli özelliklerden bahseder. Ebû Yûsuf bu kişilerin, ilim sahibi insanlarla görüşen ve onlara danışan, iffetli, ahlaki zafiyeti olmayan, Allah yolunda Allah'tan başka hiç kimseden korkmayan, emaneti koruma karşısında sadece cenneti uman, bir kötülük yaparsa öldükten sonra karşılaşıacağı azaptan korkan, şahitliği kabul edilen, her hangi bir

⁵²⁴ Ebû Yûsuf, s. 57, 58; Ebû Ubeyd, s. 359, 360; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 310.

⁵²⁵ Ebû Yûsuf, s. 35, 36, 68.

⁵²⁶ Ebû Ubeyd, s. 72, 73; Ebû Yûsuf, s. 35, 36.

⁵²⁷ Ebû Yûsuf, s. 35, 36; Hz. Ömer bu görüşünü Haşr Sûresi'nin 8,9 ve 10. ayetlerini Müslümanlara okudu ve özellikle 10. ayette geçen "*Bunların arakasından gelenler...*" ifadesi ile birlikte ilerleyen zaman içerisinde gelecek Müslümanlara da bir şey bırakmak istediğini söyledi. Ebû Yûsuf, s. 35, 36.

⁵²⁸ Ebû Yûsuf, s. 35, 36, 68.

⁵²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 302, 306, 308; Ebû Ubeyd, s. 88, 89; Kettâni, II, s.153,156.

⁵³⁰ Ebû Ubeyd, s. 72, 73, 74, 75.

konuda hâkimlik yaparsa haksızlık etmesi beklenmeyen kişiler olmasını tavsiye etmektedir.⁵³¹

Ebû Yûsuf, döneminde gördüğü bazı eksiklikleri sıralar ve bu aksaklıkların giderilmesi için bazı öneriler sunar. Her ne kadar halife, seçilen görevlileri vergiye tabi mallardan vergi alınması için iyi niyetle gönderse de bazı memurların görevini tam olarak yapmayacağını ve görevlerini kötüye kullanabileceklerini belirtir. Bazı memurların ise, istediği kadarını gönderip ve istediği kadarını kendine alıkoyabileceğini söyleyerek bu konuda halifeyi uyarır. Ebu Yûsuf bu tesbitini biraz daha netleştirerek birçok memurun görevini yaparken gereken hassasiyet göstermediğini söyler. Bir diğer eksiklik ise vergi memuru olmak isteyenlerin ısrarları karşısında onları görevlendirilirken onların ehliyetlerine dikkat edilmediğidir. Ebû Yûsuf memurları seçerken haklarında gerekli araştırmaların yapılması⁵³², bir bölgeye bir memur görevlendirilirse onun yanında dindarlığı ve güvenilirliği olan bir şahsın halife veya vekili tarafından maaşı Beytül-mâl'dan karşılanarak görevlendirilmesi, işini yanlış yaparsa onun görevinden uzaklaştırılması önerisini halifeye sunar. “Bir kişi gelir de bu bölgenin haraç toplama işini ben yapmak istiyorum der ve insanlar da bu duruma razı olurlarsa onlarla şahitler huzurunda bir anlaşma imzala, sonra görevlendir ve yanlarına da onları kontrol edecek bir kişi görevlendir” diyerek yapılan veya yapılması muhtemel hatalar konusunda Harûn Reşîd'e görüşünü ifade eder.⁵³³

Ebû Yûsuf'un ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla insanlar bazı kişiler tarafından baskı ve şiddete maruz kalmıştır ki, Ebû Yûsuf bu konudan bahsederek halifeyi uyarır. Halifeyi, görevlendirdiği kimselerin halkı küçümsememeleri, onlara karşı zalim olmamaları, halka karşı güzel davranmaları, sorumlu olmadıkları şeyleri onlardan istememeleri, zalimlere karşı sert, Müslümanlara ve mazluma karşı yumuşak davranmaları, insanlara eşit davranmaları gibi tavsiyelerde bulunarak göndermesini, bunu yapmanın onun görevi olduğunu, yoksa sorumluluğun kendisinde olacağını belirtir.⁵³⁴ Bizzat kendisi haraç borcundan dolayı insanların dövüldüğü, güneşin

⁵³¹ Ebû Yûsuf, s. 106, 107.

⁵³² Ebû Yûsuf, s. 106, 107.

⁵³³ Ebû Yûsuf, s. 106-108.

⁵³⁴ Ebû Yûsuf, s. 105-108.

altında ayakta bekletildiği, bağlı tutulmaları gibi kötü muameleye maruz kaldıklarını haber aldığını ve bunların büyük günah olduğunu söyler.⁵³⁵

Halifeye sunulan öneriler o günün şartlarında idarenin işini kolaylaştırması ve devlet ekonomisine katkıda bulunan önerileri ihtiva etmesi yönüyle büyük faydalar sağlamıştır. Ebû Yûsuf özellikle adaletli olmanın ve halka karşı insafli davranmanın hem devletin kalkınmasına katkı sağlayacağını hem de haraç gelirlerini artıracığını vurgulamıştır.⁵³⁶

Yine bu dönemde Ebû Yûsuf'un da önerisiyle mezâlim⁵³⁷ meclisleri kurulmuş ve böylece halk şikâyetlerini bildirme imkânına sahip olmuştur. Ebû Yûsuf aynı zamanda Harûn Reşîd'e kurulan bu meclislere kendisinin de katılmasını, bu şekilde zalimlerin kendisinin huzuruna çıkmaktan çekineceğini, haksızlık ve zulümden kaçınacağını, zayıf insanların ise kendisini orada görmekle cesaret bulacağını ve o insanların dualarını alacağını söyler. Meclislere gelen şikâyetlerin bir sıra içerisinde değerlendirilmesini isterken, valilerin her sene bu mezâlim meclisleri kurulacak olmasından dolayı görevlerinde daha dikkatli olmaları hususu üzerinde durur.⁵³⁸

Hz. Ömer, Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi⁵³⁹ kendi döneminde çeşitli bölgelere vergi memurları tayin etmiştir. Kûfe'ye Osman b. Ferkad'ı, Şam'a Ma'n b. Yezîd'i, Basra'ya Haccâc b. İlât'ı, Bahreyn'e ve Hecer'e ise Ebû Hureyre'yi halklarının da isteği doğrultusunda bu şehirlerin vergilerini toplamak için görevlendirdi.⁵⁴⁰ Hz. Ömer aynı zamanda seçtiği görevlilerin hata yapmalarına engel

⁵³⁵ Ebû Yûsuf, s. 109.

⁵³⁶ Ebû Yûsuf, s. 111-112.

⁵³⁷ "İslam devletlerinde en yüksek idari ve adli yargı denetleme kurumu. Fıkıh literatüründe hem şahsa hem mala yönelik haksızlıklar için kullanılsa da daha çok malla ilgili hak ihlallerinde ve "gasp, hırsızlık gibi yollarla kazanılan mal ve elde edilen gelirler, mükelleflerden kanunsuz olarak tahsil edilen vergiler, hukuka aykırı şekilde konulan vergiler, mallar" anlamında yaygınlık kazanmıştır. İdarî ve hukukî bir müessese olarak ise mezâlim "normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul" şeklinde tanımlanabilir." daha geniş bilgi için Bkz. Yeniçeri, Celal, "Mezâlim", DİA, XXIX, İstanbul, 2001, s. 515-518.

⁵³⁸ Ebû Yûsuf, s. 111-112.

⁵³⁹ Kettâni, II, s.155.

⁵⁴⁰ Hz. Ömer bir şehre vali görevlendirdiği zaman onların mallarını yazar onları görevlerinden azlettiği vakit onların mallarından bazılarını el koyardı. Kettâni, II, s.155,156.

olmak, onların topladıkları vergileri tam olarak getirmeleri için onlara bir daha başkasına muhtaç olmayacak kadar ücret verirdi.⁵⁴¹

Hız. Ömer devletin idaresinde bütün meselelerde olduğu gibi bu konuda da gereken hassasiyeti göstermiştir. Haraç toplama memurları topladıkları vergileri Hız. Ömer'e getirdiklerinde Hız. Ömer insanların vermesi gerektiğinden fazla olup olmadığını sormuş ve onların söylediklerine bir kişinin şahitlik etmesinden sonra getirilen vergileri kabul etmiştir. Yine onları bir yere görevlendirdiği zaman onlara çeşitli tavsiyelerde bulunurdu: Zalim olmamaları, insanlara kötü muamelede bulunmamaları ve özellikle lüksten kaçınmaları ve halkla olan münasebetlerinde halkın şikâyetlerini kendilerine sunma imkânını bulması konusunda onları uyarırdı.⁵⁴²

Hız. Ömer seçtiği ve görev verdiği kişilerin yukarıda ifade edilen tavsiyelerine uymadığını kendisi bizzat veya insanların şikâyetleriyle öğrenirse hemen bunu araştırmak için bir bakıma müfettiş diyebileceğimiz bir kişi görevlendirirdi. Bu kişinin genellikle Muhammed b. Mesleme olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁴³ İfadelerimizin daha iyi anlaşılması için Ebû Yûsuf'un konuyla ilgili rivayetine bakalım. Hız. Ömer bir gün Medine'de dolaşırken birisi gelir ve Hız. Ömer'e Mısır valisi İyâd b. Ğanm'in lüks içinde bir hayat yaşadığından şikâyette bulunur. Hız. Ömer çoğu zaman bu işlerde görevlendirdiği Muhammed b. Meslemeyi görevlendirir ve derhal onu zaman kaybetmeden hangi durumda ise alıp gelmesini söyler. Muhammed b. Mesleme Mısır'a varır ve onun üzerindeki elbiseleri bile değiştirmesine müsaade etmeden getirir. Hız. Ömer'in huzuruna getirilen İyâd b. Ğanm'e Hız. Ömer gömleğini çıkarmasını ve yün bir elbise giymesini istedikten sonra bir sopa ve biraz koyun getirterek şöyle der: Şu gömleği giy, şu sopayı alıp koyunları güt. Bu koyunların sütünden iç, senin yanına gelenlere de içir, artan olursa bize gönder. İyad b. Ğanm "ölsem daha iyi" dedi. Hız. Ömer "Neden hoşuna gitmedi, halbuki senin baban da çoban olduğu için Ğanm" dedi. Bundan hayırlı bir şey var mı? Daha sonra Hız. Ömer'in şartlarına uyacağını ifade edince, Hız. Ömer onun eski işine dönmesini istemiş sonra Mısıra dönen İyad b. Ğanm Hız. Ömer'in emirlerine uymuş ve örnek bir hayat yaşamıştır. Hız. Ömer bu konularda

⁵⁴¹ Ebû Yûsuf, s. 113.

⁵⁴² Ebû Yûsuf, s. 113.

⁵⁴³ Ebû Yûsuf, s. 116.

o kadar hassastı ki bir görevlisinin zayıf kimseleri huzuruna kabul etmediği veya hastaları ziyaret etmediğini duyarsa hemen onu görevden alırdı. Bütün valilerin hac mevsiminde hem hac yapmalarını hem de şikâyetler varsa orada halkla yüzleşmelerini sağlamıştır. Böylece halkın isteklerini ve şikâyetlerini dinlemiş ve yapılması gerekenleri yapmaktan geri durmamıştır.⁵⁴⁴ Hz. Ömer vergilerin toplanması konusunda gösterdiği özenin yanında toplanan vergilerin harcanma yerlerini de belirtmiş, halktan da verdikleri vergilerin nerelere harcandığını takip etmelerini istemiş ve kendilerini bu hakları konusunda bilgilendirmiştir.⁵⁴⁵

Ömer b. Abdulaziz döneminde insanlar haraç verme konusunda isteksiz davranıyorlardı. Ömer b. Abdulaziz kendi döneminde haraç memuru olarak görevlendirecek ve hakkıyla görevini yapacak kişileri bulmakta zorlanıyordu. Görev yapan haraç memurları da yaptıkları işin zorluğundan Ömer b. Abdulaziz'e şikâyette bulunuyorlardı.⁵⁴⁶

8. Necranlılarla İlişkiler

8.1 Hz. Ebûbekir Dönemi

Hz. Ebûbekir halife olunca Necranlılara Hz. Peygamber zamanında yapılan anlaşmanın onlara yüklediği sorumlulukları aynen yükledi ve Rasûlullah'ın mektubuna benzer bir mektup yazdı.⁵⁴⁷ Hz. Ebûbekir döneminde Necrân'luların durumunu bize Ebû Ubeyd halifenin Necrân'lulara yazdığı bir mektupla bildirmektedir:⁵⁴⁸

“Bismillahirrahmanrrahim! Bu Rasûlullah'ın halifesi Allah'ın kulu Ebûbekir tarafından Necrân'lulara yazılan namedir. Ebûbekir, Allah ve Rasûlü Necrân'luları canlarını, mallarını, arazilerini, dinlerini, kendilerine bağlı kimseleri, ibadetlerini, hazır olan ve olmayanlarını, papazlarını, rahiplerini, alim ve satımlarını, az veya çok ellerinde buluna her şeylerini, kendilerine zarar verilmemek, zorluğa ve zahmete

⁵⁴⁴ Ebû Yûsuf, s. 116-117.

⁵⁴⁵ Ebû Yûsuf, s. 117-118.

⁵⁴⁶ Ebû Yûsuf, s. 114, 115, 119.

⁵⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 75; Ebû Ubeyd, s. 245; Bilge Mustafa L., “Necran”, *DİA*, XXXII, s. 507-508.

⁵⁴⁸ Ebû Ubeyd, s. 245

sokmamak, papaz ve rahiplerin hiç birisi değiştirilmemek üzere, Rasûlullah'ın onlar için yazdığı ahitnameye bağlı kalarak himayesi altına aldı. Bu namede yazılanlar için Allah ve Rasûlü'nün zimmeti vardır. Onlara düşen görev de nasihate kulak verip yola gelmeleri, doğru hareket etmeleri, kendilerini ıslah etmeleri, üzerlerine gereken vazifeleri eda edip haklara riayet etmeleridir.”⁵⁴⁹

Bu mektuba Müstevid b. Ömer, Kaynoğulları'ndan bir kişi, Ebûbekir'in mevlâsı Amr, Râşid b. Huzeyfe şahit oldular.⁵⁵⁰ Anlaşılan odur ki Hz. Ebûbekir döneminde Necrân'lılar ile müslümanlar arasındaki ilişkilere genel olarak bakıldığında Hz. Peygamber döneminden çok farklı olmadığı görülmektedir.⁵⁵¹

8.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ebûbekir'e geldikleri gibi Hz. Ömer halife olunca o da geldiler. Nüfusları oldukça çoğalan ve tefecilikle uğraşan Necrânlıların müslümanlara zarar vermelerinden korktuğu⁵⁵² ve anlaşma şartlarına faiz yiyerek uymadıkları için⁵⁵³ Hz. Ömer onları Yemen'de buldukları yerlerden çıkararak Irak'a yerleştirdi ve onlara bir mektup yazdı:⁵⁵⁴

“Bismillahirrahmanirrahim! Bu, Emir'ül- Mü'minin Ömer'in Necrân'lılara namesidir. Rasûlullah Muhammed (s.a)'in ve Hz. Ebûbekir'in yazdıklarına vefakârlık olarak, onlardan gezip dolaşan her fert emniyettedir, müslümanlardan hiç kimse onlara zarar vermesin.

Şimdi: Şam ve Irak valilerinden herkim Necrân'a uğrarsa onların arazilerini işlemelerine imkân versin. Onların o arazilerden işleyip kaldırdıkları, Allah rızası için

⁵⁴⁹ Ebû Yûsuf, s. 73 (Terc. s. 128).

⁵⁵⁰ Ebû Yûsuf, s. 73.

⁵⁵¹ Ebû Ubeyd, s. 245; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 75, 76; Atçeken İsmail Hakkı, *Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri*, İstanbul, 1996, s. 159.

⁵⁵² Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 75; “Necrân'lı Hıristiyanların yerlerinden çıkarılma nedenleri hakkında daha geniş bilgi için Bkz”. Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 263-275; Fayda Mustafa, *Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayr-i Müslimleri Çıkarması*, DEÜİFD, I, İzmir, 1983, s. 51-66; Sarıçam İbrahim, *Hz. Ömer*, s. 120-123.

⁵⁵³ Ebû Ubeyd, s. 246, 247.

⁵⁵⁴ Ebû Yûsuf, s. 73, 74; Ebû Ubeyd, s. 246, 247; “Bazı kaynaklar Hz. Ömer'in Halife olur olmaz Necran'lıları yerlerinden çıkardığını rivayet etmekle beraber bazı kaynaklara ise Hz. Ömer hilafetinin ilk yıllarında Necran'lıların yaşamlarına eskisi gibi devam ettiğini daha sonraki yıllarda 20/641 yılında yerlerinden çıkardığını rivayet etmektedirler. Mustafa Fayda Vâkîdî'nin görüşü olan ikinci görüş benimsemektedir.” Fayda Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 263.

ve arazilerine bir bedel olmak üzere kendileri için bir sadakadır. Valilerden hiç kimsenin, elde ettikleri mahsulden bir şey almaları caiz olmadığı gibi onlardan mükellef bulunmadıkları bir cereme de alınmayacaktır. Bundan sonra, eğer Negrân'lılardan birisi, bir müslüman'ın kendilerine zulmetmesi sebebiyle valiye şikâyetinde bulunursa, vali, zalime karşı yardımcı olsun. Çünkü onlar, kendileri hakkında zimmet ve ahit bulunan bir kavimdir. Onların ödemekle mükellef buldukları cizyeler oraya (Irak) geldikten sonra yirmi dört ay terk edilmiştir. Bu arada, haksızlığa maruz bırakılmamak ve haddi aşmamak üzere ancak imal etmekte buldukları elbiseden vergi ödemekle mükelleftirler.” Bu antlaşmaya Osman b. Affan ve Muaykib şahit oldular.⁵⁵⁵

Ebû Ubeyd, Negrân'lıların yukarıda ifade edilen bilgilerin dışında Hz. Ömer'in o bölgede yaşayan Hristiyanlara yazdığı bir mektuptan bahsetmektedir. Onlara “sizler İslâm'ı kabul ettikten sonra irtidat ettiniz. Sizlerden kim irtidâdından döner ve durumunu düzeltirse irtidat etmesi ona zarar vermeyecek. Müslümanlardan iyi muamele görecektir. Fakat Hristiyan olarak kalmaya devam ederse onun için artık zimmet yoktur. İslâm'ı kabul ettirmek için size herhangi bir baskı uygulanmamıştır. Bundan sonra arazilerinizden elde ettiklerinizin yarısı tahsil edilecek. Olumsuz bir davranış göstermediğiniz sürece arazileriniz sizde kalacaktır.”⁵⁵⁶

8.3. Hz. Osman Dönemi:

Hz. Ömer'in vefatının ardından Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte Negrân'lılar Medine'ye gelerek Hz. Osman'ın huzuruna çıktılar ve durumlarından bahsettiler. Hz. Osman da Kûfe Valisi Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'a şu mektubu yazdı.⁵⁵⁷

“Bismillahirrahmanirrahim! Allah'ın kulu Emirü'l-mü'minin Osman'dan Velîd b. Ukbe'ye namedir. Selânullahi aleyke. Ben seninle birlikte eşi, naziri ve şeriki olmayan tek Allah'a hamt ederim.

⁵⁵⁵ Ebû Yûsuf, s. 73, 74; İbn Sad, I, s. 358; Hamîdullah Muhammed., *El-Vesaiku's-Siyasiyye*, s. 215; Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 75.

⁵⁵⁶ Ebû Ubeyd, s. 130,131.

⁵⁵⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 75; Ebû Yûsuf, s. 73.

Gelelim işin aslına: Irak'tan Negrân'lıların papazları maiyetleri ve ileri gelen reisleri bana geldiler şikâyetle bulundular Hz. Ömer'in şart namesini gösterdiler. Müslümanlar tarafından onlara yapılan muttali oldum. Ben onların ödemekte oldukları cizyeden otuz adet elbiseyi Allah rızası için tahfifen kaldırdım. Yemen'deki arazilerine karşılık Ömer'in onlara verdiği arazileri tam olarak onlara verdim. Onlara iyi muamele etmeni tavsiye ederim. Çünkü onlar hakkında zimmet bulunan bir kavimdir. Onlarla benim aramda islam'dan önce bir tanışıklık vardır. Hz. Ömer'in onlar için yazdığı sahifeyi oku onda bulunan takvayı onlara tam olarak ver. Onlara ait olan sahifeyi okuduktan sonra kendilerine iade et. Selam.”

Hz. Osman bu mektubu Humrân b. Ebân'a hicri 25'te 5 Şaban'da yazdırmıştır.⁵⁵⁸

8.4. Hz. Ali Dönemi

Hz. Ali halife olunca Irak'a gitti. O Irak'ta iken Negrânlıların papazları kırmızı bir deri üzerine yazılmış bir mektupla Hz. Ali'ye gelerek: şöyle dediler:

- Ey mü'minlerin emiri! Bizden şefaatinı esirgeme ve bize eski topraklarımızı geri ver.

Hz. Ali ise onların bu isteklerini kabul etmeyerek onlara:

- “Hz. Ömer işlerinin tamamında adaletle hükmeden adil bir insandı” dedi⁵⁵⁹ ve onların istediklerini geri çevirdi. Çünkü onlar müslümanlara karşı ayaklanmak için silah biriktiriyorlardı. Bu nedenle Hz. Ömer tehlikeyi fark edip onları Irak'a yerleştirmişti. Hz. Ali onlara bir mektup yazıp dedi ki:

⁵⁵⁸ Ebû Yûsuf, s. 73 (Terc. s. 129); Belâzürî, yukarıda Ebû Yûsuf'un aktardığı Hz. Osman'ın Ukbe'ye yazdığı mektubu bazı farklılıklarla birlikte rivayet etmektedir. ” Negrânlıların el-Âkib, papaz ve ileri gelenleri, Rasûlüllah'ın (s.a.s) vesikasını bana getirdiler. Ben, onların durumunu Osman b. Huneyf'e sordum. O, durumlarını inceledi ve Dihkanların, Negrânlıları topraklarından men etmek suretiyle onlara zara verdiklerini bana haber verdi. Bu durumda onların ödedikleri cizye karşılığı iki bin elbiseden, Allah rızası ve eski topraklarına karşılık olmak üzere iki yüz tanesini affettim. Ben onlara iyi davranmanı tavsiye ederim; çünkü onlar, zimmeti olan bir toplumdur.” Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 76.

⁵⁵⁹ Ebû Ubeyd, s. 128; Ebû Yûsuf, s. 74.

“Bismillahirrahmanirrahim! Bu Allah’ın kulu, mü’minlerin emiri Ali’den Necrân’lılara namedir. Siz bana, Allah’ın Rasûlü Muhammed tarafından yazılmış bir kitabı getirdiniz. Bu kitapta canlarınızın ve mallarınızın korunması için şartlar vardır. Ben de Rasûlullah’ın Hz. Ebûbekir’in, Hz. Ömer’in yazdıklarını tam olarak ifa ediyorum. Size gelecek olan valiler, size vaat edilmiş olan hakları yerine getirsinler, size iyi muamele etsinler. Haksızlık etmesinler, hiçbir hakkı noksanlaştırmasınlar. Abdullah b. Ebî Râfî, hicri 37. yılda 20 cemâziyel âhirde bu mektubu yazdı.”⁵⁶⁰

Necrân’lılar Hz. Ali’ye gelerek Hz. Ömer’in kendilerinden aldığı toprakları geri vermesini istediler. Hz. Ali, Ömer’in adil bir insan olduğunu, onun yapmış olduğu bu uygulamayı değiştirmeyeceğini söyledi.⁵⁶¹ Ebû Ubeyd der ki: Şayet Hz. Ali, Ömer’in bu uygulamasından vazgeçip Necrânlılara arazilerini geri verseydi: bu durumu fırsat bilecekler ve Hz. Ali’nin Ömer’e karşı muhalefet duygusu içerisinde olduğunu söyleyecekler ve bir bakıma onların arzu ettikleri bu durum gerçekleşmiş olacaktı. Hz. Ali’nin bu davranışı onların bu beklentilerini boşa çıkarmıştı.⁵⁶²

9. Halifelerin Birbirlerine ve Halka karşı Muâmeleleri

9.1 Hz. Ebûbekir

Hz. Ebûbekir’in Hz. Ömer’i halife seçimi ile ilgili bilgilere Ebû Ubeyd değinmemiştir. Ebû Yûsuf’un ise bir düzen içerisinde olmasa da tarihçilerin ilgisini çekebilecek nitelikte bilgiler verdiğini görmekteyiz.⁵⁶³ Hz. Ebûbekir hastalanınca yerine geçmesi için Hz. Ömer’e haber gönderdi. Hz. Ebûbekir’in bu düşüncesini öğrenen müslümanlar “Bizim başımıza sert katı bir insanı mı getiriyorsun. Eğer sen bizim idaremizi ona verirsen o bize karşı sert davranır. Sen Ömer’i bize halife olarak seçersen Allah’ın huzuruna çıkınca ne cevap vereceksin.” dediler. Hz. Ebûbekir “Allah’ım sana inanların en hayırlısını bıraktım derim” dedi. Sonra Hz. Ömer’i yanına çağırtdı ve ona:

⁵⁶⁰ Ebû Yûsuf, s. 74 (Terc. s. 130).

⁵⁶¹ Ebû Ubeyd, s. 128, 129; Belâzürî, *Fütûhu’l Büldân*, s. 77.

⁵⁶² Ebû Ubeyd, s. 128, 129.

⁵⁶³ Ebû Yûsuf, s. 11,12.

- Her insana mutlaka gelecek olan ölüm geldiğinde şu söylediklerimi yaparsan senin için ölümden daha sevimli bir şey olmayacaktır. Eğer yapmazsan engel olmadığın ölüm geldiğinde senin için ondan daha kötü bir şey yoktur.⁵⁶⁴

- Üzerine farz olan ibadetleri yapmadığın sürece nafil ibadetler kabul edilmez. Kıyamet gününde sevapları az gelenlerin hüsranı dünyada batıla tabi olmaları nedeniyledir. Kıyamet gününde terazilerinin sevaplar kefesi ağır gelenler dünyada hakka tabi olanlardır. Eğer sen benim bu vasiyetimi tutarsan sana ölümden daha sevgili bir şey olamaz. Ölümün ne zaman geleceğinin bilmesek de mutlaka gelecektir. Sen benim bu vasiyetimi tutmazsan engel olmayacağın ölüm senin için en çirkin olacaktır.⁵⁶⁵

Hz. Ömer'i, geride bıraktıklarına bakarak ve insanların hayırlısı olduğunu düşünerek seçtiğini belirtiyor. Bu ifadelerle Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer'i niçin halife seçtiğini açıklıyor, aynı zamanda ona ve insanlara tavsiyelerde de bulunuyor. Bu tavsiyeler:

1. Allah'tan korkun ve ona gerektiği gibi hamdü sena edin.
2. Korku ile ümidi birleştirin. Allah'tan istedikleriniz konusunda ısrarcı olun.
3. Nuru asla sönmeyecek olan Kur'an elinizdedir, ona sımsıkı sarılın ve onu tasdik edin.
4. Sizler ancak kulluk için yaratıldınız. Allah, yaptığınız her şeyi gören Kirâmen Kâtibin melekleri göndermiştir.
5. Allah yolunda salih amel işlemede yarışın.
6. Hayatınızı başkaları uğruna yaşayıp kendinizi unutmayın.
7. Nefsin arzularına uymayın çünkü her nefsin şehvi arzuları vardır.

⁵⁶⁴ Ebû Yûsuf, s. 11, 12.

⁵⁶⁵ Ebû Yûsuf, s. 11, 12.

8. Dünyaya tamah etmiş kimselere karşı dikkatli olun, onları korkutun, kendiniz de korkun.

9.2 Hz. Ömer

Hz. Ömer her ne kadar insanlar tarafından sert mizaçlı bir insan olarak görülse de devlet idaresinde insanların haklarını önceleyen, adaleti ayakta tutmaya çalışan bir yönetim ortaya koymuştur. Döneminde yaygınlaşan fetihlerle birlikte çeşitli bölgelere gönderdiği valiler ve yöneticilere her zaman adaletli davranmalarını tavsiye etmiştir. İnsanların görüşlerini özgürce ifade etmelerini istemiş, bunu da “*Eğer insanlar bize duygu ve düşüncelerini söylemezlerse onlarda hayır yoktur. Biz de onların doğrularını kabul etmezsek biz de hayır yoktur.*” sözüyle ifade etmiştir.⁵⁶⁶

Hz. Ömer halife olunca Hz. Ali gelerek Hz. Ömer’e ne yapması gerektiği konusunda fikir vermiştir.⁵⁶⁷ Dolayısıyla insanlar duygu ve düşüncelerini Hz. Ömer’e çekinmeden ifade edebilmişlerdir.

Hz. Ömer muhtelif zamanlarda idarecilere ve halka karşı çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.⁵⁶⁸

1. Ey yöneticiler Allah katında, devlet başkanının insanlara karşı şefkat ve merhametinden daha sevgili bir şey yoktur.

2. Kim yönetimi altındaki insanlara iyilik yaparsa Allah da ondan daha fazlasını kendisine verir.

3. Allah’ın azabından korkun, rahmet ve merhametinden ümidinizi kesmeyin.

4. Allah’a itaat etmekle insanlar faydalanır. İsyân etmekle de düşmanları zarar görür.

⁵⁶⁶ Ebû Yûsuf, s. 12, 14.

⁵⁶⁷ Ebû Yûsuf, s. 15.

⁵⁶⁸ Ebû Yûsuf, s. 12, 14, 15.

5. Bize düşen Allah'ın yapılmasını emrettiği şeyleri emretmek, yasakladığı şeyleri ise yasaklamaktır. Böylece Allah'ın emirlerini eksiksiz bütün insanlara ulaştırmaktır.

6. Ey insanlar tamah fakirlik, kanaat zenginliktir.

7. Hoşnut olmadığı konularda Allah'ın kaza ve kaderine razı olmayan kimse, diğer zamanlarda razı olsa da Allah'a karşı şükürünü tam olarak yapmış sayılmaz.

8. Allahtan korkun

9. İlk hicret eden sahabilerin hakları şeref ve değerleri kendilerine verilsin. Ensarın da güzel iş yapamı kabul, kötü iş yapamı ise affedelim.

10. Valileri insanlara dinlerinden ve Peygamberin sünnetlerinden emredilenleri öğretmeleri, toplanan vergileri adaletli bir şekilde dağıtmaları için gönderdim.

11. Allah'ın emirlerini başkasına boyun eğmeyen, tamahkâr olmayan kimse yerine getirebilir.

Hz. Ömer çeşitli bölgelere görevlendirdiği valilere bir dizi emirler vermiştir. Valilere her zaman doğrunun yanında olmalarını tavsiye etmiştir. Müslümanlara kötü muamele etmemelerini, insanları gereğinden fazla övmemelerini emretmiştir. Valilerin halka karşı kapılarını kapamamalarını, yoksa kuvvetli olanların zayıf olanları ezeceğini ifade etmiştir. İnsanlardan bazılarını diğerlerine karşı üstün görmemelerini, bu şekilde haksızlık etmiş olacaklarını, emirleri altındaki insanlar hakkında bilgi sahibi olmalarını, insanların kaldıramayacağı yükü onlara yüklememelerini nasihat etmiştir.⁵⁶⁹

İbn Abbas Hz. Ömer'e suikast yapıldığında yanına girdi ve şöyle dedi: Ey Müminlerin Emir'i sizi cennetle müjdelerim. Çünkü insanların küfür içinde oldukları bir zamanda sen müslüman oldun. İnsanlar Hz. Peygambere kötü davrandığı bir zamanda sen onunla beraber savaştın.⁵⁷⁰ Hz. Ömer sosyal adaletin gerçekleşmesi için

⁵⁶⁹ Ebû Yûsuf, s. 118, 119.

⁵⁷⁰ Ebû Yûsuf, s. 13.

büyük çaba sarfetmiş fakirleri, yetimleri, düşkünleri ve mazlumları hep korumuştur. Bütün insanlara eşitlik ve adaletle muamele konusunda yazılı emirleriyle ve görevlendirdiği özel kişilerle yöneticilerine yapmaları gerekenleri duyurmuştur. Hz. Ömer devlet gelirlerini herkesin derecesine göre adil dağıtmıştır.⁵⁷¹

9.3 Hz. Ali

Hz. Ali, Hz. Ömer halife olunca arkadaşına nasihatte bulunmayı ihmal etmemiş ona Hz. Ebûbekir gibi olmak isterse doyuncaya kadar yemek yememesini, elbisesini yamamasını, dünya isteklerinden vazgeçmesini söylemiştir.⁵⁷²

Hz. Ali komutanlarına da şu şekilde tavsiyelerde bulunurdu: “Bütün insanların mutlaka karşılaşacak oldukları Allah’tan korkun. Dünya ve ahiret’in sahibi olan Allah’tan başka gidilecek bir yer yoktur. Verilen görevleri hakkıyla yapın. Allah’a yaklaştıracak olan her şeye sarılın, zira dünyada yaptıklarınızı Allah’ın huzuruna vardığınızda hazır bulacaksınız.”⁵⁷³

9.4 Ömer b. Abdülaziz

Ömer b. Abdülaziz halife seçilince hemen devlet işlerine başlamadı. Çünkü yüklendiği sorumluluğun büyüklüğünün farkındaydı. Bundan dolayıdır ki iki ay kadar üzüntü ve keder içinde kaldı sonra memleket meselelerine yöneldi. İnsanlara haklarını teslim etmek için o kadar çok özen gösteriyordu ki, kendini ihmal ediyordu ve ölünceye kadar da böyle devam etti. Ömer b. Abdülaziz vefat edince dönemin âlimleri ve insanlar hanımının yanına geldiler. Müslümanların onun ölümüyle büyük kayba uğradığını ve üzüntülerini belirttikten sonra hanımına “*bize onun hakkında bilgi ver, çünkü bir erkeği en iyi tanıyan hanımıdır.*” dediler. O da “Vallahi o, sizden daha fazla oruç tutan, namaz kılan kimse değildi. Fakat onun kadar Allah’tan korkan birini görmedim. O mesaisinin büyük bir kısmını halkının ihtiyaçlarını gidermek için harcardı ve bu uğurda kendini tüketti. Bir gece işlerin erken bitmesinden dolayı benden şahsi malından olan kandilini istedi. Sonra iki rekât namaz kıldı ve elini çenesine koyarak oturdu. Gözyaşları yanaklarından akıyordu. Sabaha kadar bu şekilde

⁵⁷¹ Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Sonuna Kadar)*, Ankara, 1991, s. 205.

⁵⁷² Ebû Yûsuf, s. 15.

⁵⁷³ Ebû Yûsuf, s. 15.

ağladı daha sonrada oruca niyet etti. Ey Müminlerin Emir'i ben seni bu geceki gibi hiç görmedim dediğimde bana şöyle cevap verdi: Evet düşündüm ki, ben bu milletin her türlü sorunları için halife oldum. Fakirleri, muhtaçları, kendi haline terk edilmiş biçareleri, tutuklu halde bulunan esirleri, memleketin her bir tarafında bulunan üzüntü içerisinde insanları düşündüm. Biliyorum ki, Allah bunların hepsini benden soracak. Hz. Muhammed onların lehine, benim ise aleyhime şahitlik edecek. Ben Allah katında bunların hesabını verememekten korkuyorum. İşte bunları düşündüm.⁵⁷⁴

Ömer b. Abdülaziz halife seçildikten sonra zamanın büyük bir kısmını devlet işlerine ayırmış, adil olmak, haksızlıkları önlemek ve insanlara gerekli hizmetleri sunabilme adına gösterdiği hassasiyetler onun sağlığını olumsuz etkilemiştir. Ömer b. Abdülaziz, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'yi Medine'de olduğu bir sırada haber göndererek yanına çağırttı. İbn Ka'b yanına varınca gözlerini ayırmadan şaşırarak bakmaya başladı. Ömer b. Abdülaziz, "bu zamana kadar bana hiç böyle baktığını görmedim, neden bu şekilde bakıyorsun" dedi. İbn Ka'b "*Değişmiş olan rengin, zayıflamış olan vücudun, dökülmüş olan saçların beni hayretler içerisinde bırakarak sana bakmama sebep oldu.*" dedi. Ömer b. Abdülaziz de "bir süre sonra çukura atılmış, gözleri yanaklarına inmiş, burnundan kan ve irin akmış bir şekilde beni görmüş olsaydın şu andan daha çok etkilenecektin."⁵⁷⁵ dedi.

Ömer b. Abdülaziz eşiyile eğlendiği sırada bile Allah'ın bir emrini hatırlasa suya düşen bir serçe misali çırpınır, acı çeker ve ağlaması artardı. Ömer b. Abdülaziz'in hanımı daha sonra şunları söyledi: Bizimle halifeliğin arasında doğu ile batı kadar bir uzaklık olmasını ne kadar çok arzu ederdim.⁵⁷⁶ Aslında yukarıda verilen bilgiler bir bakıma idarecilerin sosyal hayatları hakkında da bize bilgiler vermektedir.

C. FARKLI DÖNEMLERDEKİ BAZI KONULAR

1. Benî Tağlib Hristiyanları ve Onlara Yapılacak Muameleler

Benî Tağlib Rebia kabileler topluluğunun en önemlilerindendir. Adnânîler'den Benî Rebia'nın Benî Bekir b. Vâil gibi başlıca kollarından biridir. Kabileye ismini

⁵⁷⁴ Ebû Yûsuf, s.16, 17.

⁵⁷⁵ Ebû Yûsuf, s. 16.

⁵⁷⁶ Ebû Yûsuf, s. 17.

veren Tağlib b. Vâil'in asıl adının Disâr olduğu, babasının ona düşmanlara galip gelme temennisiyle Tağlib adını koyduğu kaydedilir.⁵⁷⁷

H. Muhammed döneminde Yemen bölgesinde yaşayan Hristiyan kabilelerin büyük bir kısmı müslüman olmuştu. H. Peygamber Muâz b. Cebel ve Ebû Musa Eş'arî'yi onlara vali olarak göndermişti. H. Muhammed döneminde Benî Tağliblilerle H. 9/630 yılında bir sulh anlaşması yapılmıştı.⁵⁷⁸ Bu anlaşmanın maddelerine bakıldığında H. Peygamber döneminde yapılan anlaşma ile bizim de aktardığımız gibi H. Ömer döneminde yapılan anlaşmanın paralel olduğu söylenebilir.

Ebû Yûsuf kendisine halife Hârûn Reşîd tarafından Benî Tağlib hristiyanları hakkında “*Benî Tağlib hristiyanlarının ticari ve diğer mallarından alınan zekât niçin artırıldı? Baş vergisi olan cizye ise neden kaldırıldı?*” sorularının sorulduğunu ifade eder. Daha sonra Ebû Yûsuf bu sorulara cevap teşkil edebilecek rivayetleri bu başlık altında sıralar.⁵⁷⁹

Benî Tağlib Hristiyanları kendilerine zimmî denmesini ve diğer Arap kabilelerinden farklı davranılmasını kabul etmemişler. Vermeleri gereken cizyeyi ödemek istemediklerini, onun yerine zekât vermek istediklerini H. Ömer'e ulaştırmışlar, H. Ömer onların bu önerilerini kabul etmeyince⁵⁸⁰ Bizans'a sığınmak istemişlerdir.⁵⁸¹

Benî Tağlib Hristiyanları cizye verme konusunda isteksiz davranıyorlardı. Aslında onların malları da yoktu çünkü onlar ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı.⁵⁸² H. Ömer onların bu isteklerini ilk etapta kabul etmeyi düşünmedi fakat onların savaşçı bir topluluk olması, aynı zamanda düşmana karşı sınır komşusu olması gibi nedenler H. Ömer'in bu konuda farklı bir uygulamayı başlatmasına neden oldu. H. Ömer, onların müslümanlara karşı olmaları durumunda düşman tarafında yer

⁵⁷⁷ Avcı Casim, “*Tağlib(Benî Tağlib)*” DİA, XXXVIII, s. 374-375; Kindermann H., “*Tağlib*”, İA, XI, s. 620-627.

⁵⁷⁸ Hurç Ramazan, *Dinler Arası Diyalog Bağlamında H. Muhammed'in Hristiyanlarla İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi, Elazığ, 2002, c.12, sy. 2, s. 367-394.

⁵⁷⁹ Ebû Yûsuf, s. 120.

⁵⁸⁰ Balcı s. 241.

⁵⁸¹ Balcı s. 241; Ebû Ubeyd, s. 649, 651.

⁵⁸² Ebû Ubeyd, s. 650.

alacaklarını ve böylece düşmanla savaşmanın daha da güçleşeceğini düşünmüştü. Bu sebeple Hz. Ömer anlaşma yapma yoluna gitmiştir. Çevresindeki insanların görüşleri de bu doğrultuydu. Hz. Ömer de bu nedenleri göz önünde bulundurarak onlarla bir anlaşma yaptı: çocuklarını vaftiz ettirmemeleri, kendi dinlerinden başka bir dine sokulmamaları şartı ile kendilerinden alınan zekâtın müslümanlardan alınanın iki katına, cizyenin ise kaldırılmasına karar verdi.⁵⁸³

Hz. Ömer'in cizyeden vazgeçerek zekâtı iki katına çıkarması onlarla yapılacak bir mücadelenin müslümanlar için ne kadar tehlikeli olduğunu bilmesinden kaynaklanıyordu. Hz. Ömer belirlediği bu strateji ile hem onlar tarafından gelebilecek saldırıları önlemiş, hem de müslümanların ekonomik bir kayıp yaşamalarını engellemiş oluyordu.⁵⁸⁴

Hz. Ömer Benî Tağliblilerden öşürlerini almak için Ziyâd b. Hudayr'ı görevlendirdi. Ziyâd'a onların öşürlerini toplarken onların hasat ettikleri mahsüllerden öşürlerini tahsil etmesini ve vermeleri gereken öşürleri tahsil ederken eksik verip vermediklerini araştırmamasını istedi. Ziyâd b. Hudayr'dan Benî Tağlib Hristiyanlarının müslüman olma ihtimalini göz önünde bulundurarak onlara sert davranmamasını istemiştir.⁵⁸⁵

Ebû Musa el- Eş'arî Hz. Ömer'e bir mektup yazarak müslüman tüccarlardan başka ülkelere gittiklerinde vergi alındığını bildirdi. Bu konuda Hz. Ömer de aynı şekilde sende onlardan vergi al diye yazdı.⁵⁸⁶

Ziyâd b. Hudayr Fırat nehri üzerine ipten bir köprü yaptırdı. Ticaret yapmak için bir Hristiyan tüccar Ziyâd'ın yaptırdığı köprüden geçti. Ziyâd da ondan vergi aldı. Fakat adam mallarını satıp tekrar köprüden geri geçmek istediğinde tekrar vergi almak istedi. Hristiyan tâcir "*seninle her karşılaştığımda sana vergi mi vereceğim?*" dedi. Ziyâd' da "*evet*" dedi. Karşılaştığı durumdan memnun olmayan adam Hz. Ömer'e gitti. Hz. Ömer Mekke'de halka hitap ediyordu. Hz. Ömer'in konuşmasını izleyen

⁵⁸³ Ebû Ubeyd, s. 36, 650; Ebû Yûsuf, s. 120.

⁵⁸⁴ Ebû Ubeyd, s. 651.

⁵⁸⁵ Ebû Yûsuf, s. 135.

⁵⁸⁶ Ebû Yûsuf, s. 135.

Hristiyan Hz. Ömer'e yaklaşılarak karşılaştığı durumu ona anlattı. Hz. Ömer ona "Onun buna hakkı yok senin üzerine düşen, malından senede bir defa vergini vermendir" dedi. Daha sonra Ziyâd b. Hudayr'a adamın durumu ile ilgili bir yazı yazdı. Adam birkaç gün Mekke'de kaldıktan sonra işinin tam olarak halledilmediğini düşünerek tekrar Hz. Ömer'in yanına geldi ve "Ben Hristiyan bir ihtiyarım size Ziyâd'la ilgili bir şikâyette bulunmuştum" dedi. Hz. Ömer'de ona " Ben de Hanîf bir ihtiyarım ve işini hallettim" dedi.⁵⁸⁷

2. Zekât Memurları

Abbâsiler'in ilk dönemi diğer dönemlerine göre altın çağ olarak nitelendirilmekte Hârûnürreşîd dönemi ise ilk dönemin zirvesi olarak kabul edilmektedir. Bermekî ailesinin idarede etkili bir şekilde rol aldığı bu dönemde idari teşkilat tam olarak bütün kurum ve kuruluşlarıyla oturmuş durumdaydı.⁵⁸⁸ Bu dönemde gelirlere büyük önem verilmiş bunun bir yansıması olarak halife Hârûnürreşîd Ebû Hanife'nin talebelerinden olan Kadı Ebû Yûsuf'tan bir kitap yazmasını talep etmiştir. Bu kitapta Hârûnürreşîd devlet gelirleri, bunların toplanması ve harcanması konusunda takip edilecek siyaseti, dinin koyduğu hükümler çerçevesinde açıklamasını istemiştir. Ebû Yûsuf bunu " Emîrül-mü'minîn benden haraç, öşür, sadaka (zekât) ve cizyelerin toplanması gibi konularda başvurulabilecek ve uygulanabilecek diğer hususları da içinde bulunduran bir kitap yazmamı istedi" ifadesiyle dile getirir. Ebû Yûsuf halifenin bu isteğinin amacının halkının karşılaştığı problemleri ortadan kaldırmak olduğunu zikreder.⁵⁸⁹

Hz. Peygamber zamanında, zengin olan müslümanlar zekâtlarını bizzat kendileri getirerek Hz. Peygamber'e veriyorlardı; ancak ilerleyen zaman içerisinde islâmiyet Arap yarımadasının çeşitli bölgelerine yayılmaya başlayınca Hz. Peygamber zekât toplamak için kendi döneminde memurlar görevlendirmiştir.⁵⁹⁰ Hz. Peygamber döneminde zekât memurları hayvanların zekâtlarını toplamak için görevlendirilirdi. Görevlendirilen bu zekât memurları görevlerini yerine getirirken öncelikle mal

⁵⁸⁷ Ebû Yûsuf, s. 136.

⁵⁸⁸ Aykaç, s. 132.

⁵⁸⁹ Ebû Yûsuf, s. 3; Aykaç, s. 132.

⁵⁹⁰ Kettâni, II, s.155,156; Sarıçam İbrahim- Erşahin Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2011, s. 113.

sahiplerinin rızasını almakta, şayet bu gerçekleşmez ise zorla zekâtları tahsil etmekte idiler. Hz. Ebûbekir bazı kabilelere hayvanlarının zekâtlarını vermedikleri için savaş açmıştır.⁵⁹¹

Kabile halinde yaşayan Araplar tarım ve hayvancılıkla meşgul olsalar da bundan çokda hoşlanmıyorlar, daha çok ticaretle uğraşmak istiyorlardı. Fakat ticaret dışarıya açılmazsa gelişemez ve kendinden beklenen getiriye sağlayamazdı. Bunun farkında olan Abbâsiler ticari faaliyetleri desteklemişler ve teşvik etmişlerdir. Abbâsiler vergilerle de ilgilenmişler ve Emevîler döneminin sonuna doğru düzene giren vergileme esasının dışına çıkmayarak onu aynı şekilde devam ettirmişlerdir. Vergileri toplama işini denetim altına almaya çalışmışlardır.⁵⁹² Ebû Yûsuf'un ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla dönemin önemli problemlerinden biri de vergi toplama görevlilerin halka karşı kötü muamele etmeleri idi.⁵⁹³ Merkezi idareye bağlı vergi toplama görevlilerinin keyfi tutum ve davranışları, insanların güçlerinin üstünde vergi koymaları, vergileri tahsil ederken halkta huzursuzluklar ortaya çıkarmıştır. Bu durum bazen bir bölgeyi kapsayabilecek isyanlara bile sebep olmuştur.⁵⁹⁴

Ebû Yûsuf zekât memurlarının durumu ile ilgili olarak halifeye gerekli uyarıları yapar. Bununla birlikte halkın da zekât görevlilerinden bir şey gizlememelerini söyler. Tabi ki bütün bunları Hz. Peygamberin uygulamaları ve Râşid halifeler döneminden çeşitli örneklerle açıklar. Böylece Ebû Yûsuf, olayları dini bir temele oturtmuş oluyordu.⁵⁹⁵ Ebû Ubeyd de zekât toplayan memurların bazı yanlış uygulamalarından bahseder. Zekât görevlileri haksızlık yapsalar bile onlara karşı gelinmemesi, onların iyi bir şekilde karşılanması ve mallarının tamamından zekât memurlarını haberdar edip gizlememesi gerektiğinden bahseder.⁵⁹⁶ Bu şekilde zekât memurlarının görevlerinin yanında müslümanların da onlara karşı nasıl mukabele edeceklerini açıklar.

⁵⁹¹ Ebû Ubeyd, s. 536,537; Ebû Yûsuf, s. 80.

⁵⁹² Ed- Dûrî Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, İstanbul, 1991, s. 66.86,87.

⁵⁹³ Ebû Yûsuf, s. 132; ed- Dûrî, s. 66.86,87; Zorlu Cem, *Abbâsilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyalar*, Ankara, 2011, s. 23.

⁵⁹⁴ Zorlu, s. 23; Demirci Mustafa, *Abbasiler' de Toprak Sistemi*, MÜSBE, İstanbul, 2011, s. 309.

⁵⁹⁵ Bkz. Ebû Yûsuf 15, 16 ve 27. Bölümler.

⁵⁹⁶ Ebû Ubeyd, s. 498, 499.

Ebû Yûsuf'a göre zekât memurlarında bulunması gereken vasıflar: Allah'tan korkmak, güvenilir olmak, doğru olmak, iffetli olmak, dinin emir ve yasaklarına uymak, zekât verecek insanlara haksızlık etmemek, hile yapmamak şeklinde sıralanır.⁵⁹⁷

Ebû Yûsuf konu ile ilgili olarak yukarıda sıralananların yanı sıra uygulamanın başında bulunan halifeye de zekât ile ilgili bazı tavsiyelerde bulunur: “Yukarıda ifade edilen vasıflara sahip insanlar bulunduğu takdirde onları görevlendir. Memleketin değişik bölgelerine bu insanlardan bölge halkının da râzı olacakları görevliler tayin et. Fakat haraç toplayan memurları zekât işlerine görevlendirme zira zekât mallarının haraç mallarıyla karıştırılmaması gerekir. Çünkü haraç bütün müslümanlara, zekât ise Allah'ın kitabında belirtilen yerlere⁵⁹⁸ harcanır. Bazı haraç görevlileri aldığımız haberlere göre zekât toplatıp halka karşı kötü muamelelerde bulunuyorlar. Zekât toplamakla görevlendirdiğin insanlara kâfi miktarda maaş verilsin fakat bu miktar toplanan zekâtın büyük bir kısmının görevlilerin maaşlarına gidecek kadar olmasın.⁵⁹⁹ Bu şekilde gönderdiğin memurlar görev yerlerine varıp görevlerine başladıktan sonra onların görevlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol etmek için bir müfettiş gönder. Eğer görevlendirdiğin bu memurlar senin emrettiğin şeyleri yapmaz halka zulüm yaparsa hemen onları görevden uzaklaştır ve cezalandır.”⁶⁰⁰

Hz. Peygamber İbn Lütebiyye'yi Benî Süleym kabilesinin zekâtlarını toplamakla görevlendirdi. İbn Lütebiyye zekâtları toplayıp Medine'ye geldi ve “*Bunlar zekât olarak topladıklarım. Bunlar da bana hediye edilenlerdir.*” dedi. Hz. Peygamber minbere çıkarak şöyle dedi: “Benim gönderdiğim memura ne oluyor ki? Acaba o, anasının ve babasının evinde oturmuş olsaydı, ona bu verilen mallar hediye edilir miydi? ...”⁶⁰¹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber'in bu sözleriyle Ebû Yûsuf zekât memurlarının yaptıkları işin hassasiyetini vurgulamıştır.

⁵⁹⁷ Ebû Yûsuf, s. 80,81.

⁵⁹⁸ Tevbe, 9/60.

⁵⁹⁹ Ebû Yûsuf, s. 80,81.

⁶⁰⁰ Ebû Yûsuf, s. 132.

⁶⁰¹ Ebû Yûsuf, s. 82.

Hz. Ömer, toplanan zekât malları arasında iri memeli bir koyun gördü. Yanındakilere “*sahipleri bunu gönül rızası ile vermemiştir. İnsanların mallarını zorla almayın*” diyerek, hem malların iyilerini almamayı, hem de insanların gönüllerinin hoş tutulmasının önemini vurgulamıştır.⁶⁰² Hz. Peygamber de İslam’ın ilk yıllarında zekât emredilince zekât memuru olarak görevlendirdiği kişilere “*insanların üzerlerine titrediği iyi malları alma, yaşlı küçük ve kusurlu olanları al*” diye tavsiyelerde bulunmuştur.⁶⁰³

3. Zimmîlere Karşı Uygulamalar

Müslümanlar fethettikleri yerlerde kilise ve havralara zarar vermemişler ve zimmîlerin kutsal günlerinde hac çıkarmalarına izin vermişlerdir. Genel olarak müslümanlar fethettikleri yerlerde yapılan anlaşmalarda zimmet sahibi insanlardan şu şartlar üzerine cizyelerini ödemelerini istemişlerdir. Cizyelerini öderlerse: şehir merkezlerinde ve taşradaki kilise ve havralar yıkılmayacak. Kanları akıtılmayacak. Can ve mal emniyeti sağlanacak. Düşman tarafından bir saldırı söz konusu olursa düşmanla savaşılacak ve zimmîler korunacak. Ancak yeni kilise ve havralar inşa edilmeyecek. Şam’ın tamamı ve Hire’nin büyük bir kısmı bu şartlar altında sulh yoluyla fethedildi.⁶⁰⁴

Ebû Yûsuf, Harûn Reşid’in kendisine yönelttiği kilise ve havraların durumu ile ilgi soruya açıklık getirirken, Şam’da Ebû Ubeyde b. Cerrah’ın uygulamalarından bahseder. Ebû Ubeyde b. Cerrah, Şam’da zimmîlerle yaptığı anlaşmada zimmîlerin aşağıdaki şartları yerine getirmesi halinde kilise ve havralarının yakılmamasını emretti.⁶⁰⁵

Önceden yapılmışlar hariç yeni kiliseler yapılmaması,

Kendi mallarıyla nehirler üzerine köprüler yaptırmaları,

Memleketlerine gelen müslümanları üç gün misafir etmeleri,

Hiç bir müslümana sövmemeleri ve hiçbir müslümanı dövmemeleri,

⁶⁰² Ebû Yûsuf, s. 82.

⁶⁰³ Ebû Yûsuf, s. 83.

⁶⁰⁴ Ebû Yûsuf, s. 138.

⁶⁰⁵ Ebû Yûsuf, s. 138.

Müslümanların toplu halde buldukları yerde haç çıkarmamaları,

Müslümanların mahallelerinde domuz satmamaları,

Müslümanların önemli ve gizli bilgilerini ifşâ etmeme ve yasak bölgelerini yabancılara bilgi aktarmamaları,

Çanlarını ezan vaktinde çalmamaları,

Bayram günlerinde silah taşımamaları ve evlerinde silah bulundurmamaları,⁶⁰⁶

Zimmîler bu şartlardan herhangi birisini ihlal ederlerse anlaşma bozulacak ve verilen bütün haklar geri alınacaktı. Zimmîler daha sonra Ebû Ubeyde'ye gelerek hac çıkarmamız için bize en azından senede bir gün müsaade et diye isteklerini ilettiler. Ebû Ubeyde de onların bu isteklerini kabul etti. Böylece diğer maddelere riayet etmek şartıyla anlaşma yürürlüğe girmiş oldu.⁶⁰⁷

İlerleyen zaman içerisinde müslümanların güzel hasletlerini gören zimmîler bölgede Müslümanları kendilerine yakın hissetmişler bölgeye yapılan saldırılara karşı onların yanında yer almışlardır. Zimmîlerin müslümanlara karşı bu hissiyatları bölgenin fethini kolaylaştırmıştır.⁶⁰⁸

Müslümanlara açısından bir diğer olumlu gelişme Zimmîlerin Rumların yaşadıkları bölgelere casuslar göndermeleri oldu. Rumlar müslümanlara karşı büyük bir savaş hazırlığı içerisindeydiler. Casuslar, topladıkları bütün bilgileri bölgelerindeki müslüman valilere bildirdiler. Valiler de edindikleri bilgileri Ebû Ubeyde'ye ulaştırdılar. Ebu Ubeyde durumu gözden geçirdi ve kendileriyle sulh anlaşması yapılan memleketlerdeki valilere bir mektup yazarak onlardan toplanan cizye ve haraçların kendilerine iade edilmesini istedi. Zimmîlere bir mektup yazarak Rumların büyük bir savaş hazırlığı içinde olduklarını haber verdi. *“Bu savaşta biz sizleri koruyabilecek güçte değiliz. Bunun için sizden aldıklarımızı geri veriyoruz şayet Allah bizi düşmana karşı galip kılsa eski şartlar yine geçerli olacaktır.” dedi. Müslümanlar bu şekilde davranınca zimmîler “Allah sizi muzaffer kılsın ve tekrar başımıza getirsin. Şayet sizin yerinizde onlar olsaydı bunları bize iade etmedikleri gibi elimizdekileri de alırlardı.” dediler. Ebû Ubeyde'nin zimmîlere karşı bu şekilde*

⁶⁰⁶ Ebû Yûsuf, s. 138; Fayda Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, s.139,140.

⁶⁰⁷ Ebû Yûsuf, s. 138, 139.

⁶⁰⁸ Ebû Yûsuf, s. 138, 139.

davranmasının sebebi onların kalplerini kazanmakla beraber henüz anlaşma sağlanmamış diğer memleketlerde yaşayanların sevgisini kazanarak gelecekte onların da müslümanlarla anlaşma yapmalarını sağlamaktı.⁶⁰⁹

Beklenen savaş müslümanlarla müşrikler arasında büyük bir mücadaleyle başladı. Her iki taraf da büyük kayıplar verdi. Savaşın sonucunda müşrikler büyük bir hezimete uğradılar. Savaş sonucunda büyük bir yenilgi almaları şimdiye kadar müslümanlarla sulh anlaşması yapmayan diğer şehirlerde yaşayan müşriklerin temsilciler göndererek Ebû Ubeyde'den sulh talebinde bulunmasına sebep oldu. Ebû Ubeyde de daha önce yapılan sulh anlaşmalarında geçerli olan maddelerin çerçevesinde onlarla anlaşma yaptı. Ebû Ubeyde savaştan önce cizyelerini iade ettiği şehirlere uğradığında ise halk kendisini cizyelerle karşıladı. Ebû Ubeyde'de savaştan önceki anlaşmayı hiçbir değişiklik yapmadan aynen geçerli kıldı.⁶¹⁰

Ebû Ubeyde kazanılan savaş, ganimetler, zimmîlerle yapılan barış anlaşması gibi bölgedeki uygulamaları hakkında bilgi vermek için Hz. Ömer'e bir mektup yazarak onun bu konudaki görüşlerini kendisine ulaştırmasını istedi. Hz. Ömer ashabıyla istişare ederek Ebû Ubeyde'ye cevap yazdı. Kuran-ı Kerim'den bazı ayetlerle Hz. Ömer görüşünü açıkladı. “ *Allah'ın, onlardan (mallarından) Peygamberine verdiği ganimetler için siz at ve deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, Peygamberlerini dilediği kimselere karşı üstün kılar. Allah her şeye kadirdir.*”⁶¹¹

“*Allah'ın (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet olmasın, Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan sakının. Allah'tan sakının çünkü Allah'ın azabı çetindir.*”⁶¹²

⁶⁰⁹ Ebû Yûsuf, s. 139.

⁶¹⁰ Ebû Yûsuf, s. 139, 140.

⁶¹¹ Haşr: 59/6.

⁶¹² Haşr: 59/7 “ *Haşr 7 ve 8. Ayetler İslâm devletinin gelir kaynaklarından Fey'i hükme bağlamaktadır. Fey düşmandan silah kullanmadan elde edilen gelirlerdir. Bu gelirler kamu yararı gözetilmek şartıyla her hangi bir sınırlama yapmadan asker, memur maaşları, savunma giderleri, bayındırlık işleri vb. devletin yapması gereken bütün hizmetlere harcanır.*” Fayda Mustafa, “Fey” DİA, İstanbul, 1995, XII, s. 511-513; ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Juynboll Th.W., “Fey (Fay)” İA,

“(Allah’ın verdiği bu ganimet malları,) yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan, Allah’tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah’ın dinine ve Peygamberine yardım eden fakir muhacirlerindir. İşte doğru olalar bunlardır.”⁶¹³

“Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinden bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁶¹⁴ Sözüyle Ebu Yûsuf bu ayetteki kurtuluşa erenlerin Ensâr olduğunu ifade eder.⁶¹⁵

“Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Rasûlü’nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”⁶¹⁶ Hz. Ömer’in Ebû Ubeyde’nin gönderdiği mektuba ayetlerin ışığında verdiği cevabı bu şekilde ifade edebiliriz.

Şam’da müslümanlar ile Zimmîler arasında gerçekleşen sulh anlaşmalarının mesajlarına genel anlamda bakıldığında Hz. Ömer’in bir bakıma Ebû Ubeyde’nin uygulamalarına onay verdiği söylenebilir.⁶¹⁷

D. SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHE KAYNAKLIĞI YÖNÜYLE, BU İKİ ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Buraya kadar İslâm Maliye Hukuk alanında yazılmış ilk eserlerden olan Ebû Yûsuf’un Kitâbu’l-Hârac ve Ebû Ubeyd’in Kitâbu’l-Emvâl’ini siyasi ve sosyal tarihe kaynaklık etmesi yönüyle inceledik.

Çalışma alanımız olan bu iki eser usul ve plan bakımından bir birinden farklı oldukları kadar özellikle içerik bakımından da farklı özellikler göstermektedir. Ebû

İstanbul, 1977, IV, s. 584-585; Pasmaz Duran, *Kur’an’da Fey Kavramı*, Usûl İslam araştırmaları, sy. 12, İstanbul, 2009, s.7,36.

⁶¹³ Haşr: 59/8.

⁶¹⁴ Haşr: 59/9.

⁶¹⁵ Ebû Yûsuf, s. 140.

⁶¹⁶ Tevbe: 9/29.

⁶¹⁷ Ebû Yûsuf, s. 140, 141.

Ubeyd'in eserinin Ebû Yûsuf'un eserine kıyasla daha sistematik olduğu söylenebilir. Ebû Yûsuf eserini bir fıkıh kitabı olarak kaleme almamış özellikle uygulamanın içinde bulunması nedeniyle karşılaşılan sorunlara kendi tecrübesi ve bilgisini de ekleyerek bu doğrultuda bir çalışma yapmasını isteyen halifenin de talebini yerine getirmişti. İçerik olarak daha çok haraç, uşûr, sadaka (zekât), cizye (baş vergisi) gibi vergi konularından bahsedilmektedir. Her ne kadar ağırlıklı olarak bir maliye kitabı olsa da Ebû Yûsuf sosyal hayata dair konulara da kayıtsız kalmamaktadır. Onun için en önemli konuların başında adalet gelmektedir. Şayet adalet hâkim olursa toplumda huzurun artacağını ifade etmektedir. Yazdığı eserin önemli olduğunu vurgulayan Ebû Yûsuf halifenin isteği doğrultusunda kaleme aldığı eserini halifenin okumasını, anlamasını, üzerinde düşünmesini, tekrar tekrar okuyarak ezberlemesini istemektedir.

Daha çok İslâm hukukçuları tarafından rağbet gören Kitâbu'l-Hârac üzerinde çalışmamız sırasında gördük ki, Ebû Yûsuf verdiği hükümleri temellendirirken Kur'an'a, hadislere, Hz. Peygamber'in uygulamalarına, sahabe ve tabiin sözlerine başvurmaktadır. Tarihi bilgileri aktarma gibi bir amaca istinaden olmasa da Ebû Yûsuf eserini kaleme alırken bizim çalışma alanımız olan siyasi, sosyal ve kültürel konuların yanı sıra özellikle fetihler konusunda büyük katkılar sağlamaktadır.

Ebû Yûsuf'un bizlere verdiği bilgiler çoğu zaman klasik kaynaklarda bizlere aktarılan bilgilerle uyusmaktadır. Bunu Hudeybiye Antlaşması veya Hayber'in Fethi gibi konularda görebiliriz. Ebû Ubeyd'in ise özellikle Hz. Peygamber döneminde yapılan antlaşmalar gibi birçok konudaki rivayetlerinin kaynaklarımızdaki bilgilerle paralellik gösterdiği görülmektedir.

Ebû Yûsuf'un eserine mukabil Ebû Ubeyd'in eserinin daha düzenli bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. İçeriğin büyük bir kısmı devlet idaresine ait olmakla beraber vergi, arazi, yazışmalar ve devletlerarası hukuka ait birçok konuya eserinde değinmektedir. Özellikle islâm'ın ilk ikiyüz yılındaki iktisat konusunda bize gerçekten çok önemli bilgiler vermektedir. Konuları ele alırken her bölümde konu ile ilgili ayetleri, hadisleri, tâbiîn sözlerini ve fukahanın görüşlerini de zikretmiştir. Muhaddis olan Ebû Ubeyd, Hadis ilminin sistemleştiği bir dönemde eserini yazmıştır. Dolayısıyla yapısal bakımdan bakıldığında Ebû Ubeyd eserinde hadisleri senetleriyle birlikte zikretmiş ve gerektiğinde yer yer senet tenkitlerine yer vermiştir. Ebû Ubeyd, Kitâbu'l-Emvâl'de, bazen anlaşılması güç kelimeleri açıklayan bazı meseleleri

sınıflandıran ve onların delillerini çıkararak bir yol izlemiştir. Ebû Ubeyd özellikle İslam Tarihinde birçok alanda olduğu gibi vergi sisteminin de temellerinin atıldığı Hz. Ömer dönemine ait önemli bilgileri bize aktarmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde Hz. Ömer döneminde temelleri atılan bu idari işleyiş ilerleyen zaman içerisinde aksamaya başlamıştır. Ebû Ubeyd devletin bu aksayan durumunu biraz da olsa toparlanmaya çalışan eski müreffeh günlere tekrar kavuşmak isteyen ve bu doğrultuda icraatlar yapan kısa bir zamanda olsa başarılı olan Ömer b. Abdûlazîz dönemindeki uygulamalardan da bahsetmektedir.

İfade etmeye çalıştığımız Hz. Ömer ve Ömer b. Abdûlazîz dönemine ait bilgilerin eserlerin içeriklerinde diğer konulara göre daha yoğun bir şekilde yer tutması Ebû Yusûf ile Ebû Ubeyd'in eserlerinin ortak yönleri olarak ifade edebiliriz. Bir diğer ortak özellik olarak ise, her iki müellifin bu tarihi bilgileri bize ulaştırırken aslında asıl amaçları bu tarihi bilgileri aktarmaktan çok ifade ettikleri görüşleri delillendirmeye çalışmaları ve bunun için varsa Hz. Peygamber dönemi ve sahabe uygulamalarını kullanmalarıdır. Ebû Yûsuf kadılık görevinin etkisiyle ve halifenin kendisine sorduğu kadıların maaşların nereden verileceği sorusuna verdiği cevapla dönemin adli işleyişi hakkında bilgiler vermektedir. Vermeye çalıştığımız bu bilgiyi daha iyi anlaşılması için Ebû Yûsuf'un rivayetlerinden kısaca bahsedelim. Ebû Yûsuf kadıların maaşları beytûlmâl'in arazi haracı ve cizye bölümlerinden verilir. Vali ve kadılar Müslümanların işlerini görmekle görevli oldukları için maaşlarını bütün Müslümanlara ait beytûlmâl'dan verilir, zekât mallarından verilmez. Zekat mallarından sadece zekat toplayan memurların maaşları verilir. Vali ve kadılara verilecek maaşların miktarı dönemin şartlarına göre ve halife tarafından tespit edilerek ödenir. Bu gibi önerileri Ebû Yûsuf eserinin muhtelif yerlerinde halifeye sunmuştur. Ebû Yûsuf neleri yapmasını gerektiğini ifade ederken aynı zamanda neleri yapmamasını gerektiğini de ifade etmekten kaçınmamıştır. Halifeyle aynı düşünmediği noktaları söylemekten geri durmamıştır. Kadıların halifelerin maaşları Haşimoğullarının miraslarından verilmesi ve bu işler için vekil tayin edilmesini noktasında halifenin görüşlerine itiraz etmiştir. Bu durumun Ebû Yûsuf tarafından belli konularda tekrara edilmiştir.

Kureyş müşriklerinin müttefiki olan Benî Bekriler ile Huzâ'alılar arasında yıllardan gelen bir düşmanlık vardı. Hudeybiye anlaşmasının geçerli olduğu bir

zamanda Benî Ka'b ile Benî Bekr arasında savaş meydana geldi. Benî Bekrililer anlaşmaya Kureyşin müttefiki olarak katılmışlardı. Kureyşliler bu savaşta Benî Bekrililere silah ve gıda yardımında bulunmuşlardı. Yapılan bu yardım Hudeybiye Antlaşması maddelerine aykırıydı. Kureyşliler Müslümanlarla olan anlaşmanın sona ermesinden çekindiği için Ebû Süfyani elçi olarak Hz peygamber'e gönderdiler. Fakat bir diğer taraftan Huzâ'a kabilesinden Amr b. Sâlim gelerek Hz peygambere durumu bir şiirle anlattı. Bu şiiri ve öncesini Ebû Yûsuf aktarıyor. Bu bilgileri aynı şekilde Taberi, İbn İshâk, İbn Hişam, Vâkidi, Belazûri, gibi tarihçilerinde rivayet ettiğini görüyoruz. Burada diğer kaynaklardan farklı olarak Ebû Yûsuf'un "*Sen kimseyi yardıma çağıramayacaksın sandılar*" rivayetinin bu kaynaklarda zikredilmezken, bu şiiri okuyan kişinin ise kim olduğu konusunda Amr b. Sâlim'den bahsedilmemektedir. Dolayısıyla Ebû Yûsuf'un eserinde rivayet edilen bilgilerin diğer İslam Tarihi kaynaklarındakilerle paralellik göstermekle beraber azda olsa bazı rivayetlerin farklı olduklarını görüyoruz.

Ebû Ubeyd konumuzla doğrudan ilişkili olan çeşitli dönemlerde Hz Peygamber tarafından yazılan mektupların günümüze ulaşması bakımından bize zengin bir içerik sunmaktadır. Hz Peygamberin Necrânlılarla yaptığı anlaşma, Sâkif, Hecer, Dûmetü'l Cendel halkına ve Herakliyus, Kisra, Kayser ve Necaş'i gibi devlet başkanlarına yazdığı mektuplar Ebû Ubeyd tarafından aktarılmıştır. Ebû Yûsuf da olduğu gibi Ebû Ubeyd çoğu zaman diğer kaynaklarımızda bulabileceğimiz bilgileri vermiştir. Ebû Ubeyd Kitâbu'l-Emvâl'de aynı konuyu farklı rivayetlerle de vermiştir.

Yukarıda özelliklerinden kısaca bahsetmeye çalıştığımız iki eser, yazıldığı dönem itibarıyla olsun, kendi alanında yazılan ilk eserlerden olması nedeniyle olsun belirli ve kesin sınırlarla çizilmiş konulara ait bilgiler olmayıp muhtelif konulara yer vermiştir. Bu itibarla Ebû Yusûf'un eserinin çalışma alanımıza daha çok katkı sağladığını söylemek mümkündür. Daha sonra yazılan Ebû Ubeyd'in eserinin ise konu itibarıyla daha çok maliye konularına yer vermesine rağmen onda tarihi bilgilerin de aktarıldığını görüyoruz.

SONUÇ

İslam coğrafyası genişledikçe, idareciler ve halk çok sayıda problemle karşılaşmaya başladılar. Müslüman âlimler karşılaştıkları bu sorunlara paralel olarak bunları çözmek için çeşitli çalışmalar gerçekleştirdiler. Bu süreçte âlimler eserlerini oluştururken İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadisler ışığında fikirlerini ortaya koydular.

Toplumsal olaylar, siyasi rejim, hukuk, kamu ahlakı ve özellikle kamu maliyesi alanında bize kayda değer bilgiler veren haraç ve emvâl kitapları, aynı zamanda iktisat, siyaset, ahlak gibi alanların bir birleriyle etkileşimini de göstermektedir. Özellikle ilk dönemlerde yazılan eserlerde bir ihtisaslaşmanın söz konusu olmadığı görülmektedir. Çünkü bu dönemlerde ekonomi başlı başına bağımsız bir alan olarak görülüyordu.

Sünnî ulemanın yazdığı haraç ve emvâl kitapları Şîfî âlimlerin eserlerine nispetle belli oranda daha geniş ve kapsamlı, çok yönlü, zengin bir literatür oluşturmaktadır. Bu kitapların ilerleyen zamanda içerisinde konusunun daraldığı, toprak vergisine indirildiği, belli meseleleri konu edinen kısa monografilere dönüştüğü görülmektedir. Eserlerin genellikle fetihlerin yoğun olduğu bir dönemde ortaya çıkması, bu cümleden olarak yeni fethedilen yerlerdeki toprakların statüleri, yerli halkın vereceği vergiler gibi meseleleri daha çok konu edinmiştir.

Ebû Yûsuf, Kudâme b. Ca'fer gibi âlimler icra ettikleri devlet görevleri esnasında edindikleri tecrübelerini eserlerinde kullanmışlar ve çoğu zaman bunların uygulanabilirliğini görme fırsatı bulmuşlardır. Bu cümleden olarak çalışma alanımız olan Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'in eserinin de böyle bir tecrübenin yansıması olarak ortaya çıkması bu eserleri daha da önemli hale getirmektedir.

Ebû Yûsuf, eserini Harûn Reşîd'in isteği üzerine yazmıştır. Eserin muhtevasına bakıldığında devletin mali işlerinin ve gelir kaynaklarının ayrıntılı bir şekilde aktarıldığını, bu gelirlerin sarf yerlerinin de geniş bir şekilde anlatıldığını görmekteyiz.

Kitâbü'l-Harâc yazıldığı dönem itibarıyla sadece Abbâsilerle ilgili islâm iktisadı ve maliyesi ile ilgili konulara değinen, onları bize aktaran bir kitap olmayıp, aynı zamanda süre gelen bir birikimi de günümüze aktarmıştır. Kitâbü'l-Harâc muhteva olarak iktisat ve maliye konularından sosyal güvenlik, sosyal dayanışma, vergi konuları, vergi adaleti, siyasi ve sosyal ilişkiler gibi birçok konu hakkında bilgi vermesi bakımından gerçekten zengin bir içeriğe sahiptir. Ebû Yûsuf hüküm verirken ayetleri, hadisleri, sahabe fetvalarını kullanır ve onlardan çıkarılabilecek hükümler varsa onu zikreder, bunlardan sonra ise kendisinin farklı bir görüşü varsa onu da delilleriyle birlikte verir. Yeri geldiğinde hocası Ebû Hanife'nin görüşüne katılmadığında bunu da ifade eder.

Kitâbü'l-Emvâl ise özellikle hadisler ve sahabe sözleri bakımından Ebû Yûsuf'un eserine nazaran daha zengin bir içeriğe sahiptir. Hadis ilminin sistemleştiği bir dönemde dönemin muhaddislerinden olan Ebû Ubeyd eserinde rivayetleri senedleriyle birlikte zikretmiş ve gerektiğinde senedlerin tenkidlerini de yapmıştır. Bütün islâm âlimlerinde olduğu gibi Ebû Ubeyd'e göre de asıl kaynak kitap ve sünnettir. Ebû Ubeyd'in eseri müellifin bir dönem Tarsus valiliği yapması ve dönemin arşivlerine ulaşması bakımından önemlidir. Kamu maliyesi konularının ağırlıklı olarak işlendiği Kitâbü'l-Emvâl'de içeriğin büyük bir bölümünü vergi, arazi, toprak sistemi, devlet hukuku, çeşitli anlaşmalar gibi konular oluşturmaktadır.

İslam Tarihine yayılan islâm iktisat düşüncesine ait eserleri ve günümüze ait olanları anlamak için bunların bir birinden bağımsız olarak değil, bir birinin tamamlayıcısı olarak ele alınıp incelemesi gerekir. Her ne kadar tarihsel süreç içerisinde insanların iktisâdî yapılarını oluşturan unsurların değişmesi, farklılaşması söz konusu ise de, insan merkezli bir iktisâdî düşünceden bahsediyorsak, ana unsurların hala değişmediğini ve canlılığını koruduğunu görebiliriz. Bu alanda yapılan çalışmalarda bu birikim değerlendirilmeli bir sentez yapılmalı maksimum derecede faydalanılmalı, bununla beraber söylenmemiş ama söylenmesi gereken yeni şeyler varsa söylenmeli yeni katkılar sunulmalıdır.

Bu eserlerin yukarıda ifade etmeye çalıştığımız iktisadî yönünün yanı sıra araştırmamızın konusu itibarıyla ele alındığında ve daha birçok alanda İslam

kültürünün tarihten günümüze aktarılmasında büyük katkısının olduğu bir gerçektir. Özellikle Ebû Yûsuf'un eserinin, sahasında yazılan ilk eser olması, bununla birlikte sadece mali konulara yer vermemesi idare hukuku ve ceza hukuku gibi çeşitli konulara eserinde yer vermesiyle vazgeçilmez bir eserdir. Tarihi açıdan bakıldığında Ebû Yûsuf'un maliye alanında yazılmış olan bu eserinin Kadisiye savaşı, zimmîlere karşı yapılan uygulamalar, halifelerin halka karşı uygulamaları, vergi toplama gibi birçok konu hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Ebû Ubeyd'in ise özellikle Hz. Peygamber dönemi anlaşmaları, Nihavend Savaşı ve Beytül mâl gibi konulardaki rivayetleri çeşitli tarihçiler için önemli kaynaktır.

Şu ana kadar her iki müellifin eserleri içerisinde dağınık halde bulunan bilgileri tarihe kaynaklık etmesi yönüyle ele aldık. Dikkate alınmayı hak eden bu bilgileri bir düzen içerisinde ve bir kronoloji takip ederek sınıflandırmaya tabi tuttuk. Gördük ki, bu eserleri salt bir iktisat kitabı olarak görmek büyük haksızlık olur. Dolayısıyla bu eserlerin mali konuların yanında diğer konularda da İslâm kültürüne büyük katkı sağlayacağı bilinmeli ve tarihten günümüze bir ışık tutacağı unutulmamalıdır.

KARŞILAŞTIRMALI KONULAR TABLOSU

KONULAR		Kitâbü'l-Harâc	Kitâbü'l-Emvâl	Emvâl No
1	Medine (Vesikası) Anayasası.	---	260-266	518
2	Hz. Peygamber'in Ebu Süfyan'la Hediyeleşmesi.	---	328	633
3	Hudeybiye Barışı.	72-73	206-209	441-44
4	Hz. Peygamberin Bizans Hükümdarı Herakl'e Mektubu.	---	30-32	55-56-59
5	Hz. Peygamberin Zura b. Yezine Yazdığı Mektup.	---	259-260	517
6	Hâlid b. Velid'in Dımeşk Halkına Mektubu.	---	266-267	520
7	Hz. Peygamberin Eyle Halkına Mektubu.	---	258	514
8	Hz. Peygamberin Mecaie el-Yemame'ye İkta Yazısı.	---	356-357	694
9	Hz. Peygamberin Kisra, Kayser ve Neçâşi'ye Mektubu.	---	31	59
10	Mukavkıs'ın Hz. Peygamber'e Cevabı.	---	328-329	634
11	Hz. Peygamberin Şeybân veya Tay Kabilesinden Bir Adama Bukay-le'nin Kızı Konusunda Mektubu.	---	337-338 355-356	489
12	Hz. Peygamberin Yine el-Munzir'e Mektubu.	---	28	51
13	Hecer Halkıyla Yazışma (Bahreyn-Bu günkü el-Ehsâ Bölgesi).	---	257	513

KONULAR		Kitâbü'l-Harâc	Kitâbü'l-Emvâl	Emvâl No
14	Hz. Peygamber'in el-Münzir'e Hecer Mecusîlerine Dair Mektubu.	---	39-40	76
15	Umman ve Bahreyn Halkına Mektup.	---	28-29	52
16	Yemâmeli Hanîfe Oğullarından Muccâ'a'ya İkta Yazısı.	---	356-357	694
17	Hz. Peygamberin Negrân Piskoposlarına Çağrısı.	---	68 244-245	35-36 504
18	Hz. Peygamber'in Negrân Hristiyanlarıyla Yaptığı Antlaşma.	---	244-248 246-247	503-506
19	Negrân'dan Sürgün Etmezden Önce Hz. Ömer'in Negrânlılara Yazdığı Mektup.	---	130	277
20	Hz. Peygamberin Ölümünden Sonra Ortaya Çıkan Zekât Tahsildarlarına Zekât Tarifesiyle İlgili Mektubu.	---	447-449 447-468	934,935 946...
21	Halife Ömer b. el-Hattab'ın Zekâtla İlgili Yazısı.	---	447-449	933,934...
22	Hz. Peygamber'in Yemen Valisi Amr b. Hazm'a Mektubu.	72	450	938
23	Hz. Peygamber'in Yemen Hükümdarlarının Mektubuna Cevap Olarak, el-Hâris bin Abdi Kulâl ve Ötekilere Yazdığı Mektup.	---	33-53	29-30
24	Huzâa Kabilesine Mektup.	---	258-259	516
25	Hz. Peygamberin Sakîf teki Bütün Müslümanlara Mektubu.	---	247-252	507-508
26	Ükeydir ve Dûmetü'l-Cendel Halkına Mektup.	---	253-254	509
27	Iyad b. Ganem'in Cezire Halkına Yazdığı Bir Barış Mektubu.	---	267	251
28	Habib b. Mesleme'nin Ermenistan Beldelerinden Tiflis Halkına Yazılan Bir mektup.	---	267-269	522

KONULAR		Kitâbü'l-Harâc	Kitâbü'l-Emvâl	Emvâl No
29	Hiz. Ebû Bekir'in Necrânîlîlara Yazısı.	73	245-246	504
30	Hiz. Ömer'in Necrânîlîlara (Ruaş) Yazısı.	73-74	130-131	277
31	Hiz. Osman'ın Necrânîlîlara Yazısı.	74	246	505
32	Hiz. Ali'nin Necrânîlîlara Yazısı.	74-75	---	---
33	Hiz. Ömer'in Irak'ı Fetheden Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Mektubuna Cevabı.	24	---	---
34	Hiz. Ömer'in Nihavend'te Bulunan Nûman b. Mukarrin'e Yazdığı Yazı.	34	---	---
35	İyad b. Ganem'in Ruha Halkının Barış İsteği İçin Ebû Ubeyde'ye Yazdığı Mektup.	40	---	---
36	Ebû Ubeyde'nin İyad b. Ğanm'e Cevabı.	40	---	---
37	Hiz. Ömer'in Deniz Ürünlerine Ait Mektubu.	70	---	---
38	Tâif Emîrinin Hiz. Ömer'e Arı Sahiplerinin Vermekle Yüklümlü Olduğu Öşürle İlgili Mektubu.	70-71	---	---
39	Hiz. Peygamberin Necrânîlîlara Yazdığı Mektubun Onların Elindeki Metni.	72-73	---	---
40	Ömer b. Abdulaziz'in Abdulhamid b. Abdurrahman'a Yazısı.	86	---	---
41	Hiz. Ali'nin valisi Ka'b b. Malik'e Emirnamesi.	118	---	---
42	Meymûn b. Mihrân Harâc Âmili İken Görevinin Zorluğundan Şikâyet Ederek Ömer b. Abdulaziz'e Yazdığı Mektuba Ömer b. Abdulaziz'in Cevabı.	114-115	---	---
43	Hiz. Ömer'in Ebû Musa el- Eş'arî'ye Mektubu.	117	---	---

KONULAR		Kitâbü'l-Harâc	Kitâbü'l-Emvâl	Emvâl No
44	Hız. Ömer'in Ebû Ubeyde b. Cerrah'a Mektubu.	117	---	---
45	Hız. Ali'nin Ka'b b. Malik'e Mektubu.	119	---	---
46	Ömer b. Abdulaziz'in Valisi olan Adiy b. Ertât'a Yazısı.	118	56-57	119
47	Ömer b. Abdulaziz'in Bir Amiline Yazısı.	127-128	---	---
48	Ömer b. Abdulaziz'in Abdulhamid b. Abdurrahman'a Yazısı.	131-132	57-58	120
49	Resûlullah'ın Müzir b. Savi'ye Yazısı.	131	---	---
50	Savaş Sonrası Ortaya Çıkan Durum Hakkında Hız. Ömer'in Ebû Ubeyde'ye Cevap Olarak Yazdığı Mektup.	140	---	---
51	Hâlid b. Velid'in İran İleri Gelenlerine Yazdığı Mektup.	145	42	76
52	Hâlid b. Velid'in Hîre Halkına Yazısı.	143-144	---	---
53	Ömer b. Abdulaziz'in Sosyal Hayatla İlgili İdarecilerine Yazısı.	150	---	---
54	Resûlullah'ın Temim b. Evs ed-Dâri'ye Yazısı.	216	---	---
55	Hız. Muhammed'in Ukel Kabilesinden Benû Züheyr b. Akyeş'e Yazdığı Metin	---	19	30

BİBLİYOGRAFYA

- AĞIRAKÇA, Ahmet, *Hz. Ömer*, İstanbul, 1994.
- AHATLI, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara, 2011, s. 245.
- AHMET CEVDET PAŞA, (v. 1312/1895) *Kıyası Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, I, İstanbul, 2007.
- AKBAŞ, Mehmet, *Suriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, X, sy: 2, s. 102-121.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986.
- ALTUNTAŞ, Halil, *İslâm'da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara, 2008.
- APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed (s.a.v) Dönemi)*, I, İstanbul, 2011.
- _____, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, II, İstanbul, 2011.
- ARJOMAND, Said Amir, “ *The Mujtahid of the Age and the Mulla-bashi: An Intermediate stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi'ite İnan* “ Authority and Political Culture in Shi'ism (ed. Said Amir Arjomand), Albany 1988.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri*, İstanbul, 1996.
- AVCI, Casim, “*Kaynukâ, (Benî Kaynukâ)*” DİA, Ankara, 2002, XXV, s. 88.
- _____, “*Tağlib(Benî Tağlib)*” DİA, Ankara, 2010, XXXVIII, s. 374-375.
- _____, “*Kûfe*” DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 339-342
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Dîvanlar*, Ankara, 1997.
- AZİMLİ, Mehmet, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara, 2010.
- BAĞDATLI İSMAİL PAŞA (v. 1839/1920), *Hediyyetu'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, MEB, İstanbul, 1951.
- BALCI, İsrail, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara, 2006.

- BECKER, C. H, "Cizye" İA, İstanbul, 1977, III, s. 199-201
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v. 279/892), *Fütûhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013.
- _____, *Ensâbu'l-Eşraf*, Beyrut, 1996.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Islahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1970.
- BİLGE, Mustafa L., "Necrân", DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 507-508.
- _____, "Akabe", DİA, İstanbul, 1989, II, s. 209-210.
- BOSTANCI, Ahmet, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, İstanbul, 2001.
- BOZKURT, Nebi, Mustafa Sabri Büyükaşçı, "Mekke", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, s. 555-563.
- _____, "Eman" DİA, İstanbul, 2000, XXI, s. 75-77.
- BROCKELMANN, C., "Kudâme b. Ca'fer", İA, İstanbul, 1977, VI, s. 951-952.
- BUHARÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl (v. 256/870), *Kitâbü't-Tarihi'l-Kebir*, Beyrut, 1962.
- _____, *el-Câmiu's-Sahih*, Çev. Mehmed Sofuoğlu, *Sahih-i Buhari*, İstanbul, 1984-1987.
- el-BÛTÎ, M. Said Ramazan, *Fıkhu's-Siyre*, Çev. Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul, 2003.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, "Yahyâ b. Âdem", İA, İstanbul, 1986, XIII, s.347.
- ÇUBUKCU, Asri, "İyâz b. Ğanm", DİA, İstanbul, 2001, XXIII, s. 498-499.
- ed-DAKÛKÎ Hüseyin Ali, "Hîre" DİA, İstanbul, 1998, XVIII, s. 122-124.
- DÂVÛDÎ, Şemsüddin Muhammed (v. 945/1539 [?]), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ed. Ali Muhammed Ömer, Kahire, 1392/1972.
- DEMİRCİ, Mustafa, *Abbasîler'de Toprak Sistemi*, İstanbul, 2011.
- _____, "Sevâd", DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 576-578.
- _____, *Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi*, İSTEM, Konya, 2007, IX, s. 61-68.
- DERVEZE, M. İzzet, *Kur'ana Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Mehmet Yolcu, I, İstanbul, 1995.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanife (v. 282/895), *el-Ahbâr et-Tivâl (İslam Tarihi)*, Çev. Nusrettin

- Boleli, İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007.
- DİNİ KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2006.
- DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLAM TARİHİ*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986-1989.
- DÛRÎ, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, İstanbul, 1991.
- EBÛ YAL'Â (v. 526/1131), El-Ferrâ Muhammed b. Hüseyin, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Ed. Süleyman Useymin, , Riyad, 1999.
- EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrahim (v. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire, 1382.
_____, *Kitâbü'l-Harâc*, (Çev.), Ali Özek, İstanbul, 1973.
- EBÛ UBEYD Kâsım b. Sellâm (v. 224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. Muhammed Halil Herrâs, Kahire, 1396/1986.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, Ebû *Hanîfe*, Çev. Osman Keskiöğlü, Ankara, 2002.
- ERKAL, Mehmet, "Cizye", DİA, İstanbul, 1993, VIII, 42-45.
_____, "Beytümâl" DİA, İstanbul, 1992, VI, s. 90-95.
_____, "Âmil" DİA, İstanbul, 1991, III, s. 58-60.
- EMİN MUHSİN, el-Hüseyin, *A'yânu's-Şîa*, Ed. Emin Hasan, Beyrut, 1986.
- ERTAN, Veli, *Hz. Ömer*, İstanbul, 1979.
- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul, 2006.
_____, *İslamiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, Ankara, 1982.
_____, "Bedir Gazvesi", DİA, İstanbul, 1992, V, s. 325-327.
_____, "Hâlid b. Velîd", DİA, İstanbul, 1997, XV, s.289-292.
_____, "Fey" DİA, İstanbul, 1995, XII, s. 511-513.
_____, "Mübâhale", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, s, 425.
_____, *Hz. Muhammed'in Necrânlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhale*, İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1975, II, s. 143-149.
_____, *Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necrân'dan Gayr-i Müslimleri Çıkarması*, DEÜİFD, I, İzmir, 1983, s. 51-66.
- GAZALÎ, Muhammed, *Fıkhu's Sîre Rasûlullah'ın Hayatı*, Çev. Resul Tosun, İstanbul, 2008.
- GROHMANN, Adolf, "Hayber" İstanbul, 1987, V/1, 384-386.

- GÖZÜBENLİ, Beşir, *Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc'ı ile Ebû Ubeyd'in Kitâbü'l-Emval'inin mukayaseseleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal İlimler Fakültesi, Erzurum, 1981.
- GÜNER, Osman, *Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye:-Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma-*, OMÜİFD, Samsun, 2006, sy. 22, s. 59-74
- HAFNAVİ, Muhammed İbrahim, *Târîhu'l-Halef bi Ricâli's-Selef*, Beyrut, 1982.
- HALİFE B. HAYYÂT, Ebû Amr Şebab el-Asfarî el-Basrî (v. 314/926), *Târîhu Halife b. Hayyat*, , Beyrut, 1993.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Çev. Mehmet Yazgan, İstanbul, 2004.
- _____, Hz.. *Peygamberin Savaşlar ve Savaş meydanları*, İstanbul, 1981.
- _____, el-Vesâiku's-Siyasiyye, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, Trsz.
- _____, "Hudeybiye" DİA, XVIII, İstanbul, 1998, s.297-299.
- _____, "Hayber", DİA, XVII, İstanbul, 1998, s. 20-22.
- _____, "Hendek Gazvesi" DİA, XVII, İstanbul, 1998,194-195.
- _____, *Müslümanların Gayri Müslimlerle Münasebetleri*, Çev. Levent Öztürk, İSTEM, 2003, sy. II, s. 195-204.
- HASAN İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, (I-VII), çev. İ.Yiğit, S.Gönül, İstanbul, 1985.
- HATİB, Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (v. 463/1071), *Târîhu-Bağdât*, Beyrut, Trsz.
- HEYKEL, Muhammed, *Hiz. Muhammed Mustafa*, İstanbul, 1985.
- HİTTİ, Philip K. , *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- HİZMETLİ, Sabri, *İslam Tarihi, (İlk Dönem)*, Ankara, 2011.
- _____, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Sonuna Kadar)*, Ankara, 1991.
- HODGSON, M.G. S, *İslam'ın Serüveni*, İstanbul, 1993.
- HONIGMANN, E, "Urfa", İA, İstanbul, 1986, XIII, s. 50-57.
- HURÇ, Ramazan, *Dinler Arası Diyalog Bağlamında Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla ilişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 2002, sy. 2, c.12, s. 367-394.
- IŞIK, Emin, "Ahzâb Sûresi" DİA, II, İstanbul, 1989, s.195-196.
- İBNÜ'L- ESİR, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (v. 630/1232), *El-Kamil fi-Tarih*, Beyrut, 1965.

- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v. 597/1201), nşr. Muhammed Abdulbâki Ata, *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, Beyrut, 1985.
- İBN FERHUN, Ebû'l-Vefâ Burhâneddin İbrahim b. Ali (v.799/1397), *Ed-Dibâcü'l-Müzehheb fî Ma'rifeti A'yani Ulemâi'l-Mezheb*, Ed. Muhammed el Ahmed Ebûn-Nûr, Kahire, 1972.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî (v. 852/1448), *Tehzîbu't-Tehzîb*, Ed. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, 1968.
- İBN HALLİKAN, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (v. 682/1282), *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, Beyrut, 1978.
- İBN HİBBÂN (v. 354/965), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Kitabu's-Sikat*, Haydarabat, 1973.
- İBN HİŞÂM (v. 218/833), Sîret'i *İbn Hişâm*, Terc. Hasan Ege, İstanbul, (I-IV), 2006.
- İBNÜ'L-İMÂD, Abdülhay b.İmâd (v. 1089/1678), *Şezarâtü'z-Zeheb fî Ahbâr-i men Zeheb*, Beyrut, (I-II), 1979.
- İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE (v. 751/1350), *Zâdu'l-Meâd*, Çev. Şükrü Özen, H. Ahmet Özdemir, Ali Vasfî Kurt, İstanbul, 1989.
- İBN KESİR, İsmâil b. Ömer (v. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1995.
- İBN KUTEYBE (v. 276/889), Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *El-Maarif Nebiler ve Sahâbelerin Sireti*, Terc. Hasan Ege, İstanbul, Trsz. _____, *El-Mearif*, ?, 1970.
- İBN SEYYİDİNNÂS (v. 734/1334), *Uyûnü'l-Eser*, Beyrut, Trsz.
- İBNU'N-NEDÎM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (v. 385/995), *El-Fihrist*, Kahire, 1348.
- İBN SA'D, Muhammed (v. 230/844), *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1377/1958.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemaluddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Atâbekî (v. 874/1470), *en-Nücûmu'z Zâhira fî Mulûki Mısr ve'l-Kahira*, 1970.
- İVÂDÎ, Rif'at es-Seyyid, "Tahlîl İktisâdî lî-Kitâb el-Harâc Li'l-Kâdî Ebû Yûsuf", *Mecelletü'l-Umme*, el-Aded:36 Kahire, 1043/1983, s. 26-27.
- JUYNBOLL, Th.W., "Fey (Fay)" İA, İstanbul, 1977, IV, s. 584-585.
- KALLEK, Cengiz, "*Kitâbü'l-Harâc*", DİA, Ankara, 2002, XXVI, s.104-106.
- _____, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi*, İstanbul, 2004.

- _____, “*Kitabü'l-Emvâl*”, DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 98-100.
- _____, *Kudâme b. Ca'fer*, DİA Ankara, 2002, XXVI, s. 311-312.
- _____, “*Kitâbü'l-Harâc*”, DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 101-103.
- _____, “*Dâvûdî, Ahmed b. Nas'r*”, DİA, İstanbul, 1988, IX, s. 50-51.
- _____, “*Ahbariyye*”, DİA, İstanbul, 1988, I, s. 490-491.
- _____, “*Kerekî, Muhakkık-ı Sâni*”, DİA, Ankara, 2002, XXV, s.280-282.
- _____, Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri, İslâm Araştırmalar Dergisi. sy:1, 1997, s. 1-18.
- KANDEHLEVÎ, M. Yusuf, *Hayâtü's-Sahabe*, Terc. Ahmet Meylânî, İstanbul, 1980.
- KAPAR, M. Ali, “*Ehabiş*”, DİA, İstanbul, X, s.497.
- _____, *Hz. Peygamber'in Savaşlarına Genel Bir Bakış*, S.Ü.İ.F Dergisi, 1990, sy. 3, s. 399-410.
- KARAMAN, Hayreddin, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1975.
- KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza (v. 1408/1987), *Mu'cemü'l-Müellifin, Teracimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Beyrut, Trsz. VII-VIII.
- KELEBEK, Mustafa, *Ebû Yûsuf'un Borçlar Hukukundaki Yeri*, ATAUNİSBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2008.
- KESKİOĞLU, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, 1984.
- KETTÂNÎ, Muhamed Abdulhay, *Et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Çev. Ahmet Özel, İstanbul, 2001.
- KEVSERÎ, M. Zâhid, *Husnut-Tekâzî fi Sırâtil-İmam Ebû Yûsuf El Kâdı*, Kahire, 1948.
- KİNDERMANN, H., “*Tağlib*”, İA, İstanbul, 1970, XI, s. 620-627.
- KOCA, Ferhat, *Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe İle Ebû Yûsuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları*, Ekev Akademi Dergisi, sayı: XVIII, kış. 2004, s.143-160.
- KÖKSAL, M. Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul, (I-II), 1981.
- KÖSE, Saffet, “*İbn Ebü Leylâ*” DİA, İstanbul, 1999, XIX, 436-437.
- KUFRALI, Kasım, “*Ebû Yûsuf*”, İA, İstanbul, 1964, V, s. 59-60.
- KUR'AN-I KERİM VE AÇIKLAMALI MEALİ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.

- LAMMENS, H., “*Hudeybiye*” İA, İstanbul, 1987, V/I, s. 578-579.
- LİNGS, Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev. Nazife Şişman, İstanbul, 2007.
- MANTRAN, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, Çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- MARDİN, Ebû'l Ulâ, “Beytül mâl” İA, İstanbul, 1979, II, s. 591-593.
- el-MECLİSÎ, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takı b. Maksûd Alî (v. 1110/1698-99 [?]), *Bihâru'l-Envâr: El-Câmiatu li-Durari Ahbâri'l-Eimmeti'l-Ethâr*, Beyrut, 1983.
- MUSIL, A., “*Eyle*” İA, İstanbul, 1977, IV, s. 420-421.
- MUSLİM, Ebu'l-Huseyin Haccac, *Sahîhu Muslim*, Ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut, 1955.
- MOBERG, A., “*Necrân*”, İA, İstanbul, 1964, IX, s. 165-167.
- NASKALÎ, Esko, “*Sâsâniler*”, DİA, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 174-176.
- en-NEDVÎ, Ebû'l Hasen Ali El-Hasen, *Es-Sîretü'n Nebeviyye*, Çev. Osman Keskiöglü, İstanbul, 1981.
- NÜVEYHİZ, Âdil, *Mücemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslami Hâttâ Asrı'l-Hâzır*, Ed. Hasan Hâlid, Beyrut, 1988.
- ÖĞÜT, Salim, “*Ebû Yûsuf*” DİA, İstanbul, 1994, X, s.260-265.
- ÖNKAL, Ahmet, “*Huzâa (Benî Huzâa)*”, DİA, İstanbul, 2001, XVIII, s. 431-433.
- ÖZ, Mustafa, “*Necef*” DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 486-487.
- PUSMAZ, Duran, *Kur'an'da Fey Kavramı*, Usûl İslam araştırmaları, sy. 12, İstanbul, 2009, s.7,36.
- er-RAZÎ, Fahrüddin (v. 686/1287), *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, Ed.: Ahmet Hikmet Ünalmiş, Çev.: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Ankara, 1989.
- RİYÂZÛZ-SÂLİHİN ve Tercemesi, (Kıvamüddin Burslan- Hasan Hüsnü Erdem), DİB yayınları, Ankara, Trsz., II, s. 310, 311.
- SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Ömer b. Hattâb Radiyallâhu Anhu (Şahsiyyetuhû ve Asruhû)*, Dimeşk, 2003.
- SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2003.
- _____, *Hz. Ömer*, Ankara, 2010.
- _____, “*Nihavend*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 98-99.
- _____, İbrahim- ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2011.

- SARI, Yasemin, *Hendek Savaşı*, SÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2006.
- SAVAŞ, Hamdi, *İslam Tarihi Hz. Muhammet ve Dört Halife Devri*, I, Kayseri, 1995.
- SCHAEDER, H. H., “*Sevâd, (Savâd)*”, İA, İstanbul, 1966, X, s. 522-523.
- STRECK, M., “*Kadisiye*” İA, İstanbul, 1977, VI, s. 54-57.
- SOBERNHEİM, M. “*Humus, Hıms*”, İA, İstanbul, 1987, V/I, 588-590.
- SUYÛTÎ, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, (v. 911/1505), *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâtil-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, Beyrut, Trsz.
- SÛBKÎ, Ebû Nasr Taceddin Abdülvehhâb b. Ali (v. 771/1369), *Tabakâtü's-Şâfiyyetu'l Kübra*, Ed. Mahmûd Muhammed Tanahi- Abdulfettâh M. el-Hulv, Kahire, 1383-96/1964-1976.
- ŞAKİR, Mahmud, *İslam Tarihi*, İstanbul, 2004.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.
- _____, “*Cezire*”, DİA, İstanbul, 1993, VII, s. 509-511.
- ŞİBLÎ, Mevlana Nûmânî, *Asrı Saadet*, Terc. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1973.
- _____, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, İstanbul, 1986.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), *Târihu't-Taberî*, Ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1968, VIII-X.
- _____, *Taberî Tefsiri*, Çev.: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul, 1996.
- TÜCCAR, Zülfikar “*Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm*”, DİA, İstanbul, 1994, X, s. 244-246.
- TOSUN, Rukiye, *Belâzûri ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk ÜSBE, Konya, 2009.
- USLU, Rifat, *İmam Ebû Yûsuf'un Hayatı ve Kitâbu'l-Harac'ı*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 22, 2013, s. 403-429.
- UYAR, Mazlum, *Ahbarîlik*, İstanbul, 2000.
- ÜNLÜ, Nuri, “*Deyrül Cemâcim*” DİA, IX, İstanbul, 1994.
- ÜNALAN, Sıddık-ÖZTÜRK, Hakan, *Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu*, FÜİFD, 12/2, Eleziğ, 2007, s. 11-31.
- VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer (v. 207/822), *Kitâbu'l-Megazi*, Beyrut, 1984.

- VERDİ ALİ, *Lemahâtün İçtimaiyye Mine'l-Irakı'l-Hadîs*, Necef, 1383/1425.
- WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963.
- YAHYÂ B. ÂDEM el-Kuraşı (v. 203/818), *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire, Trsz.
- _____, *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Çev. Osman Eskicioğlu, İzmir, 1996.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Yâkût b. Abdullah (v. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Kahire, 1980.
- _____, *Mu'cemu'l-Büldan*, Beyrut, 1986.
- YAMAN, Ahmet, “*Seleb*”, DİA, Ankara, 2009, XXXVI, s. 388-389.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2011.
- YAZICI, Tahsin, “*Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed*”, DİA, İstanbul, XI, 1995, s. 278.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili* Ed.: İsmail Karaçam, Emin Işıık, Nusrettin Boleli, , İstanbul. Trsz.
- YENİÇERİ, Celal, “*Mezâlim*”, DİA, İstanbul, 2001, XXIX, s. 515-518
- YÜCEL, İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, Ankara, 2006.
- YÜCESOY, Hayrettin, *Kadisiye*, DİA, İstanbul, 2001, XXIV, s. 136-137.
- YİĞİT, İsmail, “*Kinnesrin*”, DİA, İstanbul, 2002, XXV, s. 419-420.
- ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1374), *Tezkiratu'l-Huffaz*, , Şam, 1374, I-II.
- _____, *Târihu'l-İslam ve Vefâyâti'l-Meşâhir ve'l- A'lâm* (301-310), Beyrut, 1994.
- _____, *Siyeru A'lemü'n-Nubelâ, Muessetu'r-Risâle*, Beyrut, 1982.
- ZETTERSTEEN, K. V., “*Kûfe*”, İA, İstanbul, 1977, s. 964-967
- ZİRİKLİ, Hayrettin, *El-Â'lam*, , Kahire, 1954, VIII-X.
- ZORLU, Cem, *Abbâsilere Yönelik Dini Ve Siyasi İsyandar*, Ankara, 2011.